

Бодянський таємно переправляв Шевченкові книги з української минувшини, писав йому листи, радився та підтримував його. Деякі вірші Шевченка ("Єретик", "Послання до Шафарика") навіть бесідами з Бодянським. Єднало їх і стихійне захоплення українською народною творчістю [3:284].

Вдячний Шевченко відповідав Бодянському приязними листами, надсилав поезії й малюнки, писав про тяжке життя на засланні, просив допомоги в опублікуванні своїх російських творів у столичних журналах. Виконуючи Шевченкові доручення, Бодянський брав участь у редагуванні, друкуванні й розповсюдженні окремих творів ("Тризна", "Гамалія"). Він щиро жалкував, що деякі твори, зокрема "Тризна", залишалися непоміченими критикою.

Прислужився Бодянський і в популяризації Шевченка не тільки в Росії, а й за кордоном, надсилаючи його твори слов'янським друзям – В. Ганці, П. Шафарикові та ін.

Отже, О.М. Бодянського дійсно можна вважати одним із представників слов'янської філології в Україні, який популяризував українську мову та літературу, народну творчість та історію слов'ян. Цим він заслужив пошану наступних поколінь дослідників.

Література

1. Бодянский О. О народной поэзии славянских племен. – М., 1837.
2. Бодянский О. Письма к М.П.Погодину из славянских земель (1835–1861). – М., 1879. – Вып. 1.
3. Войцехівська І. Об'єднані Україною // Історичний календар '97. – Вып. 3. – К., 1996.
4. Гарасим Я.І. Культурно-історична школа в українській фольклористичі. – Львів, 1999.
5. Історія української літератури (Перші десятиріччя ХІХ століття): Підручник / П.П. Хропко, О.Д. Гнідан, П.І. Орлик та ін. – К., 1992.
6. Історія української літературної критики: Дожовтневий період. – К., 1988.
7. Молва. – 1834. – № 2.
8. Москвитянин. – 1843. – № 5.
9. Московский наблюдатель. – 1835. – Ч. 4. – Кн. 1.
10. Рутковська О. "Я сам її син": Ще один напівзабутий полтавець Осип Бодянський // Освіта. – 1998. – 15–22 квітня.
11. Телескоп. – 1834. – Кн. ХХІ.
12. Ученые записки императорского Московского университета. – 1834. – Ч. 6. – Т. 5.
13. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1981. – Т. 34.

Неопублікована стаття К.Т. Німчинова про О.О. Потебню

Викладач Харківського університету 20–30 рр. ХХ ст. К.Т. Німчинов, відомий як автор мовознавчих праць з історії мови, культури мовлення, соціолінгвістики. Найбільшу відомість його імені дало видання "Практичного російсько-українського словника", складеного ним у співавторстві з М. Йогансенем, М. Наконечним, Б. Ткаченком.

Стаття К. Німчинова присвячена деяким проявам у громадському житті неспокійної вдачі О.О. Потебні. В ній містяться у концентрованому вигляді вислови, думки вченого, розкидані по інших виданнях, та нові дані щодо біографії та світогляду О.О. Потебні, з якими читач ще не знайомий, хоча з моменту її написання минуло 80 років. Значення статті посилюється й тим, що в ній містяться факти спілкування та співпраці О.О. Потебні з багатьма його послідовниками й учнями (Д.І. Багалієм, О.В. Ветуховим, М.Ф. Сумцовим, М.Г. Халанським).

К.Т. Німчинов висвітлює громадське значення О.О. Потебні, показуючи його як переконаного борця за права українського народу, за рівноправність мови, за єдність української мовної літературної практики на всій території України.

Пропонована стаття складається з 17-ти писаних з одного боку аркушів, останній з яких акуратно надірваний одразу після 4-х завершальних рядків і підпису: Харків Деркачі. 1921. XII. К. Німчинов. Автограф статті дістався нам від проф. Ф.П. Медведева.

Стаття друкується без змін, із збереженням посилань К. Німчинова. Зміни стосуються виправлень з метою наближення написань до сучасних орфографічних та пунктуаційних норм та деяких приступних уточнень бібліографічних даних.

О.С. Юрченко
Є.Х. Широкоград

Кость Німчинов

Значення Потебні

для українського культурно-національного руху

Можна лише дивуватися, в яким забутті, присипані пилом громадського недбальства переховуються славні сторінки з історії Харківського університету й взагалі культурно-наукового руху в Харкові, власне, діяльність геніального професора слов'яно-руської філології – Олександра Опанасовича Потебні.

Значення його наукових праць безмежно велике на полі слов'янської філології, загального мовознавства, теорії та психології, мистецької творчості, воно своєчасно заслужило на відповідне признание від фахівців-учених. Зокрема, надзвичайної наукової ваги є його винахідки щодо природи та властивостей художньої творчості, ролі, що відіграє у ній, однорідності слова – образу з великим поетичним твором. Глибоко та різнобічно освітлюють вони каламутну невиразність більшості пануючих поглядів на історію письменства, мистецьку критику та взагалі на суть мистецтва.

На жаль, і до сьогодні почасті забуті, почасті незрозумілі, здебільшого невідомі залишилися коштовні винахідки та наукові осяження геніального вченого й глибокого філософа.

Ще менш, як ллodiна науки, відомий О.О. Потебня jako національний та взагалі культурний український діяч. Кажучи про культурно-національну діяльність Потебні, належить одразу зазначити своєрідний характер останньої у нього, що впливав з цілою вдачі цього вченого. Отже, це не була політична робота провідника або діяча певної суспільної групи або напрямку, ані публіцистична діяльність парламентарія, публічні виступи і т. ін. Потебня був виключно теоретиком, ученим-філософом, – таким він був і в культурно-національним обсягу своєї діяльності. Та проте Потебня у великій мірі спричинився до розвитку українського культурно-національного руху й був видатною фігурою українського відродження.

В останні часи висловлювалися були думки*, ніби Потебня, замкнений у затишку свого кабінету, далеко стояв від суспільно-соціальних подій своєї

добі й навмисне відхилявся від кола цих зацікавлень. Але є багато даних, що свідчать про хибність такого погляду на віддаленість Потебні від сучасних суспільно-соціальних течій та руху.

Перш за все вже тема його кандидатського твору "Первые годы войны Хмельницкого" (за описом Пасторія, Величком та народними піснями) свідчить, що симпатії молодого вченого хилилися до української народної історії якраз в її подіях суто соціального характеру. На жаль, рукопису цього твору досі ще не пощастило знайти, але можна з переліку джерел та цілої вдачі О.О. Потебні догадуватися про провідні думки першого наукового твору геніального вченого.

Далі. До нас надійшли надзвичайно коштовні матеріали, що подають нам докладні відомості про діяльну участь Потебні в житті української громади, його постійний зв'язок з її представниками, про зацікавлення Потебні справою української періодичних видань, взагалі, про видатну роль його в подіях тодішнього суспільно-національного українського руху. Матеріали ці є листи Потебні до Белікова з Берліну та лист до Потебні того часу якогось полтавського земляка, видані Халанським у XVIII. т. "Сборника Харьковского Историко-филологического Общества".

Народно-національні українські переконання й симпатії докладно відбиваються вже на цих документах ранньої доби його діяльності; сила місць у цих листах вказують на відношення Потебні до сучасного руху українського Відродження. У першій листі <від> 18 серпня 1862 р. пише Потебня: "Петербург обдал меня холодом. Не хочет, матери його ковинька, бросаться в мои объятия, чем жестоко уязвляет моё провинциальное самолюбие. Солдат отставных, сохраняющих следы родного говора многое множество. Еще по железной дороге я слышал: "от знатимеш, як..." До громады здешней, должно быть, не доберусь. Не хочется себя насиловать и налезать нахрапом на знакомства, а из прежних знакомых один бы мне пригодился, Мазан, да и тот лежит в лазарете..."

До цього року відноситься також український лист до Потебні одного з полтавських земляків. Тут знаходяться цінні вказівки на щонайближчий зв'язок Потебні з громадськими українськими діячами і українською журналістикою. Автор листа звертається до Потебні з такими словами: "Шкода, шкода з цього боку (що Потебня виїхав за кордон <- К. Н.>): людей наших ще скрізь мало, а про Харків і казати нічого..., а час не жде, а супротивна партія, під покровом "высших исторических воззрений" и более "трезвых взглядов" проводит московские тенденции, нецеремонно и не совсем честно." Далі в листі розповідається про організацію українських громад; зав'язання постійних та планових зносин поміж трьома головними пунктами українського руху; про українське життя в Полтаві; потім про справу видання часопису "Основа"; про намір, якщо буде припиниться "Основа", повернути все українське письменство на сторінки галицького "Слова", або ж закласти власну українську газету; нарешті, про думку вироблення "Політичного Українського катехізиса", і до Потебні звернені слова: "І до Вас наше щире прохання: якщо матимете годину – киньте на бумагу якпéпада *Ваші думки* (курсив автора листа <- К. Н.> і других нашого поля... итак, Ваше мнение об идее катехизиса и содействие его содержанию, равно как и Ваши мысли, замечания об организации громад".

Цікава приписка цього листа, що натякає на зносини Потебні з Кулішем: "Побалакайте з Кулішем про це. Він з Вами дуже хоче бачитися, як писав до Пильчикова".

Цікавий причиною до з'ясування участі Потебні в закордоннім українським русі подає досі ще не надрукований лист зі збірки Ігната Зінченка (не відомо до кого, може, до самого О.О. Потебні, що описує одклики галицької преси з приводу перебування Потебні у Львові. В листі є окрема приписка рукою відмінною від наведених уривків (очевидно, з "Слова", ч<исло> 57, 20 юлія 1863 року). Ось вони: "Въ половинѣ мѣсяца Юлія с. г. пребывавъ тутъ у Львовѣ черезъ кілька дней Г. Потебня Александръ, адъюнктъ Харькѣвскаго университета, молодець лѣтъ около 23, настоящій Мало-Русинъ украинскій. Досить сказати: Мало-Русинъ, а кождий зъ насъ увѣдає, що се человѣкъ не дипломати, не политики, а такъ собѣ любитель своєї рѣдної, зъ тяжкого упадку подносящій ся мало-русины, которому на умѣ единої доля розвивающей ся нашої словесности та думки о поднесенію просвѣти руско-народної. Яко Мало-Русинъ, Г. Потебня кудажь малъ у Львовѣ напомъ удаться, гдѣ глядѣти собѣ знакомства, если не у братей Мало-Русиновъ? И воистину познакомился онъ съ нѣкоторыми изъ нашихъ, особливо молодшихъ Русиновъ, которые, надѣляючи его гдѣ-якими изъ своихъ галицко-рускихъ сочиненій, мали способность слышать прекрасній его говоръ украинскій, бестыду исполнену широго отверстія (sic!) и непреложим для Матери-Украины восторгомъ". Далі в листі повідомляється про заарештування Потебні на короткий час у Львові та ворожі аспірації польської преси, що зв'язувала Потебню з діяльністю так званих "святоюрців" і надавала його перебуванню у Львові значення політичного.

Докладніше збирання відомостей та розвідки про фактичну участь Потебні у тогочаснім українським русі й особисті його зносини з представниками цього останнього з справою майбутнього, але характерною вказівкою, оскільки живо Потебня відкликався на всі події цього порядку, стежив за ними й сам брав участь в них, можна вважати не що тільки вже відомий лист Кохановської до Аксакова з хутора Макаровки (з 20 лютого, 1862 р.). "Написаний він з приводу полеміки Ламанського проти статті Чернишевського "Национальная бестактность", що була заміщена у "Современнике". У своїй статті Чернишевський засуджував московфільські течії галицьких русинів та доводив повний безглузд того "общерусского язычия", що його культивували московфіли, і яке між іншим вживало галицьке "Слово". Ламанський у слов'янофільському органі "День" замістив гостру критику на Чернишевського, де з патріотичним та широ-"общерусским" настроєм виправдовував та піддержував галицьке московфільство. Ця критика, занадто негактична, викликала загальне обурення у поступового російського громадянства; між іншим гідну відповідь на неї дав М. Костомаров, а про відношення самого Потебні довідуємося з листа Кохановської. Ось він в українському перекладі: "Якщо мене "День" бісить, — іноді казав мені Потебня, що заступав тоді кафедру слов'янських старожитностей в університеті, і, вказуючи на те, "як пак цей "День" мусить бісити інших", — хто геть не дуже вже прихилиється до засад та переконань "Дня" та є палкіш над лагідного й шляхетно-скромного Потебні. Зайшла у нас балачка про справу окремої української літератури. "Цікаво було б знати, як сам Аксаков ставиться до цієї справи, — сказав він. — Та чи цілком поділяє погляди

Ламанського?” – “А Ви як?” – спитала я. – “А ось як: літературна російська мова стає щораз більше великоруською. Це її поступ наперед; але зміркуйте: що, наприклад, твори Островського мають загальноруського для українця? Нічого і ніякого... Отже, щоби уникнути повсталі порожнечі, що згодом, мабуть, виникатиме в значних розмірах, повинна існувати окрема українська література, оскільки у неї вистачить сил існувати окремо”.*

Громадсько-політичні справи цікавлять Потебню здебільшого остільки, оскільки вони чіпають національне питання, що цілком зрозуміло й натурально, поза як гасло звільнення від національного гніту було в той час передумовою всякого іншого поступу і розвитку суспільно-соціального. Потебня одкидається на стосунки між поляками та українцями, засуджує колонізаторські змагання поляків щодо українців, підносить думку про потребу піддержки та заховання української культури й радить для цього покласти сили самого народу, з цією метою провадити якнайширшу пропаганду в цих напрямках: “Ми не имеем, положим, – пише він, – возможности заниматься такою пропагандой (украинской), но мы можем воспитывать в себе тот дух крепкой и готовой на дело народности, из которого вытекает такая пропаганда...”. Висловлюючися далі про користь загального зацікавлення справою злуки Руси з Польщею, Потебня пише рядки, що свідчать про його живішу участь і в студентських рухах: “Я повторяю вопрос: что мы думаем о соединении с Польшей? Если у вас состоялись сходки, о которых мы говорим в Харькове, то не чуждайтесь общих разговоров о подобных вопросах”...*

Потебня був мовознавцем, вченим, але у нього історія мови разом з тим була й історією думки, й історією культури. Це був дослідувач-філософ, що від з’явищ мови звищувався до широких узагальнень з поля філософії, поезії, мистецтва та громадського життя. Національні українські симпатії Потебні стояли в зв’язку та свій внутрішній зміст позичали із загальних його поглядів на народність та національність. Вже з самих лише листів, поданих Халанським, можна бачити, як формувалися та зріли погляди його на народність і національність, що мають велику наукову вагу, високу моральну цінність і важливе громадське значення.

Докладнішу характеристику цих його поглядів подає академік Дм. Ів. Багалій*, а тут слід зазначити, що вірний загальним своїм науковим засадам та переконанням був Потебня і в практиці своїх національних поглядів та симпатій, яко і в напрямках національно-культурної діяльності. У теоретичних положеннях його наукових праць, у низці здобутих ним законів на полі загального мовознавства знаходиться ключ до розуміння сутності та характеру цієї його діяльності. Лише так стане нам зрозумілим, чом всю силу свого наукового досвіду віддавав він на боротьбу з колонізаторськими та русифікаторськими змаганнями щодо українського народу.

Зо всім тим широкий моральний світогляд Потебні геть відкидав однобічність бодай і у відношенні до націоналізму. Обов’язком кожної розумної людини вважав Потебня поважати та шанувати кожну народність і національність. Бо кожна народність в собі самій носить в потенції великі засоби та зможу культурної творчості, всебічного розвитку і прогресу. Потебня був запеклим ворогом різного роду централістів “об’єдинителів”, що на славу “вищої” культури з великою охотою гальмують розвиток кожної культури, яка не має на собі великодержавного тавра й існує наперекір їх quasi-цивілізаторським

змаганням, справді ж захланницькому поглинанню та знищенню всякої іншої культури, мовляв по-їхньому, “сепарації”.

Жодний нарід не має права вдатися у величну керею всесвітнього культурного провідництва, не може вважати себе “обраним”, покликаним навчити всі інші “язиці”, довести їх до розуму, заперечуючи існування їхнього власного розуму та його законності й цінності. Смішне й безпідставне є вимагання представників такої ідеології, щоби “нижчі” національності зрікалися себе, йшли на послугу до своїх добродійних “учителів” та зливалися з ними, мовляв словами Куліша:

“Корітеся і нахилийте спину,
Схиляйтеся під присуди мої...
...Зливайтесь: Я море, – ви – руч’ї...”

Так само негативно ставився Потебня і до прояв національного месіанізму. Найхарактернішим висловом його поглядів у цій справі була його промова на засіданні Харк<івського> Іст<орико>-філологічного Товариства 11 лютого 1881 року з приводу урочистого вшанування роковин Ф.М. Достоевського.* Головніші її ствердження такі: “Піднесення національного духу є апетит нормальний; але месіанізм є гідким сурогатом споживної страви. Месіанізм (іудейський, польський та ін.), або віра в те, що певний нарід покликаний бути збавителем світу, є віра принижених та ображених, що повинна у мрії надолужити їм за їх реальні терпіння та піддати охоти до життя. Яко реакція приниження та приборканню духу, що, або є справді, або тільки здається, повстає гіпсоманія, а не почуття власної гідності”...

Слід особіно підкреслити одну характерну рису з українофільських настроїв Потебні, що разом з теоретичними переконаннями була підставою його українського світогляду та прихильностей. Це, властиво, повсякчасна вимога переведення соціальної справедливості в обсягу творчості культурних цінностей. Це не був тотожний з етнографічним демократизмом мотив, і в данім разі Потебня значно різнився від цього останнього напрямку. Для нього не було безумовним положення, ніби вищі верстви, що є представниками індивідуального розвитку, засвоюють собі все краще з народного духу. Потебня висловлює сумнів, чи завше ці зверхні класи та нарід є щось одностайне, з тою лише відміною, що вищі класи багатіші та досконаліші над нижчі, бо заміщають у собі все найсильніше й найшляхетніше з народного духу – остільки, що можна стверджувати, ніби цей останній, перевівшись з несвідомого загалу, завше відроджується і знаходе продовження свого розвитку у вищих верствах. Та й саме замилювання, прихильність до народу, як завважає Потебня, буває іноді такого змісту, що нагадує українську приказку: “Мій батечко мене любить, то він мене з світу згубить”. Отже, його етнографізм не був бездушним, аматорським колекціюванням.

Тому Потебня стає найвідданішим поборником народницького живля у письменстві, передумовою чого цілком слушно вважає живий зв’язок та постійну спільність його з продукцією народної творчості. Він вимагає життєздатности, користи письменства, щоби його природа не була одірвана від живих реальних інтересів найширших кіл суспільства; а це, мовляв словами Потебні: “предполагает в высшем уме стремление к массе, любовь к ней; ибо невозможно ни любить, ни делать добро тем, кого презираешь. Говорить уму

и сердцу людей можно лишь зная то, что они знают и кое-что сверх того, и лишь на их языке”.*

Оскільки живо Потебня одкликався на події, що супроводили тодішню боротьбу за українське слово, видно навіть з тих уривків, які знаходимо, напр., у такому його творі, як у порізаних записках “По теории словесности”, що уявляють контекст університетського курсу. Він там уміщує полемічного виступу проти декотрих газет, що висловилися були про українську мову яко про “жаргон”.** Значить, одголоски боротьби за найдорожчу для нього справу емансипації української мови Потебня дозволяв собі вносити навіть до університетської аудиторії.

Виразом відношення Потебні до української мови та цілої низки питань, зв’язаних зі справою української літератури, буде відношення іншого генія української думки, а власне Івана Франка; найкращим висловом credo харківського вченого будуть слова одної з поезій конгеніального йому галицького письменника і вченого:

“Діалект чи самостійна?

Найпустіше в світі це питання;

Міліонам треба того слова, —

І грихом тут все вагання”...

Твердий та непохитний в принципіальних питаннях, людина високої чесності й чистої моральної вдачі, Потебня завше додержувався теоретичних своїх переконань, і вся освітньо-наукова його діяльність була постійним здійсненням його українських прихильностей. Настільки це було природною рисою Потебні, що проф. М.Ф. Сумцов мав рацію висловитися: “По походженню та декотрим переконанням і симпатіям Потебня був українцем. Для Потебні це була така ж натурально-конечна риса розуму та характеру, як колір волосся, зарис очей або форма черепа”***

На превеликий жаль занадто обмаль фактичних відомостей збереглося про публічні виступи Потебні з докладами та лекціями. Своєчасно докладні звіти про них не були надруковані, ба й рукописи їх загубилися. Але й ті дрібниці повідомлень, що їх подає проф. М.Ф. Сумцов, виразно свідчать, у колі яких літературних зацікавлень оберталася наукова увага Потебні. Потебня робив доклади про значення Шевченка, філософію Сковороди й читав публічну лекцію про Квітку.

Зміст лекції про Шевченка пр<оф.> Сумцов коротенько переказує так: “Не вдаючися до розбору окремих поезій, він подав загальну високу оцінку поетичної творчості Шевченка, що непохитно захоче за собою просвітне й гуманітарне значення та є плідотворним, живлячим стимулом при всякім піднесенні громадської моралі”.*

Ще більш цікавою, здається, повинна була бути лекція про Сковороду, бо, за словами проф. Сумцова, розглядав Потебня в ній національно-українські риси вдачі великого українського філософа: “Філософія Сковороди яскраво і виразно була з’ясована в блискучому викладі Потебні, причому дотепно були підкреслені декотрі національні особливості Сковороди у мові та способі думання”.**

Коротенький звіт з лекції про Квітку знаходимо у “Газеті” Гатчука.*** Прочитано лекцію з нагоди сторічних роковин з дня народження письменника; увесь прибуток з неї призначено на видання Квіткових творів.

Значні заслуги Потебня має перед українським письменством і своїми працями над редагуванням та виданням творів видатних українських письменників. З його передмовою та увагами виходять у "Киевской старине"**** твори П.П. Артемовського-Гулака. Повне видання творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка* під редакцією Потебні має більшу наукову вагу від Петербурзького Кулішевого, бо Потебня додержувався особливостей слобідської мови письменника і не виправляв їх, як то робив у своїм виданні Куліш.

Під редакцією Потебні у 1889 р. виходять також "Степові думи та співи" Івана Манжури.** Щодо цього останнього, так у його житті Потебня відіграв роль доброго генія, допомагаючи йому матеріально, розрадою, теплим батьківським відношенням, підносячи його душевне становище. Потебня, побачивши в цьому бідолаші не абиякий талант, повсякчасно сердешно піклувався про покращення його гіркої долі; дає змогу друкувати зібрані ним етнографічні знахідки; прихильною оцінкою заохочує до дальнішої діяльності. На признання самого Манжури, Потебня був для нього провідною зіркою, зносини з Потебнею були найкращим, що він зазнав був у своєму житті.

Невідомим широкому загалу є також переклад Потебні уривків з "Одісеї", що надруковані додатком до його твору "Из записок по теории словесности". Належну оцінку цієї праці Потебні зробив проф. Сумцов у статті <id> н<азвою> "Наукова вага українського перекладу "Одісеї" Потебні".** Як серйозно й поважно ставився сам Потебня до цієї своєї праці, процес підготовки, з яким він взявся перекладати: перечитування інших слов'янських перекладів, виписки належних виразів, синоніміки і т. ін.****

Крім наукової праці з поля українського мовознавства, Потебня звертається і до педагогічної діяльності. З метою полегшити українським учням науки грамоти, складає Потебня "Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ".**** Заховався також рукопис Потебні "План букваря", що його пристосовано до початкового навчання грамоті у школах для українського населення.*

Щоби цілком підрахувати величезне значення Потебні для українського культурно-національного відродження, належить згадати про високу наукову вагу його праць і розвідок на полі української етнографії та лінгвістики. Зокрема для українського мовознавства, якому Потебня уділяв найбільшої наукової ваги, значення його може бути визначено як заслуга першого вченого, що поставив на науковий ґрунт основи науки про мову всеукраїнську. Ягич остільки високо оцінює вагу праць Потебні з українського мовознавства, що ставить їх до розряду нечисленних зразкових дослідів взагалі з обсягу слов'янської діалектології.**

Отже, підводячи підсумки, мусимо сказати, що наш великий вчений був видатною фігурою серед діячів українського культурно-національного відродження і відіграв у ньому неабияку роль.

Харків – Деркачі
1921. XII (грудень).

К. Німчинов

* Позначка на посилання у тексті статті є, посилання відсутнє.

** Зрештою безпосередні вказівки на це маємо в листах його самого, звідки видно, що Потебня мав на увазі соціальні менти історичного процесу. Див.: Халанский М.

Материалы для биографии А.А. Потебни. – Окрема відбитка з XVIII <тому> Сборника Харьк<овского> Ист<орико>-филол<огического> Общ<ества>, с. 17–18.

* Халанский. Зазначена праця, с. 3–4.

** *idem*, с. 4.

* Честь відкриття листа належить Єремїї Яковичу Айзенштокові.

* Барсуков "Жизнь и труды Погодина". Кн.. XVIII. 1904, с. 136–137.

* Барсуков. Зазнач. праця, с. 137.

* Халанск<ий>. Зазначена праця, с. 17.

** Багалій Д. Думки О.О. Потебні про українську народність. – Бюлетень

Редакційного комітету для видання творів Потебні. Ч. 1. – Харків, 1922, с. 48–55.

* Відомості про це див<ись>: "Южный край", 1881 р., № 52 <Речь о Достоевском> та Сумцов Н. Материалы для истории Харьковского университета. – X., 1894. – с. 13–14.

* А.А. Потебня. Из записок по теории словесности. <(Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое). Издание М.В. Потебни. X, 1905>, с. 117–118.

** *ibidem*., с. 117–118.

*** Сумцов Н. Материалы для истории Харьковского университета. – X., 1894, с.

11.

* *ibidem*. с. 14.

** *ibidem*.

*** 1878 р., с. 819.

**** Сочинения П.П. Артемовского-Гулака. (С предисловием и примечаниями пр. А.А. Потебни). – "Киевская старина", 1888. Т. XXI., с. 184–208.

* Ред: Сочинения Григория Федоровича Квитки. Под ред. А.А. Потебни. Т. III.

Повести и рассказы. X., 1889. 341 с.

** Ред.: Степові думи та співи Івана Манджури. Под ред. А.А. Потебни. – X., 1889. – 90 с.

*** Замітка проф.. М. Сумцова // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн.. VI. К., 1909. С. 84–87.

**** Див. Русова передмову до перекладу "Из записок по теории словесности", с. 538 і далі.

***** "Киевская старина" 1899, кн. 8. Додаток.

* Халанский. Зазначена праця, с. 20.

** Archiv für slavische Philologie, 1870 р., т. I.

Ю.О. Арешенков

Мова як чинник національного самовизначення особистості (Мова і нація в концепції Д.М. Овсянико-Куликовського)

Національна мова та національна самосвідомість є основними об'єднуючими факторами при творенні національної спільноти. Ряд інших чинників і – біологічних, географічних, економічних, політичних тощо – також формують умови націотворення, однак підставовими справедливо вважаються саме ці: мовний та психологічний.

Національна самосвідомість – це усвідомлення людиною належності до певної нації, сама ж належність базується на позитивному ставленні до куль-

тури цієї нації. Вищим проявом культурної самотутності, безперечно, є мова: вона чи не єдиний спільний знаменник нації.

Теза про визначальність мовного фактора у формуванні національно-специфічного спершу знайшла наукове обґрунтування у працях В. фон Гумбольдта, а згодом О.О. Потебні. Внесок останнього у вирішення фундаментальних мовознавчих проблем – мова і мислення, мова і нація – важко переоцінити, і час підтвердив справедливості більшості його теоретичних положень.

Творчу розробку наукових концепцій видатного вченого продовжили, насамперед, його учні та колеги по Харківській філологічній школі, серед яких найбільш помітною є постать акад. Д.М. Овсянико-Куликовського (1853 – 1920).

Проблему взаємовідношення мови і нації Д.М. Овсянико-Куликовський розглядає в контексті феномена національної психології. Для нього аксіомою є те, що національні відмінності належать виключно сфері психічних явищ. У своїй праці “Психология национальности” (Петербург, изд-во “Время”, 1922) він ставить завдання “подати більш точну формулу загальнознавчаного твердження, що в складі національної психіки на передній план виходять особливості інтелектуального роду, що національні відмінності є переважно відмінностями в психології мислення та розумової творчості” (С. 5). Те, що вчений називає “більш точною формулою”, без перебільшення можна розцінювати як цілком самостійну теорію, яка практично з часу її появи, так би мовити, не популяризувалася. Між тим, на наше переконання, основні тези його праці не лише не втратили своєї наукової цінності, але й здатні підказати відповідь на актуальні питання сьогодення.

У своїй теорії Д.М. Овсянико-Куликовський виходить із твердження про беззаперечний, винятковий пріоритет психологічного чинника у феномені національного. Факт наявності і факт появи національних ознак людини він повністю відносить до сфери психології. Те, що національність є ознакою, пов’язаною з внутрішнім світом людини, підтверджується відсутністю національних рис у дитини. З’являються ж ці риси в міру того, як дитина оволодіває мовою. До засвоєння мови вона є, так би мовити, “інтернаціональною”, і лише “із засвоєнням рідної мови і з віком вона поступово засвоює національні ознаки довкілля; в міру її розумового розвитку починають виявлятися в її мисленні риси національного психічного укладу” (С. 5).

Далі Д.М. Овсянико-Куликовський формулює тезу про те, що розмаїття та сила впливу цих рис є прямо пропорційною рівню розумового розвитку й інтелектуальної обдарованості людини, з чого випливають наступні два важливих твердження: по-перше, національний уклад найяскравіше виявляє себе в людях високоінтелектуальних – мислителів, учених, поетах, письменниках: “геній завжди в психологічному сенсі є глибоко національним” (С. 6). По-друге, суб’єкти, котрі в розумовому відношенні стоять нижче середнього рівня, а тим більше недоумкуваті та ідіоти, позбавлені національних ознак.

Таким чином, вихідна теза про пріоритетність психологічного чинника у формуванні національного зазнає суттєвого уточнення, а саме: національність є явищем переважно інтелектуального роду. Ба більше – з розумовим розвитком особистості зростає і її “коефіцієнт” національності, тому, на думку Д.М. Овсянико-Куликовського, “те середовище, котре зайняте розумовою працею, тобто інтелігенція, яскравіше й повніше за інші верстви виражає характерне національне “підґрунття” народу” (С. 6).

Навіть сьогодні неважко оцінити сміливість автора, котрий наважився висловити думки, які посутньо відкидали народницько-етнографічний постулат про “простий народ” як носій національного. Не так звані трудові класи, а відносно невелика верства національної інтелігенції є, на його переконання, основним виразником національних рис народу.

Один раз ступивши на далеко не безпечне поле соціально-класової проблематики, дослідник йде по ньому далі і пояснює, що соціальний фактор сам собою на категорію національного не впливає: “Риси соціального походження, якості, достоїнства, недоліки, чесноти, вади, якими характеризуються класи, верстви, професійні групи, не входять до складу національної психіки” (С. 18). Інша річ вид діяльності певної соціальної групи: адже саме розумова праця інтелігенції визначає рельєфність національної психіки її представників.

Коли розумова національна культура не розвивається, не розповсюджується, національні ознаки соціального середовища можуть більшою або меншою мірою атрофуватися. Яскравим підтвердженням цього, на думку Д.М. Овсянико-Куликовського, є слабкість національної психіки в селянській масі, де надто розвинуті класові, професійні риси (“влада землі”), але занизький рівень освіченості. Підйом культури, поширення освіти послаблюють “владу землі” – класові ознаки втрачають свою силу, а риси національної психіки виходять зі стану інерції та атрофії. Атрофія національних рис є наслідком гіпертрофії соціальних або групових ознак. Власне на цьому ґрунті, за словами Д.М. Овсянико-Куликовського, “виникають різні форми денаціоналізації, яка зводиться до того, що людина, у котрої своя національна психіка атрофована, не набуває чужої і залишається без певної національної “фізіономії”, – вона знеособлюється, а це призводить до певної дезорганізації всієї психіки, особливо ж до послаблення інтелектуальної, а можливо, й моральної сили особистості” (С. 37).

Основним “інструментом”, здатним надати особистості національної форми, є рідна мова. Більше того, саме рідною мовою визначається національність людини. Поняття рідної мови жодним чином не можна обмежувати рівнем повсякденного, практичного спілкування, тобто йдеться не про елементарну комунікацію за допомогою спрощеної, елементарної мови (канцелярської або якоїсь плучної), а про глибоке, інтимне спілкування людських душ, коли вгадується підтекст і передаються глибинні сторони думки. У такий спосіб встановлюється зв’язок “від одного людського “я” до другого, третього, десятого і т. д., щоб утворилася павутина зв’язків особистості з національним оточенням” (С. 29).

Саме рідна мова здатна повною мірою виконувати функцію звичайної мови, тобто бути засобом взаємного розуміння. Таке спілкування передбачає розуміння відтінків мови, сприйняття її фарб та музики, і саме на цьому ґрунті “встановлюється національне спілкування душ” (С. 29). Як бачимо, Овсянико-Куликовський не лише уточнив зміст комунікативної та когнітивної функції мови, але й поставив їх у взаємозв’язок із функцією ідентифікаційною і визначив мову як “орган національної психіки” та “засіб національного потягу особистості”.

Здається, розгорнута теорія досягає свого логічного завершення, однак робиться ще один крок: проблема мови і нація ставиться в площину політико-правову. Складна і суперечлива в практичній реалізації, національна політика є цілком прозорою своїм концептуальним змістом: “основне завдання

національної політики зводиться до питання про мову" (С. 25). Весь попередній історичний досвід давав, на жаль, лише приклади імперсько-шовіністичного ставлення до мов недержавних народів з боку панівних націй.

Перші десятиліття ХХ ст. для Європи, а також для Росії є часом бурхливих змін у соціально-політичному житті. Перед суспільством постає завдання оптимального вирішення складних проблем у сфері міжнаціональних відносин. З іншого боку, національне питання стає предметом маніпулювання в політичних програмах (а згодом – і в практичній політиці) більшості лівих партій. Під цю пору як ніколи зростає ціна авторитетного слова незаангажованого вченого, яким був Д.М. Овсяннико-Куликовський. Сказане ним не втратило своєї важливості та актуальності: "Національний потяг не може бути нав'язаний особі. Він не виникає за наказом. Так само не можна ні заборонити, ні відмінити його. Він є невід'ємною власністю і безперечним правом людини. Звідси свобода національного самовизначення людини. Цей принцип логічно вимагає визнання і захисту свободи всіх національних мов" (С. 29).

Отже, мова і мислення та мова і нація – це не автономні питання, а взаємопов'язані аспекти проблеми мова й особистість. Д.М. Овсяннико-Куликовський довів, що "розумові сили особистості можуть розвиватися і зміцнюватися лише на основах національної психіки" (С.37). Остання ж нерозривно пов'язана з мовою, яку він називає органом національної психіки. З цього випливає теоретичне узагальнення про взаємозумовленість категорій мови, мислення і нації, а також практичний висновок про доконечну необхідність правових гарантій вільного розвитку всіх національних мов.

Концепція психології національності Д.М. Овсяннико-Куликовського органічно вписалася в контекст мовознавчих, філософських, психологічних, політологічних теорій ХХ ст. і ще довго зберігатиме свій креативний потенціал.

В.Г. Гончаренко, О.С. Юрченко

Фразеологічні студії

в Харківському національному університеті

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, який невдовзі відзначатиме 200-ліття, відіграє велику роль у розвитку українського мовознавства.

Особливий внесок в українське мовознавство зробили такі вчені університету: О.О. Потебня, Д.М. Овсяннико-Куликовський, М.Ф. Сумцов, Л.О. Булаховський, М.Ф. Наконечний, Ф.П. Медведев. Традиції Харківської лінгвістичної школи продовжили професори: Л.І. Коломієць, В.С. Калашник, О.С. Юрченко, В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев та інші.

"Історико-філологічний факультет Харківського університету на початку ХХ ст., – зазначав І.К. Білодід, – являє собою один з передових і найсильніших лінгвістичних центрів Росії, здатних дати широку лінгвістичну освіту і підготувати здібну молодь до наукової діяльності в галузі філології, зокрема мовознавства".

Велику роль у вивченні української, російської та інших мов відіграли фундаментальні праці видатного філолога Олександра Опанасовича Потебні. Слід назвати в цьому зв'язку насамперед такі його роботи: "Мысль и язык" [23], "Из записок по русской грамматике" [21], "Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка" [22], "Заметки о малорусском наречии" [24] та багато інших. В останніх своїх працях О.О. Потебня фактично заклав теоретичні основи української фразеології. Дослідник дотримувався думки, що фразема "є поетичний, тобто інакомовний образ не складного щеплення осіб і дій, а одного з елементів цього щеплення, отже, окремо взятої особи, якості, дії. Якщо це так, то приказка є елемент байки чи прислів'я..." [22:76].

Випереджуючи європейську та вітчизняну мовознавчу науку майже на півстоліття, О.О. Потебня визначив фразему як аналітичну за формою та цілісну за значенням номінативну одиницю мови, співвідносну зі словом природою свого значення та сукупністю виконуваних функцій, а також при цьому вказував на диференційні ознаки, якими вона відмежовується від паремій як одиниць, співвідносних за своїм змістом і судженням. О.О. Потебня був одним із перших, хто звернув увагу на проблему фразеомної диривації. Він указав, що фраземи можуть утворюватися на базі байок шляхом згущення смислу або вилучення.

Хоча у О.О. Потебні немає спеціальних робіт, присвячених безпосередньо фразеології (їх не могло бути, бо фразеологія виділилася як окрема галузь лінгвістики тільки через 40 років після того, як ученого не стало), однак для вивчення фразеологічного багатства мови учений зробив чимало (див. "Мысль и язык", "Из записок по русской словесности", "Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка" та ін.).

У своїх лекціях з теорії словесності О.О. Потебня досить детально розглядав прислів'я, приказки та власне фразеологізми, супроводжуючи свої спостереження багатьма цікавими думками.

Тому не дивно, що дослідники творчої спадщини великого вченого так уважно вивчають його фразеологічні ідеї. Про це свідчать матеріали наукових конференцій, присвячених творчості О.О. Потебні, які відбувалися у Харкові в 1985, 1991 роках, збірник наукових праць до 150-річчя від дня народження О.О. Потебні [20; 25]. Філологи Харківського національного університету створили багато цінних наукових досліджень, пов'язаних з лінгвістичною проблематикою і, зокрема, фразеологією української мови.

Багато зробили у цьому напрямку вихованці Харківського національного університету академіки Л.А. Булаховський та І.К. Білодід, професори А.О. Білецький, Ф.П. Медведєв, В.С. Калашник, О.С. Юрченко, Л.І. Коломієць, В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев та ін., що вийшли із славнозвісної Харківської мовознавчої школи, основоположником якої був О.О. Потебня.

Необхідно підкреслити велику роль у розвитку фразеологічної науки професора Ф.П. Медведєва, який закінчив філологічний факультет та аспірантуру в Харківському університеті.

До найважливіших досягнень ученого належить ряд робіт з історії української літературної мови, зокрема з фразеології. Із зрозумілих причин ми не можемо дати в цій статті детальний аналіз численних публікацій професора Ф.П. Медведєва. Зупинимось на його монографії "Українська

фразеологія. Чому ми так говоримо” – цінному дослідженні фразеологічних скарбів української мови (18).

У названій монографії висвітлюється ряд теоретичних положень фразеології як науки. Безсумнівною заслугою Ф.П. Медведєва є те, що він майже завжди розглядає ті чи інші фразеологізми та їх функції в контексті, у формуванні значення фразеологізму, показує взаємодію фразеологічної семантики і текстуального оточення (див., зокрема, розділ «Фразеологія і контекст»). У цьому монографічному дослідженні знайшли відповідну оцінку й естетичні функції фразеологічних одиниць. Автор підкреслює, що саме фразеологізмові притаманна образність, за допомогою якої розвиваються людські емоції, національний характер тощо. Цінність аналізованої книги у тому, що вона є по суті довідником з питань ідіоматичного багатства української мови.

Слід зазначити, що фразеологічний доробок професора Медведєва Ф.П. складає понад 50 статей та рецензій, більше 300 публікацій про семантику фразеології і крилатих висловів у газеті “Вечірній Харків” та журналі “Українська мова і література в школі”.

Вагомим внеском у подальший розвиток фразеологічної науки в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна є дослідження завідувача кафедри української мови професора, доктора філологічних наук Калашника В.С. У монографії “Фразотворення в українській поетичній мові” радянського періоду (семантико-типологічний аспект), у ряді інших праць автор розкриває актуальні проблеми лінгвістичної поетики, досліджує особливості фразотворення, аналізує структуру фразеологізму як одиниці поетичної мови тощо [14; 15; 16]. Він є автором ще кількох десятків робіт, присвячених фразеології. Фундаментальним дослідженням у галузі історичної фразеології української мови є докторська дисертація проф. Л.І. Коломієць “Фразеологія української мови другої половини XVI – першої половини XIX століть” [17]. Дослідниця належить також близько 100 публікацій з питань фразеології.

Традиції Харківської лінгвістичної школи продовжує проф. Юрченко О.С., який у своїй монографії “Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.)” розглянув фразеологію того періоду, який в історії розвитку української літературної мови можна назвати періодом від Котляревського до Шевченка [33]. У 1986 році він успішно захистив докторську дисертацію з фразеології. Крім згаданої монографії, проф. Юрченко О.С. є автором ще кількох десятків праць із фразеології [34, 35, 36].

Значний вклад у розвиток фразеології в Харківському національному університеті вніс проф. Л.Г. Авксентьєв, який довгий час очолював філологічний факультет і кафедру української мови. Його дисертаційне дослідження “Фразеологія мови прозових творів Михайла Стельмаха” [1], ряд навчальних посібників з фразеології [2; 5, 31], десятки статей свідчать про вагомий доробок науковця саме як фразеолога.

Із студентської лави почав вивчати фразеологію української мови професор Луганського педагогічного університету В.Д. Ужченко. Саме кафедра української мови Харківського національного університету пробудила інтерес у молодого вченого до фразеології української мови.

Його кандидатська дисертація "Фразеологія творів Остапа Вишні" (наук. кер. проф. Медведєв Ф.П.) була поштовхом до більш глибокого дослідження фразеологічних одиниць, що знайшло відбиття у подальших роботах ученого: докторській дисертації, монографії, навчальних посібниках, численних статтях [30; 31 та ін.].

Цінним внеском до загальної скарбниці фразеологічних досліджень кафедри є роботи проф. А.О. Свашенко, яка на конкретному матеріалі аналізувала перефрази в поетичній мові Л. Українки та І. Франка [28;].

Вихованець кафедри української мови проф. М. Ф. Алефіренко у монографії "Теоретичні питання фразеології" (3) зробив спробу подальшого поглиблення теоретичного висвітлення фразеологічних одиниць. Він є автором кількох десятків досліджень, у тому числі на порівняльному рівні української та російської мов.

Цікавим дослідженням є кандидатська дисертація А.О. Івченка "Ідеографічне й ареальне описання фразеології верхньолужецької мови" та монографія "Українська народна фразеологія: ареали, етимологія" [12; 13].

В 1986 році захистив кандидатську дисертацію "Крилаті вислови в сучасній українській літературній мові повоєнного періоду (функціональний аспект)" учень Ф.П. Медведєва доцент В.Г. Гончаренко, який продовжує і сьогодні працювати над дослідженням питань фразеології [9; 10].

Проблемі семантичної варіантності дієслівних фразеологізмів у сучасній українській літературній мові була присвячена кандидатська дисертація М.І. Філона.

Предметом дослідження аспірантки Н.М. Бобух був структурно-семантичний аналіз фразеологізмів з антонімічними компонентами [6]. Працюючи завідувачем кафедри української мови Полтавського педінституту, Н.М. Бобух продовжує наукові дослідження у своїй докторській дисертації.

У 1996 році захистила кандидатську дисертацію з фразеології випускниця університету Т.Г. Гриця. Тема її дослідження: "Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області" [11].

Дещо іншого аспекту, але не менш цікавого торкається у своїх статтях старший викладач кафедри Н.П. Рашупкіна, яка предметом свого дослідження обрала фольклорну фразеологію [26; 27].

Кафедра української мови Харківського національного університету залишається вірною традиціям наукової школи, продовжуючи далі різноаспектні дослідження фразеології української мови. Проблемі фраземіки в системі художнього ідіостилу присвячене нині завершуване дисертаційне дослідження Ю.І. Кохана (керівник проф. В.С. Калашник).

На превеликий жаль, обмежений обсяг статті не дозволив повніше висвітлити запропоновану тему. Тут не знайшли відбиття дослідження вказаної проблеми вченими кафедр російської та романо-германських мов. Мабуть, це буде предметом окремого дослідження у матеріалах, присвячених 200-літтю Харківського національного університету, яке невдовзі відзначатиме наша альма-матір.

Література

1. Авксентьев Л.Г. Фразеологія мови прозових творів Михайла Стельмаха: АКД. - Х., 1969. - 26 с. 2. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія.

– Х.: Вища школа, 1988. – 134 с. 3. *Алефіренко М.Ф.* Теоретичні питання фразеології. – Х.: Вища школа, 1987. – 137 с. 4. *Алефіренко Н.Ф.* Фразеологічні взаємодії мовних рівнів (на матеріалі української та російської мов): АДД. – К., 1989. – 39 с. 5. *Авксентьев Л.Г., Калашник В.С., Ужченко В.Д.* Фразеологія сучасної української мови: навчальний посібник. – Х., 1977. – 61 с. 6. *Бобух Н.М.* Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць з антонімічними компонентами (на матеріалі української мови): АДК. – Х., 1988. 7. *Боярова Л.Г.* Місце фразеологізмів у системі мови // Вісник Харківського ун-ту. Філологія. № 165. – 1978. – С. 56–62. 8. *Бушуй О.М.* Библиографический указатель по фразеологии, украинскому и общему языкознанию. Профессор Медведев Федор Филиппович. – Самарканд, 1985. – 118 с. 9. *Гончаренко В.Г., Корж Н.Г., Луцька Ф.И.* Латинська фразеологія в сучасній українській літературній мові. – Х., 1982. – 127 с. 10. *Гончаренко В.Г.* Крилаті вислови в сучасній українській літературній мові поживотного періоду (функціональний аспект). – Х., 1986. – 24 с. 11. *Грица Т.Г.* Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області: Х., 1996. – 17 с. 12. *Івченко А.О.* Ідеографічне й ареальне описання фразеології верхньолужицької мови: АКД, Л., – 1987. – 16 с. 13. *Івченко А.О.* Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Х., 1996. – 156 с. 14. *Калашник В.С.* Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду (семантико-типологічний аспект). – Х.: Вища шк., – 1985. – 172 с. 15. *Калашник В.С.* Українська поетична фразеологія і афористичність поетичної мови поживотного періоду (семантико-типологічний аспект): АДД. – Дніпропетровськ, 1992. – 40 с. 16. *Калашник В.С.* Поетична фразеологія Т.Г. Шевченка в українській художній мові радянського періоду // Вісник Харківського ун-ту № 256. – 1984. – С. 38–45. 17. *Коломісць Л.І.* О.О. Потебня – дослідник української фразеології // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки: Тези респ. наук. конф. Х., 1985. – С. 76–77. 18. *Медведев Ф.П.* Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Х.: Вища школа, – 1982. – 231 с. 19. *Медведев Ф.П.* Скарби української фразеології // Мовознавство, № 5, 1967. – С. 69–73. 20. Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія. К.: Наукова думка. 1985. – 247 с. 21. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с. 22. *Потебня А.А.* Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1894. – 162 с. 23. *Потебня А.А.* Мысль и язык. Полное собр. соч., 1926. 24. *Потебня А.А.* Заметки о малорусском наречии. – Воронеж, – 1871, – 134 с. 25. *Потебня А.А.* – исследователь славянских взаимосвязей. Х., – 1991. – 226 с. 26. *Раушнікіна Н.П.* Фольклорні формули побажань в українській літературній мові // Вісник Харківського ун-ту № 369. – Х.: «Основа», – 1992. – С. 109–117. 27. *Раушнікіна Н.П.* Основні види фольклорних фразеологізмів у сучасній українській літературній мові // Вісник Харківського ун-ту, № 310. – Х.: Вища школа, – 1987. – С. 49–57. 28. *Свашенко А.О.* Перифрази та їх стилістичні функції у творчості Лесі Українки // Леся Українка. Матеріали, статті, дослідження. К.: Наукова думка, 1963. – С. 73–83. 29. *Свашенко А.О.* Перифрази та їх стилістичні функції в поезії І. Франка // Українське мовознавство. № 13. – К., 1985. – С. 32–43. 30. *Ужченко В.Д.* Народження і життя фразеологізму. – К.: Рад. школа, 1988. – 279 с. 31. *Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г.* Українська фразеологія. – Х.: Основа, 1990. – 166 с. 32. *Філон М.І.* Семантична варіантність дієслівних фразеологізмів сучасної української мови: АКД, Х., – 1990. – 28 с. 33. *Юрченко О.С.* Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.). – Х.: Вища школа, 1984. – 208 с. 34. *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. Х.: Основа, 1993. – 174 с. 35. *Юрченко О.С.* Фразеологічні перифрази української літературної мови: Учбовий посібник. – Ч. 1. – Х., 1983. – 119 с. 36. *Юрченко О.С.* Фразеологія з точки зору діахронії. // Вісник Харківського ун-ту. – № 245. – 1983. – С. 25–29.

**Вера в магическую силу слова
как проявление особенностей мифического
мышления (на материале трудов А.А. Потебни)**

Вера в действенность произнесенного слова, в неперменное осуществление высказанного пожелания предопределила существование в народной культуре многочисленных заговоров, наделяемых (как в древности, так подчас и в наше время) особой магической силой. Как свидетельствует М. Новикова, этнографы и по сей день сетуют на то, как неохотно опрашиваемые ими информаторы сообщают «непосвященным» тексты заклятий, оберегая доверенную им хранению тайну воздействия словом. «Спрятанный в недрах фольклора, возле самого его сердца, возле самих истоков» «прамир» языческих заговоров уже длительное время вызывает пристальный интерес со стороны исследователей и собирателей произведений этого жанра [6: 7].

Первыми, кто внес свою лепту в дело изучения народных заклинаний, были Е.В. Аничков, А.Н. Афанасьев, Н. Барсов, Ф.И. Буслаев, А.Н. Веселовский, А.В. Ветухов, В.И. Даль, Е. Елеонская, Ф.Ф. Зелинский, В. Миллер, Н.В. Познанский, А.А. Потебня, А.И. Соболевский и другие. Вклад названных ученых разновелик. Н.В. Познанский, автор «Опыта исследования происхождения и развития заговорных формул», дал высокую оценку сопоставительному анализу русских и немецких заклятий, предпринятому Ф.И. Буслаевым; отметил заслугу А.Н. Афанасьева «в постановке нового ряда вопросов, способствующих осмыслению заговоров»; положительно отзывался об усилиях И.П. Сахарова по сбору материала для исследования [8:11–19]. А.И. Соболевский, в свою очередь, выделил труд А.В. Ветухова «Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания...», назвав его «наиболее выдающимся явлением в этнографической литературе» [14:46].

Среди научных достижений XIX ст., относящихся к области изучения народных заклинаний, значимой представляется глубокая убежденность В.И. Даля в том, что «осмеять суеверие несравненно легче, нежели объяснить», и что в заговорах «кроется не один только обман, а еще что-нибудь другое» [2:33, 40–41]. Трудно разрешимой задачей считал В.И. Даль объяснение воздействия, которое оказывает на состояние человека произносимый им текст заклинания, такой, как, например, заговор-«противоядие» от укуса ядовитой змеи:

Молитв ради Пречистой твоей матери, благодатный свет мира, отступи от меня, нечестивый, змея злая, подкодная, гадина лютая, снедающая людей и скот: яко комары от облаков растекаются, тако и ты, опухоль злая, разойдись, растянись от раба Божьего (имя)... [2:37].

Размышления В.И. Даля о «таинственной силе воли» и «действии духа» как о факторах, мотивирующих возможное самоисцеление, которое наступало после произнесения магических слов, – это, вероятно, одна из первых попыток

опереться на накапливаемые психологической наукой знания о душевном мире человека.

К анализу заговорных слов и их внушающей способности, основанному на изучении психологического состояния участников ритуала, прибегнул и Александр Афанасьевич Потебня. Опираясь на труды ученого, причину обращения человека к сакральным словесным формулам, исцеляющим, согласно древним представлениям, физические и душевные недуги, можно интерпретировать следующим образом. Как отмечает А.А. Потебня, «...звук, сырой материал слова есть одно из средств успокоения организма, устранения полученных им извне потрясений» [13:136]. Невысказанные сомнения, тревоги, нравственные страдания отягощают душу, препятствуют нормальному течению жизни; стремление освободиться от подобных переживаний граничит с «физиологической необходимостью» [Там же]. Объективируемое словом желание отвести настоящие или грядущие беды притупляет тревогу того, кто прибегает к заговорным текстам, так как вызывает в сознании этого лица ожидаемый им образ благоприятных перемен, радостных картин жизни и т.д. «...Успокоительная сила слова есть следствие представления образа», — резюмирует Потебня [13:137].

Характеристика роли и места слова в жизни человека была бы неполной без упоминания тех свойств и возможностей, которые приписаны слову мифическим мышлением наших предков. Исследуя особенности мифического мышления, А.А. Потебня прибегает к сравнению их с особенностями мышления ребенка, предвосхищая тем самым подобные параллели в более поздних трудах других ученых. Как следует из разысканий А.А. Потебни, непоколебимая вера древних в тождественность действия и его языкового обозначения, в эффективность дела, равняющуюся эффективности слова, стоит на «трех китах»: неспособности к критике, нечувствительности к границам между естественным и сверхъестественным, неразличении объекта, явления и его имени [10:244–248].

Отсутствие анализа, критической оценки происходящего роднит восприятие ребенка, который «все принимает за правду», с восприятием глубоко суеверного человека, в чьем сознании действительность отражается сквозь призму мифа [10:244–246]. Мифическое мышление довлеет над укладом жизни людского коллектива, диктует его членам определенные нормы поведения, оговаривает случаи, когда обращение к магии (к обрядам, заговорам, «зачураньям») уместно и даже необходимо. Ортодоксальность наследуемых младшими от старших и никогда не пересматриваемых мифических представлений сообщает своеобразную окраску всем начинаниям человека, иллюстрацией чему могут служить наблюдения С.В. Максимова (опубликованные в 1859 г.) над «врачебными» приемами деревенской знахарки:

Стала Матрена и над кровью нашептывать, и зубы заговаривать с немалой удачей и навыком... Пришел кузнецов сын с бородавками, так только нитку взяла, навязала на ней столько узелков, сколько бородавок было, да и бросила нитку в навозную кучу, примолвив: «Сгниет нитка, и бородавки пропадут», — и словом-то этим что рублем подарила — прошли бородавки. Другой парень пожелтел совсем и кашлять начал; так только живулю щуку дала поддержать, и желтизна прошла, как заснула и пожелтела сама щука. За одним лихоманка увязалась на покое, да случилась Матрена и только

лягушку за пазуху кинула и холодной водой облила – отвязалась болезнь и забыла о парне [4:187].

Нечувствительность к грани, отделяющей реальность от вымысла, быть от сказки – одна из важнейших черт мифического мышления. «...Люди простые, а такие дети, – цитирует А.А. Потебня слова Ф.И. Буслаева, – ...принимают в сказке или повести такое же участие, как и в действительной жизни, с любовью следят за добрым и великодушным героем и с отвращением слушают о злом. Чтоб похвалить эпический рассказ, простой народ не употребит выражения «хорошо» или «прекрасно», а скажет: «правда»...» [10:247].

Незыблемую веру в сверхъестественное, характеризующую душевные переживания наших предков и в равной мере – детей, отмечали и другие исследователи. По мнению К.Леви-Стросса, мышление древних «непроницаемо для опыта: опытная проверка не может разубедить первобытного человека в его вере в колдовство, в таинственные силы, в фетиши» [3:578]. Точно так же и ребенок, уверовав в «чудеса, в живую и мертвую воду, в добрых и злых волшебниц, в говорящих животных и растений» не расстанется со сказкой до определенного возраста [9:93]. «Вывести из заблуждения детские умы», по словам Ж.Пиаже, не способны никакие контакты с действительностью [7:223].

Убежденность древних в существовании сверхъестественных сил обрела – применительно к текстам народных заговоров – устойчивую форму зачина, обращенного к персонифицированным стихиям, светилам и т.д., чье участие и сострадание призывается участником обряда:

Праведное ты, красное Солнце! Снекай у врагов моих, у супостатов, у супротивников... злые дела и злые помыслы, чтоб не промолвили, не проглаголали лиха против меня...

Гой ты еси, Солнце жаркое! Не пали и не пожигай ты овощ и хлеб мой, а жги и пали куколь и полынь-траву...

Месяц, ты Месяц – серебряные рожки, золотые твои ножки! Сойди ты, Месяц, сними мою зубную скорбь, унеси боль под облака ...

Матушка Зоря Вечерняя, Утренняя, Полночная! Как вы тихо потухаете-поблекаете, так бы и болезни и скорби в рабе божьем (имя) потухли и поблекли – дневные, ночные и полуденные... [1:211–215].

Отсутствие сомнений в могуществе обожествляемых солнца, месяца, звезд, в завоеванном заклинаниями расположении небесных светил и других объектов языческого культа увеличивало суггестивное воздействие заговорных формул, усиливало доверие к силе магического слова.

Последнему обстоятельству способствовала также диффузность мышления древних, проявляющаяся в неотчетливом разделении ими субъекта и объекта, предмета и знака, действия и слова, человека и его имени [5:13]. Так, например, кукла – изображение человека – полностью отождествлялась с ним самим. Из культур многих народов известен факт, когда над деревянной, соломенной или восковой куклой (человеческой копией) производились манипуляции, соответствующие тому, что должно случиться с «оригиналом». Именно так, согласно верованиям древних, насыпалось увечье, смерть и т.д. Дж. Фрэнсер назвал подобные действия «гомеопатической магией» [15:19–21].

Продолжая начатый ряд примеров проявления диффузности мышления, вернемся к трудам А.А. Потебни. Ученый, исследуя воздействие словом, отмечает запечатленный в сознании наших предков постулат: «слово есть дело». Разделяющие это убеждение лица еще не пришли, по словам А.А. Потебни, «к сознанию того, что содержание слова может быть субъективно, т.е. что само существование слова не есть доказательство истинности его содержания» [10:248].

Перечисленные особенности мифического мышления предшествующих поколений, а также интуитивно ощущаемое всеми «свойство слова... давать исход душевному волнению» [11:27] привели к возникновению культуры народных заклинаний, заговоров, зачураний, жидущихся на самоубеждении в действенности произнесенного слова.

Слово как знак сверхъестественной власти именовалось в заговорах «замком», который также символизировал обладание, власть над чем-либо и, помимо этого, крепость и нерушимость. Древние заклинания нередко оканчивались сакральной фразой:

*Замыкаю я вас тридевятью замками,
запираю я вас тридевятью ключами...* [12:367]

Высоко ценимое человеком слово, его потенциал, включающий суггестивное воздействие, является неисчерпаемым материалом для дальнейших разысканий фольклористов, этнографов и психологов.

Литература

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Т.1. – М.: Современный писатель, 1995.
2. Даль В.И. О повериях, суевериях и предрассудках русского народа. – СПб: Литера, 1996.
3. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М.: Республика, 1994.
4. Максимов С.В. Избр. – М.: Советская Россия, 1981.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Сов. энциклопедия, 1980.
6. Новикова М. Прасвіт українських заговянь // Українські заговяння. – К.: Дніпро, 1993.
7. Пиаже Ж. Суждение и рассуждение ребенка. – СПб: Союз, 1997.
8. Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. – Петроград, 1917.
9. Покровская М.И. О детских развлечениях. – СПб, 1896.
10. Потебня А.А. Из записок по теории словесности // А.А.Потебня. Слово и миф. – М.: Правда, 1989.
11. Потебня А.А. Малорусская песня по списку XVI века. Текст и примечания. – Воронеж, 1877.
12. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // А.А.Потебня. Слово и миф. – М.: Правда, 1989.
13. Потебня А.А. Поэзия. Проза. Сгущение мысли // А.А. Потебня. Мысль и язык. – К.: Синто, 1993.
14. Соболевский А.И. Отзыв о сочинении А.В. Ветухова «Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова» // Записки Императорской Академии наук. Отчет о 51-ом присуждении награды графа Уварова. – СПб, 1910.
15. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – М.: Изд. полит. лит., 1983.

Концепція розуміння Харківської школи О. Потебні на тлі еволюції рецептивно- герменевтичних ідей

У літературознавстві вже неодноразово вказувалося на перегук ідей Харківської школи з естетичною і філософською думкою ХХ століття. Так, у ґрунтовній монографії Івана Фізера про Олександра Потебню психолінгвістична теорія українського вченого розглядається в контексті формалістичних, структурально-семіотичних і феноменологічних шкіл [14]. Микола Ільницький знаходить у теоретичних положеннях О. Потебні про можливості й межі сприймальних змістів "певні точки дотику з підходом, що його розробляє теорія філологічної герменевтики. Причому герменевтики в її сучасному різновиді, яка передбачає не тільки відновлення сенсу первісного, закладеного автором змісту, а й врахування нових смислових напругувань..." [7:15]. Питанню трансформації ідей Потебні в працях видатного українського літературознавця Олександра Білецького присвячена стаття Івана Дзюби "Білецький і Потебня" [4]. Про очевидний вплив харківської психологічної школи на розробку в 20-30-ті роки рецептивно-естетичних концепцій Михайла Бахтіна, Володимира Виноградова, Льва Виготського та ін. говорить Юрій Боров [2]. Зрозуміло, що названі праці не охоплюють всього широкого і складного спектру кореспондування Харківської школи з рядом основоположних шкіл і напрямів західного літературно-критичного дискурсу, який розгорнувся в ХХ сторіччі. Думається, таке дослідження незабаром з'явиться в нашому літературознавстві й заповнить цю інтелектуальну лакуну.

Ми ж спинимося коротко, здебільшого конспективно, на відстеженні безсумнівної спорідненості естетичної теорії витлумачення і розуміння літературно-художнього тексту, розроблюваної Харківською школою, з Констанською школою рецептивної естетики та сучасними герменевтичними проблемами.

Насамперед названі школи об'єднує фундаментально-засадниче уявлення про твір мистецтва слова як феноменологічне явище. Для Потебні і його послідовників текст є лише умовним (схематичним) об'єктом, який для того, щоб бути реалізованим повинен включатися в акт художньої рецепції-конкретизації. "Ми можемо розуміти поетичний твір настільки, – пише Потебня, – наскільки ми беремо участь у його творенні" [11:136]. Відтак, певного смислу надає художньому тексту той, хто його сприймає. Зміст, який рецепієнт вкладає у структуру твору, хоч і "означений його внутрішньою формою, але міг зовсім не входити в розрахунки художника, який творить, задовольняючи часові, нерідко досить вузькі потреби свого особистого життя" [12:141]. Більше того, читач, на думку вченого, може краще за автора "розуміти те, що приховано за словом" і "збагнути ідею його твору". Звідси важливий методологічний висновок про те, що "сутність, сила такого твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача" (виділено нами – Ю.Т.) [10:330].

Ще категоричніше висловлюється з цього приводу Аркадій Горнфельд. У тексті, твердить він, “немає ні об’єктивного змісту, ні раз і назавжди даного смислу, ні ідеї художнього твору: є лише форма, нерухомий образ, котрий породжує зміст у читачеві” [3:105]. Учений підкреслює динамічність змісту твору, його залежність від історичного часу, а також “від тих вічно нових питань, які ставлять перед ним вічно нові, безкінечно різноманітні читачі” [там само, 108].

Ідею харківських вчених про схематичність твору і його рецепцію як конкретизацію в 20-ті роки переймає творець бібліопсихології Микола Рубакін, який, до речі, першим у Росії сформулював ідеї рецептивної естетики.

Свої міркування про рецепцію твору Рубакін будував таким чином: “Ви прочитали яке-небудь слово його (твору – Ю.Т.) і воно збудило у вас якісь переживання (ідеї, почуття і т.п.). Чий вони? Автора чи ваші? Зрозуміло, що ви знаєте тільки власні... автор для нас такий же ікс, як і його книга. Ми приймаємо і за книгу, і за автора, за “зміст” книги і “зміст” автора (за його погляди і т.п.) не що інше, як певну комбінацію наших особистих переживань, збуджену словами і фразами даної книги в нас самих... ми приходимо до висновку: зміст книги, яку ми читаємо і властивість, яку ми приписуємо її автору, – це ми самі” [цит. за: 5:18–19]. В унісон Харківській школі творець оригінальної теорії читання розуміє текст як продукт історичної ситуації. Зміст твору, вважав він, залежить від позиції інтерпретатора: “Зміст книги – це те, що нею збуджується. А збудження ці ... постійно змінюються” [там само, 18].

Тоді ж у 20-ті роки молодий харківський філолог О. Білецький, відштовхуючись від потєбнянської школи, від її ключових рецептивних підходів, розгортає власну історико-літературну концепцію читача. Методологічний пафос цієї концепції редукується до ствердження того, що “твір є художнім або нехудожнім, першорядним або другорядним лише у свідомості тих, хто читає: це вони відкривають в ньому красу, це вони створюють його “ідею”, ідею, про яку часто не здогадується той, хто пише” [1:97].

Запропонована Харківською школою і збагачена неопотєбнянцями концепція художньої рецепції набула нового осмислення у феноменології Романа Інгардена, відомого польського філософа і естетика. Розглядаючи схематичність як властивість структури словесно-художнього тексту, дослідник зауважував, що твір “взятий сам по собі являє собою немовби кістяк, який у багатьох відношеннях доповнюється або поповнюється читачем, а в деяких випадках піддається також змінам чи спотворенням. І тільки в цьому новому, більш повному і більш конкретному... вигляді твір разом із унесеними в нього доповненнями стає безпосереднім об’єктом сприймання і насолоди” [8:72–73]. Багатоваріантність читацьких сприйнять-інтерпретацій твору зумовлена, на думку Р. Інгардена, “тим фактом, що сам твір художньої літератури є утворенням схематичним...” [там само, 81].

Проте найбільш повне вираження рецептивно-герменевтичні ідеї О. Потєбні і його учнів дістали в рамках Констанської школи рецептивної естетики, започаткованої Гансом Робертом Яуссом та Вольфгангом Ізером. У центрі наукових зацікавлень представників теорії рецепції (Rezeptions

ästhet'k) перебуває сприймальна свідомість, аналіз феноменологічного аспекту процесу читання. Як і харківська школа, рецептивна естетика вважає твір до акту споживання таким, що не володіє дійсністю, а існує як можливість. Текст виступає матеріалізованим знаковим полісемантичним кодом. У тексті наявний лише потенційний зміст, який обов'язково потребує актуалізації. "... Текст, – пише Ізер, – оживає тільки тоді, коли він реалізується" [6:263], або: "щоб здійснитись, літературний текст потребує читацької уяви" [6:265].

Німецькі літературознавці тлумачать твір як історично безкінечний і відкритий у плані виробництва змісту: "Один текст потенційно здатний на кілька різних реалізацій, – твердить Ізер, – і жодне читання ніколи не може вичерпати всіх потенційних можливостей, оскільки кожен індивідуальний читач заповнюватиме прогалини в тексті на свій смак..." [6:267].

Однак на відміну від Потебні Ізер і Яусс та їх англійські послідовники – представники критики читацької реакції (Джонатан Куллер, Стенлі Фіш та ін.) переконані в безкінечності інтерпретацій тексту. Потебня ж, навпаки, сумнівався у необмеженості витлумачень, позаяк був переконаний у тому, що інтерпретація мистецького твору залежить від закодованих в мові національного світосприйняття і психології.

Говорячи про герменевтичну проблематику Харківської школи слід звернути увагу на усвідомлення нею розуміння змісту, закладеного в тексті, як діалогу. "Розуміння художніх творів є лише окремим випадком загального явища розуміння чужої думки взагалі", – наголошував у своїх лекціях про основи художньої творчості Дмитро Овсяннико-Куликовський [9:15]. Пунктирно намічена визначними філологами-потебнянцями проблема діалогу свідомостей і досвідів в процесі реценції буде активно осмислюватися впродовж усього ХХ століття. Творчо-діалогічний характер акту розуміння пов'язаний, за проникливим спостереженням Михайла Бахтіна, із самим діалогічним характером змісту, який "завжди відповідає на якесь питання".

Насамкінець спробуємо окреслити ще один важливий "компаративний" момент. У працях харківської школи неодноразово звучить мотив тотожності процесу реценції і художньої творчості. Хрестоматійною стала думка Овсяннико-Куликовського про розуміння літературного твору як "повторення художньо-творчого акту митця". "При цьому видатний учений, посиляючись на відоме положення Вільгельма Гумбольда про те, що "вське розуміння є водночас і нерозумінням", підкреслював неадекватність обох процесів, а тільки їх аналогічність" [9:15].

Ця ж думка постійно повторюється в сучасній герменевтиці, де вказується на неспівпадання інтерпретаційного розуміння (акту відтворення) з авторською інтерпретацією, або, кажучи словами Яусса, власного горизонту інтерпретатора з чужим горизонтом. "Робота історичного розуміння, – пише Яусс, – це свідоме здійснення поєднання обох цих горизонтів" [15:279].

Підсумовуючи висловлені тут спостереження, хочемо наголосити, що Харківська психологічна школа Потебні виявилася ідейно суголосною не тільки з принципами традиційної теорії й практики витлумачення та розуміння тексту, а й з методологією нетрадиційної (редукціоністської),

археологічно орієнтованої герменевтики. Якщо традиційна, або теологічна (Поль Рікер), герменевтика спрямована на відтворення смислу, закладеного автором у тексті, то нетрадиційна герменевтика – на першопричину висловлювання, на виявлення того, що не об'єктивовано у тексті вербально [див.: 13]. Це ще раз вочевидь засвідчує універсальність вчення Харківської школи з її абсолютною творчою ініціативою інтерпретатора, що є, як відомо, визначальною домінантою сучасного постструктуралізму.

Література

1. Белецький А. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя) // Наука на Украине. – Харьков, 1922. – № 2.
2. Борев Ю.Б. Теория художественного восприятия и рецептивная эстетика, методология критики и герменевтика (Вместо введения) // Теории, школы, концепции (Критические анализы). Художественная рецепция и герменевтика. – М., 1985.
3. Горнфельд А.Г. Пути творчества: Статьи о художественном слове. – Пг., 1922.
4. Дзюба І. Білецький і Потебня: ідеї О. Потебні в працях О. Білецького // Слово і час. – 1994. – № 11–12.
5. Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. – СПб., 1997.
6. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – Львів, 1996 (Далі: Антологія).
7. Ляницький М. Леонід Білецький – історик українського літературознавства // Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К., 1998.
8. Ингарден Р. Литературное произведение и его конкретизация // Ингарден Р. Исследования по эстетике: Пер. с польск. – М., 1962.
9. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Из лекций об основах художественного творчества // Вопросы теории и психологии творчества. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков, 1911. – Т. 1.
10. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 330.
11. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. – Харьков, 1894.
12. Потебня А.А. Полн. собр. сочинений. – Харьков, 1925. – Т. 1.
13. Рікер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. – М., 1995.
14. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні. – К., 1993.
15. Яусс Г.Р. Эстетичний досвід і літературна герменевтика // Антологія.

О.А. Олексенко

Лінгвально зв'язані значення слів

у світлі граматичної концепції О.О. Потебні

Учення про слово, створене О.О. Потебнею, дало могутній поштовх до розвитку лінгвістики, зокрема лексикології та семасіології. Не все було прийнятним у його науковій концепції, але постановка багатьох питань, зокрема тих, що стосувалися семантичної структури слова, природи значення, стимулювала мовознавчу думку ХХ сторіччя. О.І. Білодід, аналізуючи наукову спадщину О.О. Потебні, відзначає особливу роль В.В. Виноградова у розвитку його поглядів: "... саме він, взявши за взірць учення про слово О.О. Потебні і гостро відчуючи потребу у поглибленому дослідженні слова, зрушив з місця ті проблеми, до яких підходив О.О. Потебня і які після нього залишилися нерозкритими" [1:92].

Розширюючи уявлення про слово, про складний світ його функціонування у мовній системі, В.В. Виноградов створив типологію основних лексичних значень слова, поклавши в основу опозицію: вільні значення, тобто такі, сполучуваність яких залежить тільки від предметно-логічних зв'язків між явищами об'єктивної дійсності, що відбивається у типовому контексті; і зв'язані значення, тобто такі, реалізація яких залежить від додаткових лінгвістичних чинників. Такими чинниками можуть бути семантично обмежене коло сполучуваних слів, певна граматична конструкція, синтаксична позиція [2:186]. За цими ознаками вчений виділив три типи лінгвально зв'язаних значень: фразеологічно зв'язані – *гризти граніт науки, хоч конем грай, гроб з музикою тощо*; конструктивно зумовлені – *тенета рабства, ненависті, любові; горизонти росту прогресу; урожай на НЛО, на женихів, на гостей; мисливець за жінками, за пригодами*; синтаксично зв'язані – *“Мовчій був незграбний сільський телепень”* (Смілянський), *“На серці в Луки важкою змією лежала туга”* (Собко), *“Сором хилитися, доли коритися. Час твій прийде з долею битися – сон пропаде”* (Лісня Українка) [приклади наші – О.О.].

Ця типологія лексичних значень знайшла подальший розвиток у роботах Б.М. Головіна, Є.М. Іванникової, Л.А. Лисиченко, М.В. Нікітіна, Л.М. Пелейченко, Н.Є. Суліменко, Д.М. Шмельова, А.М. Шрамма та інших. Рамки типології то розширювалися, то звужувалися, уточнювалися терміни, співвідношення семантики і граматики, семантики і контексту, і процес цей досі не завершений. Розмежування типів лексичних значень, у тому числі й лінгвально зв'язаних, являє собою проблему, бо критерії визначення того чи іншого типу в мовознавстві остаточно не розроблені, що пояснюється складністю об'єкта вивчення і великим розмаїттям поглядів учених як на сутність самого лексичного значення, так і на типологічну систему в цілому та в окремих її виявах.

Якщо фразеологічно зв'язані значення вивчені досить докладно, то конструктивно зумовлені (за нашою класифікацією – конструктивно обмежені) і функціонально-синтаксично зв'язані, які можна об'єднати назвою граматично зв'язані значення, спеціальним об'єктом дослідження в українському мовознавстві не стали, хоча ряд зауважень щодо їх лексико-граматичних особливостей знаходимо у працях Л.А. Лисиченко та в ряді підручників із лексикології.

Для з'ясування природи виникнення слів з таким типом значення важливе розуміння внутрішньої форми слова, яке ввів В. Гумбольдт, а у вітчизняному мовознавстві обґрунтував О.О. Потебня як “відношення змісту думки до свідомості”. Вона розглядається також ученим як етимологічне значення або найближче значення слова [5:115; 6:77, 134]. Стосовно семасіології поняття внутрішньої форми слід уточнити як мотивуючу, обрану ознаку назви (імені), як спосіб вияву, передачі у мові позамовного змісту. Під час аналізу структури лексичного значення в центрі уваги повинна бути семантична мотивованість, яка передає безперервність внутрішніх форм семем окремих лексико-семантичних варіантів багатозначної лексеми. Наприклад, спільна внутрішня форма яскраво виступає у слові *жменя*: 1. Долоня і пальці, складені так, що ними можна щось взяти, набрати. 2. Кількість чого-небудь, яка вміщається в руці, складеній таким чином. 3. Нез-

начне, дуже мале число (про людей). Значення цього слова об'єднуються в єдине смислове ціле, дякуючи уявленню про жменю, яке присутнє в їх тлумаченні.

Захоплення ученого онтологічним підходом до вивчення мовних явищ мало для розвитку лінгвістики те позитивне значення, що, досліджуючи індивідуальний акт мовлення, О.О. Потебня дійшов висновку про послідовний ряд розумових актів мовлення, які лежать в основі розвитку різних значень слова. Різних – тобто тих, які існують на рівні мовлення – окремого, індивідуального в кожному разі. При цьому відомо, що учений визнавав багатозначність за словом, але таким, яким воно виступає тільки в словнику, оскільки його справжнє життя відбувається у мовленні [6:15]. Наскільки мав рацію чи помилявся О.О. Потебня у своєму ставленні до багатозначності й омонімії на рівні мови і мовлення, не будемо оцінювати, тим більше, що лексикологи розглянули цю проблему достатньою мірою. Тут йдеться про інше.

Розглядаючи мову як засіб комунікації, пізнання себе і світу, засіб збереження і передачі інформації, учений відмічає, що в основі розвитку значення слова лежить аперцепція – повторне сприйняття. Це явище спостерігається скрізь, де дане сприйняття доповнюється, пояснюється наявним, хоч би навіть найнезначнішим запасом інших [4:88]. Основними процесами утворення цілих рядів уявлень О.О. Потебня називає асоціацію і злиття.

Спільність внутрішніх форм окремих лексико-граматичних варіантів багатозначної лексеми ґрунтується на асоціаціях. Асоціативні зв'язки, психологічні за природою. Виступають у мові як семантична мотивованість лексико-семантичних варіантів. У зв'язку з тим, що в основі утворення граматично зв'язаних значень лежать різні типи асоціацій, які залежать від сфери існування денотатів мотивуючого і мотивованого значень, доречно користуватися термінами адгерентні та інгерентні асоціації. Інгерентні асоціації, за визначенням В.М. Телії [7], оперують властивостями із тієї ж сфери буття, до якої свідомість включає і позначуване слово. Такі асоціації лежать в основі розвитку значень того самого логічного порядку, що й мотивуюче значення, оскільки вони не супроводжуються переходом до іншого позамовного ряду. Наприклад, іменники з конструктивно обмеженим значенням, що належать до тематичної групи "особи як носії певної ознаки", утворилися на основі інгерентних асоціацій – тих, які не виходять за рамки світу предметних сутностей, ці значення мають певний ступінь образності, у них чітко проступає внутрішня форма слова: *друг природи, звірів; апостол пради, демократії; майстер пліток, сміху*.

Щоб подолати кордон, який розділяє абстрактні і конкретні значення, мова використовує адгерентні асоціації, тобто такі асоціативні ознаки, якими мовна свідомість наділяє непередметні сутності на основі їх начебто подібності до елементів предметного світу. Конкретні іменники з конструктивно обмеженим значенням, які внаслідок дії адгерентних асоціацій починають називати властивості непередметних сутностей, складають основний арсенал засобів збагачення абстрактної лексики ознаковими словами. Вони мають здатність виражати найтонші нюанси людського мислення, відображаючи динамічний прояв абстрактних сутностей у часовому аспекті (*нік*

творчості, вінець натхнення, ембріон любові), вказуючи на результат дії чи стану (тінь горя, тавро ненависті). Назви абстрактних явищ можуть уявлятися локалізованими (терен науки, нива освіти), можуть набувати квантитативних ознак (крапля кохання, вагон інформації) і т.п. Конструктивно обмежені значення при переносі із сфери конкретного у сферу абстрактного виділяються виразною образністю, що є результатом збереження словом внутрішньої форми. Такі іменники, сполучаючись із назвами абстрактних понять, впливають на них конкретизуюче, дають можливість унаочнити їх, уявити в "опредмеченій" формі.

Що ж до іншого типу лінгвально зв'язаних значень – функціонально-синтаксично зв'язаного – слід зазначити, що виникнення його теж регламентується дією асоціацій, а ступінь образності прямо залежить від збереження внутрішньої форми слова.

Як відомо, В.В. Виноградов під функціонально-синтаксично зв'язаними значеннями розумів предикативно-характеризуючі значення іменників, здатні виконувати предикативну і напівпредикативну функцію, тобто функцію, не характерну для цієї частини мови, функцію не субстанціальну: "Ну, гаразд, може воно й так, що я старий пеншок" (Чабанівський), "Ні, Настусю, я коло тебе захожуся тепер, лебедонько, не так!" (Шевченко). Услід за Л.А. Лисиченко [3, 34] додаємо, що цей тип лінгвально зв'язаних значень може реалізувати себе у функції обставини ("Ось наближаються до Маковоя дві дошки, іксом прибиті на перехресті" (Гончар), предиката безособового речення ("Гріх, стид, сором тому копитанові" (Кв.-Основа-Яненко), вставного слова ("На жаль, маю недовіру до нього" (Довженко).

В основі утворення значень іменника, зв'язаного функцією предиката чи напівпредиката лежить метафоричний перенос за зовнішніми чи внутрішніми ознаками предмета або явища, що оформляється на першому етапі у вигляді порівняльного звороту, на що звернув увагу О.О. Потебня, вивчаючи психологічну природу речення. Аналіз таких образних поетичних сполучень у слов'янській народній поезії, як "козаچه собою", "дівчина горлиця" наптовхує вченого на думку про дуже давнє панування синтетичних суджень, складених із двох однаково субстанціальних комплексів, яким відповідає іменна будова мови: "Ми не можемо уявити собі первісного речення інакше, як у вигляді порівняння (або зближення) двох чуттєвих образів, що самостійно склалися", так що мову можна визначити як "засіб порівняння" [4:133]. Пізніші роботи дослідників підтвердили думку, що у діахронічному аспекті початковою фазою розвитку похідних оцінних значень були порівняння. Починаючи з XV–XVI ст., твердить В.К. Харченко [8:31], оцінні значення поступово закріплювалися за певними синтаксичними позиціями. В основному за позицією відокремленої прикладки. Десь із XVII століття такі слова починають вживатися у ролі присудка, звертання. Становлення синтаксичних умов реалізації оцінних значень пов'язане не з виникненням оцінності у цих слів, а з поступовою імплікацією цієї ознаки, уже існуючої в мові.

В основі утворення значення іменника, зв'язаного функцією обставини, теж лежить метафоричний перенос, що, як і в попередньому випадку, оформляється на першому етапі у вигляді порівняльного звороту. Оскільки семантико-синтаксичні порівняльні відношення виявляються на рівні

складнопідрядного речення, то і відношення обставини з порівняльно-уподібнювальною функцією до предиката можна розцінювати як додаткову предикацію, тобто знов-таки мова йде про певну предикативність значення. Наприклад, "Пісня бринить жайворонком" – "Пісня бринить, як жайворонки" – "Пісня бринить, як бринить жайворонки".

Межі статті не дають можливості повною мірою простежити вплив наукової концепції О.О. Потебні на розвиток вчення про типи лексичних значень слів, однак навіть наведені положення свідчать, що роботи вченого не втрачають свого значення дотепер, вони були і лишаються міцним підґрунтям даліших пошуків у невичерпному мовному матеріалі.

Література

1. Білодід О.І. Граматична концепція О.О. Потебні. – К., 1977.
2. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М., 1977.
3. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків, 1997.
4. Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1926.
5. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1985.
7. Телия В.Н. Типы языковых значений: Связанные значения слов в языке. – М., 1981.
- Харченко В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова // Русский язык в школе. – 1976. – №3.

ІДЕЇ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ Й АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

I. Історія української літературної мови

Л.В. Венєвцева, О.О. Ходаковська

“Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка” як джерело дослідження ролі письменника в історії української літературної мови

Спроби окреслити значення мовно-літературної спадщини Г. Квітки-Основ'яненка в процесі розвитку української літературної мови уже були в нашому мовознавстві. До однієї з них слід віднести розділ “Мова творів Г. Квітки-Основ'яненка”, уміщений у “Курсі історії української літературної мови” за ред. І.К. Білюдіда [5]. Перед авторами цього розділу стояло нелегке завдання: висвітлити на відносно малій площі книги (9 сторінок) найприкметніші риси мови Квітчиних творів і зробити, як того вимагав жанр праці, відповідні висновки. Майже не маючи, на жаль, у своєму розпорядженні конкретних студій з мови творів Г. Квітки-Основ'яненка, автори монографічного опису при характеристиці тих чи інших мовних рис послуговувалися, за незначним винятком, трьома-шістьма прикладами, які не завжди давали можливість зробити більш-менш повний, задовільний коментар. З цим ми стикаємося на с.167 цієї праці, де йдеться про відображення письменником однієї з визначних рис української фонетики – чергування етимологічних *о*, *е* з *і*. Відзначивши досить послідовне відображення Квіткою чергування *о*, *е* з *і* (*регін* – від *реготу*, *ослін* – на *ослоні*, *двір* – *двора*, *стіл* – *стола*, та ін.), автори звертають, цілком справедливо, увагу на випадки порушення цього чергування (вживання *о* замість очікуваного *і* на місці секундарного *о* – *нід* *ліб* *тощо*), вважаючи що “усі ці відхилення не мають якоїсь системи, щоб їх можна було б пояснити як вияв діалектної особливості” [5:167]. Як показує “Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка”, відхилень від засвідченої ним основної закономірності у Квітки чимало, але їх усі можна класифікувати і дати пояснення, не обов'язково пов'язуючи з діалектними особливостями.

Цікава фонетична риса – відображення у творчості Квітки вживання ним прийменника-префікса *від*(*від*-) (у монографії, правда, *від*) подається в аналізованому розділі між іншим, що нібито не заслуговує на особливу увагу. Читаємо: “Між іншим, у творах Квітки виступає майже виключно

форма префікса-прийменника від, наприклад, в повісті "Маруся": *відевернутися, "а очей не відведе від тії хати"*, *"відбіжить від нього"*, *віддихнути, відступитися*, і лише в поодиноких випадках трапляються паралелі типу *відібрав і одбирати*" [5:167–168]. М.Ф. Наконечний надавав цьому фактові вживання прийменника-префікса від (від-) Г. Квіткою і його сучасниками на Слобожанщині – надзвичайно великого значення і присвятив йому спеціальну розвідку [6].

Дуже прикро, що в таку солідну працю вкрався недогляд. Цитуємо: *"Так само, як діалектне (хоч, можливо, і не без деякого впливу російської мови), у Квітки виступає майже цілком послідовно іменникове закінчення – ам (в прикметниках – ум) в орудному (підкреслення наше – Л.В., О.Х.) відмінку множини з прийменником по: по очам, по неділям, по празникам, по воротям, по плотам, по маленьким ярмаркам"* [5:168]. Як відомо, прийменник по ніколи не вживався з орудним відмінком. Оскільки у Квітки у подібних структурах з прийменником по зустрічається і закінчення -ах, ми розглянули усі ці конструкції у "Словнику" у місцевому відмінку.

Не приділено достатньої уваги й інфінітивним формам з формантом -ти, дієслівним структурам із суфіксами -ова, -ува та похідним від них формам.

Без усебічного аналізу зі статистичними даними відзначеного вище й іншого не менш важливого мовного матеріалу з творів Квітки, не можна сприймати всерйоз висновки цієї праці: *"Квітка-Оснoв'яненко ... ще більше, порівнюючи з його попередниками і сучасниками, зміцнює у прозі народний ґрунт літературної мови"* [5:171].

На якісно високому паблі знаходяться ті з праць, присвячених вивченню мови творів Г. Квітки, які оперують достатнім перевіреним практичним матеріалом, а не наперед заданими загальниками і статистичними викладками. Цими якостями відрізняється ряд тез доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої 200-річчю з дня народження Г. Квітки-Оснoв'яненка [4]. Це тези Б.К. Галаса *"Українська лексика з творів Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка в рукописних словниках I пол. XIX ст."* [4:85–86], М.Ф. Наконечного *"Про фіксацію у Г. Квітки та інших письменників I пол. XIX ст. сполук твердих приголосних з і і поширеність їх в українській літературній вимові нашого часу"* [4:76–78], Л.О. Полякової *"Лексико-граматична багатозначність слова коли у творах Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка (на матеріалі Словника мови його творів)"* [4:96–97], М.Ю. Протасової *"Система числівників у мові українських творів Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка"* [4:113–116] і В.І. Статєєвої *"Іменникові демінутиви у прозових творах Г. Квітки-Оснoв'яненка українською мовою"* [4:109–111].

Заслугує на особливу увагу згадувана вище праця М.Ф. Наконечного *"Г. Квітка-Оснoв'яненко і розвиток національної літературної мови"* [6]. Вчений поставив собі за мету виявити конкретний внесок творчості Г. Квітки у розвиток української національної мови, простеживши для цього вияв кількох фонетико-морфологічних рис в окремих творах письменника, а саме: вживання прийменника-префікса від(від-) у повісті "Конотопська відьма" і вживання форманта -ти(-ть) в оповіданні "От тобі і скарб" за шеститомним виданням творів Г. Квітки [7]. Відповідальний науковець відчував потребу в конкретних дослідженнях для важливих висновків, а оскільки "Словника мови творів Г. Квітки-Оснoв'яненка" ще не було, він вирішив визначити

параметри вияву зазначених вище рис творчого доробку письменника на прикладі окремих творів. Авторіві поталанило, що він випадково натрапив на твори, подані у цьому виданні за першодруками. А коли б випадково науковець взявся за повість “Козир-дівка”, в якій П. Куліш усі *від(від-)* поправив на *од(од-)*, то перед ним постала б зовсім інша картина, а перед нами – зовсім інші висновки.

Отримати однаково надійні висновки для всіх при вивченні творчої спадщини Г.Ф. Квітки-Основ'яненка дозволяє, на наш погляд, лише Словник мови його творів [8]. По-перше, джерельна база Словника вивірена за рукописними першодруками. По-друге, вона поповнена рукописними творами Квітки. По-третє, за інструктивними настановами Словника всі його ресстрові слова супроводжуються кількісними показниками, що звільняють дослідника від виснажливої “чорнової” роботи і дозволяють йому не лише підвищити коефіцієнт корисної дії в десятки разів, а й щоразу приходити не до уявних, а справді наукових висновків.

Ще мало праць, виконаних на матеріалі Словника мови творів Г. Квітки. Це згадувані уже тут невеличкі дослідження Л. Полякової і М. Протасової та стаття Л. Веневцевої, присвячена первинним прийменникам мови творів Г. Квітки-Основ'яненка [2:46–50]. Серед аналізованих нею слів є уже згадуваний прийменник *від* і його фонетичний варіант *од*. *Від* уживається у всіх творах Квітки 786 разів, а *од* лише 15 разів, тобто у п'ятдесят з лишком разів рідше за *від*. Подібну картину засвідчує наш Словник і щодо вживання префіксів *від-*, *од-*. Префікс *від-* ужитий у 176 словникових статтях 929 разів, а *од-* – у 46 статтях 97 разів. У 29 словникових статтях префікси вживаються як варіанти з тими самими коренями, але і в цих варіантах форми з *від-* значно переважають з *од-*. Наприклад: *відвести* вживається 27 разів, а *одвести* – 1 раз, *віддавати* – 44 рази, а *оддавати* – 1 раз тощо. Наведені дані без сумніву підтверджують висновок М. Наконечного про значний внесок Г. Квітки-Основ'яненка у формування такої визначальної риси української національної мови, як уживання прийменника-префікса *від(від-)*: “Вклад Г. Квітки-Основ'яненка, що своєю дуже виразною і послідовною (зокрема щодо *від(від-)*) практикою стверджував ці норми ще в той час, є безперечний” [6:69].

Матеріали “Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка” були використані Л. Веневцевою у дослідженні “Флексії давального однини іменників другої відміни у творах Л. Глібова” [3:74]. У статті порівнюється вживання флексій іменників чоловічого роду у давальному відмінку однини у творах Л. Глібова, Є. Гребінки, “Словнику мови творів Шевченка” і “Словнику мови творів Г. Квітки-Основ'яненка”. Звичайно, досліджувалася мова творів Глібова, то й матеріал інших авторів подається побіжно. Маючи тепер уже у своєму розпорядженні не лише третій Словник мови творів Квітки, а й додаток до нього “Словник власних назв” (перебуває у друку) можна ще раз підтвердити уже висловлену у статті думку, що у творах Г. Квітки-Основ'яненка значно переважають форми з *-ові*, *-еві* над *-у*, *-ю*. Деякі слова, у тім числі і власні назви (наприклад, *Демкові*, *Левкові*, *Петрові*, *Потанові*, *Трохимові* та ін.), уживаються тільки з цим закінченням. Більшість слів мають паралельні форми, але при перевазі варіантів *-ові*, *-еві* над *-у*, *-ю*: наприклад, *батькові* (35 разів) і *батьку* (2 рази), *мужикові* (10) і *мужику* (1), *Василеві*

(8) і Василю (1), Костеві (7) і Костю (1) тощо. Навіть побіжно наведені дані із "Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка" щодо надання Квіткою переваги формам *-ові, -еві* над *-у, -ю* свідчать про те, що і в формуванні цієї важливої риси української літературної мови творчість видатного прозаїка відіграла неабияку роль.

Поданий у статтях матеріал є досить показовим щодо переваги досліджень, виконаних з використанням статистичних даних окремих творів Квітки-Основ'яненка або даних Словника мови його творів. Тому вважаємо, що "Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка" є надійним джерелом для вивчення мови творів цього письменника і визначення його ролі у формуванні характерних рис української літературної мови.

Література

1. Веневцева Л.В. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка та його текстологічні засади // Мовознавство. – 1976. – № 1. – С. 46–50.
2. Веневцева Л.В. Первинні прийменники у творах Г.Ф. Квітки – Основ'яненка (До питання формування норм української літературної мови) // Вісник Харківського ун-ту: Теоретичні проблеми літературознавства та мовознавства на сучасному етапі. – Х. – №376'92. – С. 48–52.
3. Веневцева Л.В. Флексії давального однини іменників другої відміни у творах Л.Глібова // Глібовські читання, присвячені 160-річчю з дня народження поета (Тези доповідей). – Ніжин, 1987. – С. 74–75.
4. Збірник тез доповідей і повідомлень Респ. наук. конф., присвяченої 200-річчю з дня народження класика української літератури Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. – Х., 1978.
5. Курс історії української літературної мови / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 162–171.
6. Наконечний М.Ф. Г. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 63–69.
7. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори. В 6 т. – К., 1956.
8. Словник мови творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка: В 3-х т. – Х., 1978–1979.

О.М. Сергєєва

Збірка Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» як джерело розвитку фразеології української літературної мови

На етапі національного самовизначення, ми вважаємо, доцільно говорити про лінгвістичну й мовну самосвідомість нації – про той рівень свідомості нації, коли вона сама себе усвідомлює (спочатку у поглядах передових верств народу) і робить висновки про необхідність свого подальшого розвитку, в тому разі й мовному. Настає етап активного вибору між мовними варіантами. На нашу думку, визначення лінгвістичної позиції передових верств і є основою і початком формування лінгвістичної й мовної самосвідомості нації, одним з проявів якої стала збірка М. Номиса.

Українські вчені та письменники шідно використовували у своїх творах мовні й поетичні скарби славетної збірки Номиса. Уміщені в цій книзі прислів'я, приказки, ідіоми, фразеологічні сполуки, народні порівняння,

різноманітні примовки цікаві і цінні не тільки своїм змістом, а й художньою формою, багатством художніх засобів.

Г. Квітка-Оснoв'яненко розгортав прислів'я й приказки в цілі оповідання. Прислів'я "Бачили очі, що купували — їжте хоч повилазьте" [6, ч. 7075] стало сюжетом оповідання "Пархімове снідання". П. Гулак-Артемівський, С. Гребінка, Л. Глібов перетворювали народні прислів'я й приказки в байки, або закінчували свої байки народними прислів'ями та приказками. Т. Шевченко широко вводив народні прислів'я й приказки в свої вірші, повісті, листи, щоденники. Широко використовували прислів'я й приказки Марко Вовчок, Панас Мирний, Іван Франко, Леся Українка, М. Кропивницький, М. Старицький, І. Тобілевич, Ю. Яновський, О. Довженко, О. Ільченко, П. Тичина, М. Рильський та інші. Євген Гуцало у 1980 р. Написав роман "Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий: Текст цього роману побудований на словосполучках, ідіомах, афоризмах, невичерпним джерелом яких була збірка М. Номиса. М. Сумцов характеризував книгу Номиса як "чудове видання, як одну з найкращих пам'яток живої і плідної любові до рідного слова" [5:3].

Збірка прислів'їв, що її упорядкував Матвій Номис, відзначається своїм багатим і різноманітним змістом. У збірнику вміщено не тільки прислів'я (двочленні речення на зразок "За двома зайцями поженешся — ні одного не піймаєш"), не тільки приказки (одночленні речення на зразок "За двома зайцями гоняться") та загадки, а й інші численні народно-розмовні вислови. До них належать ідіоми — фразеологічні одиниці, значення яких не випливає із значень їх компонентів ("дуба дав", "скавав в гречку", "гарбуза дати"); формули народних коротких порівнянь ("німа, як риба", "дівчина, як язідка", "торохтить як вітряк", "мовчить, як стіна"); традиційні формули вітань, зокрема різдвяних, новорічних ("Будьте здорові з колядою!", Віницю вас з Новим роком!"); примовлення посівальників ("Сійся, родися, житопшениця, всіляка пащинця. На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб було ліпше, як торік"); формули подяки ("Спасибі за закуску, що з'їв курку та гуску!"); формули прокльонів, лайки ("Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!"); різні примовляння, коли п'ють горілку ("Щоб наші діти так вибрикували, бризкаючи з чарки недопите в стелю"); дитячі пестушки, утішки ("Ладки, ладусі, а де були? У бабусі..."); лічилки ("Котилася торба з великого горба, а в тій торбі книш-паяниця, кому доведеться вперше жмуриться?"); заклички ("Іди, іди дощику, зварю тобі борщичу..."); вислови побажань ("Будь здорова, як вода, багата, як земля, щаслива, як зоря, плодюча, як свиня"); бабські заборони (Ховаючи втопленика, поливають його водою, щоб дощ був); передбачення погоди ("Який день на Благовіщення, такий буде на Великдень"); опис Різдвяних звичаїв ("Кличуть діда Мороза куті їсти..."); народні повір'я ("Курка як заспіва — віщує смерть комусь"); скоромовки ("Наш Карпо з своїми карпиненятами полукаткарптився") та багато інших народних висловів і фразеологізмів.

Навіть на цих прикладах ми бачимо глибоку самотність нашого народу. Етнічна самотність — це цілком природне, психологічно й екологічно вмотивоване явище. Різні народи просто не можуть бути однаковими, як не можуть бути однаковими окремі люди. Номисова збірка охопила дуже велику територію України — Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Слобожанщину,

Поділля, Волинь, частково південь України й Галичину, цитовану часто за Ількевичем.

Наукову цінність збірки додають пояснення про походження окремих висловів, особливо тих, які походять із народних переказів, оповідань, анекдотів. Наприклад, до прислів'я *"Зле Романе робиш, що Литвином ореш"* є таке пояснення: Великий князь Роман Ростиславович, звитяживши литвинів 1173 р., впрягав бранців до плуга і ними викорінював нові місця [6:14].

В збірці подано дев'ять варіантів прислів'я *"Стрижено! Стрижено!"*, *"Стрижено-голено"*, *"Стрижено-кошено"*, і т. ін. Тут же зазначено й місце побутування цього прислів'я в різних районах України. Номис подає і зміст оповідання, з якого походить це прислів'я. У жінки з чоловіком спорка вкоїлась: він каже голено, вона — стрижено; вже він її і бив, і чого не робив, — хоч що хоч! Ну, каже, коли так, — і повів її топити; так і тут тієї ж! А як уже вершки спішили, що не можна більш казати, — висунула руку з води і двома пальцями, мов ножицями: *"стрижено мов"* [6:53]. Цей сюжет належить до міжнародних, його обробляли письменники всього світу, а не тільки Слобожанщини.

В збірці Номиса є й такі прислів'я й приказки, які поширені на всій Україні: *"Наказав на вербі груш"*, *"Така правда, як на вербі груші"* [6, ч. 133]. *"На вербі груші, а на осиці кислиці не ростуть"* [6, ч. 103]; *"Вони скажуть, що й на вербі груші ростуть"* [6, ч. 150]. Цей вислів *"груші на вербі"* вживається у багатьох українських письменників, зокрема у Лесі Українки (*"...обіцяє груші на вербі"*). В сучасній українській мові вислів *"груші на вербі"* — це ідіома із значенням неможливості, неймовірності, безглуздя.

Номисова збірка містить 20 розділів, додатки й "одміни", загадки (505 загадок). Кожен тематичний розділ Номис називає тими опорними словами, які виражають теми прислів'їв, приказок та інших висловів, поданих у даному розділі. Притаманним (характерним) для збірки є те, що багато прислів'їв і приказок не запозичені з різних мов, а є оригінальними, в яких відбивається українська народна філософія, народний побут, історичні події, господарська діяльність українського народу, соціальні відносини, народний світогляд, вірування, почуття, естетичні й моральні погляди тощо.

Чимало літературознавців, фольклористів і мовознавців оцінили працю Номиса як справжню скарбницю, як дорогоцінну збірку, але збірка дійшла до читача не в повному обсязі. Михайло Грушевський ще у 1901 році писав: *"Це було перше науково зроблене видання в українській етнографії, і воно перевищило всі інші слов'янські видання приказок. Воно й досі зісталося головним виданням українських приказок, хоч далеко не обняло всього приготованого матеріалу (маса приказок не могла увійти в цей корпус з цензурних причин)"* [2:8]. Дійсно, збірник Номиса був покалічений царською цензурою: частину прислів'їв, приказок та загадок зовсім вона викинула, а деякі дозволила надрукувати із змінами та скороченнями. Номис склав список цих заборонених цензурою (або змінених та скорочених) прислів'їв, приказок та загадок. Цей список потрапив до бібліотеки Народного дому у Львові. 1909 року М. Возняк опублікував цей список заборонених цензурою прислів'їв Номиса [1:159–180].

Цензура заборонила друкувати деякі прислів'я, що висміювали окремі вади представників духовенства або ж були спрямовані проти царя, панів

і москалів. Ось деякі приклади: "У попа вовчі є очі, а медвежеє черево" [6, ч. 220]; "Де громада церкву ставить, там пан корчму" [6, ч. 169]; "Москаль і лях один шеляг" [6, ч. 855]; "Убрав у шори, як Виговський Москву" [6, ч. 3106]; "Богу молись, та й чорта не забувай" [6, ч. 5872]; "Москва люта" [6, ч. 13454]; "Лях славний!... та й Москаль хороший" [6, ч. 13456]; "Дурний піп, та й дурна його молитва" [6, ч. 14312]. Вилучила цензура й таку загадку: "Лицом в'язане, у ликах ходить, під ликом спить". Відгадка: "Москаль". Цікаво, що прислів'я аналогічного змісту цензура прогавила. Під номером 849 читаємо: "москаль ликом в'язаний, у ликах ходє, та й всіх у ликах водє".

Цензура викинула також деякі прислів'я з народними примітами: "Як умре хто й винесуть мерця, ставлять воду на вікні: душа прилетить мухою і буде їсти й пити" [6, ч. 292]; "Як соборують і свічка не ясно горить, хворий скоро вмере" [6, ч. 302]. Аналогічного змісту й приказки за номерами 293, 294, 295, 296, 312, 318. Деякі вислови були заборонені тому, що там були непристойні слова [ч. ч. 890, 2556, 2647, 3337, 3819, 3947, 6572, 13065, 14266].

Та, незважаючи на цензурні скорочення, збірник українських прислів'їв і приказок Номиса відзначається надзвичайним багатством матеріалу та різноманітністю тематики. Збірник цінний не тільки тим, що в ньому сконденсовано багатовіковий моральний, етичний і соціальний досвід українського народу, його мудрість, а й тим, що він являє собою невичерпну скарбницю лексики й фразеології української мови і одночасно й багату скарбницю художнього, поетичного слова.

Література

1. Возняк М. До історії видання Номисової збірки: "Українські приказки, прислів'я і таке інше" – СПб. – 1864 // Записки НТШ – 1909. – Т. 88. – с. 159–180.
2. Грушевський М. Матвій Симонів (Номис) // Записки НТШ – 1901. – Т. 40. – С. 8.
3. Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка – 1909. – Т. 88, кн. 2.
4. Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти / Упорядкування і вступна стаття Ю. Шевельова). – Нью-Йорк, 1992.
5. Сумцов Н.Ф. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. – Харьков: 18965. – с. 3.
6. Фольклорний збірник Матвія Номиса. – Скут-Бавид-Брук, США. – 1985.
7. Шпорлюк Р. Україна від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 11.

М. Лесюк

Боротьба за українську літературну мову в Галичині (середина XIX ст.)

Українська мова в сучасному її вигляді і розумінні витворилася порівняно недавно, і це цілком зрозуміло, адже Україна була розчленована між двома великими імперіями, і чужоземний національний гніт не сприяв розвитку української мови та культури. Перші зразки літературної мови на народній основі з'являються лише наприкінці XVIII ст., але ще впродовж цілого XIX ст. їй треба було боротися за своє утвердження та існування. Шовіністично

налаштовані вчені як із Заходу, так і зі Сходу намагалися всіляко принизити, заперечити українську мову, називаючи її хлопською, селянською, дикою, грубою і т.под.

Як писав перший галицький український мовознавець Іван Могильницький, такі видатні слов'янські вчені, як Богуміл Лінде, Йосиф Добровський, перелічуючи слов'янські мови, про мову українську взагалі «забули», тобто зігнорували її, інші вважали її за мішанину церковнослов'янської, російської і польської (Греч), називали її дикою і необтесаною, вилучаючи її з переліку «культурних» мов (Карамзін), вважали її діалектом велико-російської чи польської тощо [5:3–4].

Російський філолог М. Греч, наприклад, стверджував, що «Малоросійское нарѣчіе родилось ѣ усилилось отъ долговременного владычества поляковъ въ юго-западной Россіи, ѣ можетъ даже назваться областнымъ польскимъ» [1:12].

Подібні твердження в різних інтерпретаціях зі сторони російських мовознавців та істориків часто зустрічалися й пізніше. Вони дали підставу царському міністрові Валуєву офіційно заявити в 1863 р., що «...никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречіе их [тобто українців – М.Л.], употребляемое простонародіем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши...» [цит. за: 2:94].

У середині XIX ст. активно поширюється теорія російського історика Михайла Погодіна про те, що українці нібито не були автохтонами на київських землях, що тут завжди були великороси, а українці прийшли сюди з Галичини, з Карпат аж після татарської навали. Подібні думки підігрівалися, так би мовити, і зсередини, підкріплювалися українськими вченими чи, точніше, вченими, які жили і працювали на Україні. Так, професор слов'янознавства Харківського університету Петро Лавровський, визначаючи особливості української мови, знайшов у ній немало рис, які, на його думку, єднали її із сербохорватською, на основі чого він прийшов до висновку, підтримавши тим самим теорію М. Погодіна, що українці дійсно прийшли до Києва десь із-за Карпат.

Зрозуміло, що панування таких думок не сприяло розвитку української літературної мови на Східній Україні. Ранні харківські видання, хоч і друкували у більшій чи меншій мірі матеріали, присвячені українським питанням, були російськомовними і видавалися на зразок подібних російських видань. Публікацій українською мовою тут майже не було.

У Галичині активне пробудження національно-культурного життя українців припадає на 1848 рік, коли була створена Головна руська рада, відкрита перша українська газета «Зорд Галицка», коли відбувся Собор руських учених тощо.

Власне, ознаки пробудження національної свідомості галичан проявилися значно раніше, коли священик-крилошанин Іван Могильницький створив ще у 1815 р. перше в Галичині просвітнє товариство, коли написав граматику української мови, яка, на жаль, за його життя надрукована не була, і передмову до неї «Вѣдомость о Рускомъ языкѣ», що була надрукована у польському перекладі в газеті «Czasopismo naukowe księgozbioru im. Ossolińskich» під назвою «Rozprawa o języku ruskim» ще в 1829 році.

Національно-культурне життя в Галичині було б одержало сильний стимул

із виходом у світ у 1837 р. «Русалки Дністрової», яка, однак, була заборонена своїм же українським цензором, і тільки через 11 років прийшла до широкого читача. І все ж сам факт, що вона вийшла в світ і що була заборонена, що надрукована була фонетичним правописом і «гражданським» прифтом, викликав значний резонанс не тільки серед галицької інтелігенції, але й серед освічених людей інших слов'янських країн.

Після «Русалки Дністрової» у Галичині були видані «Галицькі приповідки й загадки зібрані Григорим Илькевичом» (Відень, 1841 р.), збірка поезій Рудольфа Моха «Мотиль» (Львів, 1841 р.), дві частини книжки під назвою «В'їнок русинам на обжинки», упорядковані Яковом Головацьким і видані його братом Іваном (Відень, 1846 та 1847), ряд букварів, читанок для шкіл тощо, але в цих виданнях були помітні хитання і в застосуванні правопису, і в «застосуванні» самої мови.

Частина греко-католицьких священиків, оберігаючи високий авторитет церковнослов'янської мови, намагалася запровадити її та її правопис і до світської літератури, не допускаючи тим самим до неї просту народну мову. З часом ця тенденція, ці намагання були підтримані потужним московським рухом, який став непереборною заслоною на шляху розвитку української літературної мови на народній основі.

Таким чином, уже в першій половині XIX ст. в Галичині вступають у протиставлення дві основоположні концепції в розвитку літературної мови: розвиток мови з орієнтацією на церковнослов'янську та російську (основний аргумент що українська літературна мова повинна бути спадкоємницею давньоукраїнських пам'яток, що, власне, й були написані під сильним старослов'янським впливом) і розвиток літературної мови з орієнтацією на народну мову. І хоч у полеміці навколо проблем літературної мови брало участь багато освічених і небайдужих до цих проблем людей, уособлювали ці дві концепції, були основними представниками цих двох протилежних таборів два священики, письменники-мовознавці Йосиф Левицький та Йосиф Лозинський.

Йосиф Левицький і в своїй граматиці української мови, написаній німецькою мовою і виданій ще у 1834 р., і в своїх численних наступних публікаціях на сторінках галицьких часописів дуже гаряче відстоював етимологічний правопис, літеру Ъ у кінці слів та всі інші кирилицькі літери-дублети, граматичні канони церковнослов'янської мови, а звідси і всі форми, характерні цій мові.

Йосиф Лозинський, навпаки, і в своїй граматиці української мови, написаній польською мовою одночасно з граматиною Й. Левицького, але виданій значно пізніше, аж у 1846 р., і в усіх своїх наукових статтях, присвячених мовним питанням, ратував за впровадження до літератури простонародної мови і фонетичного правопису. Він аргументовано доводив, що старочерковнослов'янська мова не може бути зразком для української літературної мови, бо форми її чужі, громіздкі і незвичні для галичан-українців, і, якщо її вивчати, то хіба що заради того, що нею послуговується церква.

І в своїй граматиці, і в наступних публікаціях він завжди підкреслював, що мова, якою розмовляє 15 млн. осіб, повинна піднятися до рівня літературної. Якщо менш чисельні поляки, чехи, серби та ін. зуміли цивілізувати свою мову, то не зрозуміло, чому хтось 15 мільйонам українців повинен заперечувати в цьому. Мова українська повинна бути «освіченою», літератур-

ною. Щоб досягти певного поступу народу до цивілізації, не треба жодної іншої мови вивчати, лише ту, якою розмовляє народ, яка живе в його устах. Але, на жаль, не всі хочуть це розуміти. Одні ладні накинати народові пута старослов'янщини, інші раді були б одержати літературну мову через злиття із сусідніми, а треті взагалі не бажають мати власну літературу. Яка є потреба в тому, щоб покинути рідну мову і хапатися за мертву? Яка є потреба в тому, щоб жива мова двигала невідільно пута мертвої мови? Чи може народ швидше просвітитися, коли йому накинуть іншу літературну мову? Навпаки, значно опізниться його просвіта, бо старослов'янська мова не зрозуміла для українця, а її граматичні форми надто далекі від народних. Якби використовувати в ролі літературної церковнослов'янську мову, то це не привело б до цивілізації народу, бо церковнослов'янською володіє лише невелика горстка освічених людей, а народ, який складається з мільйонів, виходить, ніколи не мав би прийти до освіти [4, с. XXXII-XXXIII].

У статті «О образованію языка руского», виданій окремою брошурою, Й. Лозинський пише, що народ наш не через недбалість, але через «утиск уярмившого его народа на тоє збйшов, же его язык через килькасот лѣт був без управы». Тепер [після конституції 1848 р. – *М.Л.*] «заяснѣло нам соньце лучшійо надѣи ѿ радибысьмо язык наш виобразовати». Але, як правильно зазначає Й. Лозинський, поки наша мова буде «виключена» від шкіл, урядів і судів, доти не прийде до всезагального і почесного уживання. Той, хто не хоче допустити нашу мову до офіційної сфери, є її убивцею, позбавляє нас нашого майбутнього [3:4].

Як бачимо, слова, написані понад 150 років тому, не втратили актуальності й нині, бо й нині українська мова витісняється з офіційної сфери, з інформаційного простору України і не прийшла ще до «всеобщого й почесного уживанья».

Автор статті гостро виступає проти суржика, «язичія», мішанини старослов'янських, російських, польських та українських слів, бо така мішанина не прийметься в народі, не допоможе поступові народу, а навпаки, «затамує» його. Навіщо творити якусь нову «амалгаму до нічого не придатну, народови не зрозумілу й баламутячу слабшій таланти?» запитує Й. Лозинський. «Наш язык є красний ѿ до всѣх умственностей здѣбний», зазначає він, тільки треба прийти до однастайності в його уживанню і єдиного правопису. І більше писати літературних творів. То не шкодить, що наша мова має різні варіанти, по-різному звучить; з цієї «розмаитости» виросте «красна» однастайність. Тільки нехай ніхто не закопує свого таланту і не вживає чужої мови, а хто пише, хай пам'ятає, що пише для народу, тому нехай тримається його «бесѣды і правописом до неї найся зближит, най покине шкільну педантерію і не накидує єи без потреби вільному народови!» [3:6–7].

У такому ж дусі були написані всі його статті, що публікувалися в 40-50 роки XIX ст., зокрема: «О языкѣ руским» («Зоря Галицка», 1849, ч.4); «Уваги над правописом руским» («Пчола», 1849, ч.17); «Ще щось о правописи» («Галичо-Руский Вѣстникъ», 1850, ч.4, 5); «Пересторога для перестережених» («Зоря Галицка», 1850, ч.20); «Єдень именемъ многихъ» («Зоря Галицка», 1850, ч.25 без підпису, але можна думати, що це була його стаття); витяг з рукопису «Критика», надрукований у збірці праць «Лѣрвакъ зъ надѣ

Сяна» (Перемишль, 1852, с. 61–69); надзвичайно емоційний і гострий лист «З Яворова», який був опублікований і в часописі «Зоря Галицка» (1853, ч. 36), і у віденському «Вѣстнику» (1853, ч. 64), у якому він піддав гострій критиці зневажливі висловлювання Дениса Зубрицького про українську мову, «Гадки о руско-народномъ языкѣ» («Зоря Галицка», 1855, ч. 9) та деякі інші.

Цілком протилежні думки, як було зазначено, пропагувалися в статтях Йосифа Левицького. Це обстоювання церковнослов'янської мови, її традицій, етимологічного правопису, кирилицької азбуки тощо. Характерними в цьому плані були його статті «Уваги надъ образованьемъ языка Галицко-русского отъ часу конституцій» («Галич-Рускій Вѣстникъ», 1849, числа 69, 70, 71); виклад промови перед слухачами семінарії про правопис, опублікований у 58 числі Галич-руського вісника за 1849 р.; відгук («Зоря Галицка», 1850, ч. 20) на статтю Я. Головацького «Де що о дѣловѣмъ языкѣ у насъ на Руси», опубліковану в цій же газеті, ч. 17); «О Галицко-Русскомъ языкѣ» («Вѣстникъ», 1851, ч. 64); «Дещо о словесности Галицко-Русской» («Зоря Галицка», 1852, ч. 67); «Мысли о словесности Галицко-Русской» («Вѣстникі», 1852, ч. 67–69) та деякі інші.

Активними прихильниками й захисниками церковнослов'янської та великоросійської мов у 40-50-их роках були, крім Й. Левицького, закарпатські письменники Олександр Духнович, Микола Нодь (підписувався псевдом «Паноніянинъ»), галичани Северин Шехович, Іван Наумович, Михайло Малиновський, Іван Головацький, Іван Раковський, окремі автори, які не виявляли своїх прізвищ. Слід зазначити, що мовчазну підтримку «язичія» здійснював і Яків Головацький, який з часом і сам став палким прихильником московістських ідей і перейшов на російську мову.

Одночасно не бракувало й гарячих прихильників народної мови. Серед них можна назвати письменника Миколу Устияновича, священиків Теодора Лисяка, Теофана Глинського, редактора віденського вісника Юліана Вислобоцького (псевдо Василь Зборовський), багатьох інших «безіменних» авторів, які не подавали своїх прізвищ.

На жаль, московістські настрої в середині XIX ст. в Галичині перемогли. Українські часописи, такі, як «Лада», «Сѣмейная бібліотека» перейшли на майже чисту російську мову; брала приклад із них і «Зоря Галицка», інші часописи, що виходили в той час. Тому ще майже до кінця століття у Галичині використовували етимологічний правопис, кирилицьку азбуку і мову, круто замішану на великоросійській та старослов'янській, яка була влучно названа «язичієм».

Література

1. Греч Н. Опыт истории русской литературы. Санкт-Петербург, 1822.
2. Лизанчук Василь. Навічно кайдани кували. Львів, 1995.
3. О образованию языка руского через сваяц. Іос. Лозиньского. В Перемишль, 1849.
4. Gramatika języka ruskiego (malo-ruskiego) napisana przez Ks. Józefa Łozińskiego. – Przemyśl, 1846.
5. Rozprawa o języku ruskim przez Jana Mogilnickiego. – We Lwowie, 1848.

Проблема дерусифікації української мови в працях мовознавців 20-30-х років XX століття

Проблема дерусифікації української мови щораз постає на хвилі національного самоусвідомлення й самоствердження, вимагаючи вдумливого розгляду і зважених підходів мовознавців.

Питання про руйнівний вплив російської мови на українську мовну систему вперше гостро постало в 20-ті роки, коли українська мова розширила сфери свого функціонування і одержала талановитих дослідників. «Українське мовознавство, – відзначає Ю. Шевельов, – може пишатися багатьма справді достойними блискучими постатями. Після блискучого троезир'я 190-річчя – Олександра Потебні, Костя Михальчука, Павла Жигецького другий гребінь піднесення знаменували двадцять роки нашого сторіччя, коли працювали В. Ганцов, О. Курило, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима, І. Зілинський, В. Сімович» [9:5]. Більш як 50 років їхні твори не перевидавалися й тому стали бібліографічною рідкістю. Сьогодні, вивчаючи спадщину цих учених, ми, як ніколи гостро, відчуваємо важливість поставлених ними проблем і необхідність їх розв'язання.

Однією з перших і найголовніших праць, – як зазначає Ю. Шевельов, – була книга О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920), яка ставила завдання відновити власне українські форми та звороти мови, що були замінені російськими. Пізніше з'явилися й інші фундаментальні праці, присвячені дослідженню самотутніх явищ української мови: Російсько-український словник Української академії наук (1924–1933), названий одним з монументальних пам'ятників українського відродження 20-х років у царині мовознавства, натхненником і головним редактором якого був В. Ганцов, а відповідальним редактором – А. Кримський (т. 1, А-Ж; т. 2, З-Н у трьох випусках; т. 3, О-П у двох випусках; т. 4, Р-Я, готовий до друку, не побачив світу в зв'язку з розгромом Академії наук на початку 30-х років) [9:9].

«На теми мови» В. Сімовича (1924), «Наша газетна мова» М. Гладкого (1928), «Норми української літературної мови» В. Синявського (1931), підручники української мови І. Огієнка, Л. Булаховського, Ол. Білецького, М. Сулими, К. Німчинова, О. Синявського, М. Йогансена, Є. Тимченка, М. Грунського і Г. Сабалдири, О. Горецького та ін.

На окрему увагу заслуговує «Українська мова» М. Наконечного (1928), яку автор вважає не підручником, а спеціальною «здеталізованою, поширеною до розмірів конспекту (з граматичними ілюстраціями, коментарями та додатками) програму з мови української для вчителів» [4:3]. У праці проведено паралелі між формами літературної мови та найголовнішими діалектами, звернено увагу на відмінності української та російської мовних систем, подано таблиці керування дієслів, прийменників та прикметників.

У чому полягала проблема дерусифікації української мови? Як її розглядали в 20-і роки українські мовознавці?

У передмові до своєї книги О. Курило зазначає, що, коли сучасна українська мова, здебільшого наукова, «заховуючи тільки свої фонетичні, морфо-

логічні та лексичні (переважно) особливості, усіма іншими сторонами відбігає свого природного джерела - народної мови, де є інші психічні асоціації, і набігає собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона в такій мірі стає неприродна й штучна, що перестає бути українською мовою» [3:3].

Зберегти «дух» мови та її індивідуальні прикмети, розвинути мовне чуття, - як вважає О. Курило, - можна з допомогою уважного читання й аналізу мови класиків слова, вивчення етнографічних записів.

Подібні думки висловлює і М. Гладкий: «Мова, що загубила свою історичну основу, що перестала вільно творити свою мовну стихію, що механічно засвоює елементи з побуту іншої національності, що тільки переймає готові образи, живиться чужими шаблонами... вже перестає жити своїм активним життям і, поволі підпадаючи всіма сторонами чужим впливам, стає мовою мертвою» [2:70].

М. Сулима й В. Ганцов, підкреслюючи, що для української культури важлива насамперед «культура української мови», також радили подбати про те, щоби не псувати літературної мови «непотрібними помилками і русизмами» [8:74].

Отже, питання дерусифікації полягало в розвитку самобутніх рис української мови на основі принципу традиційності з метою встановити чіткі і відповідні до української вимови орфоепічні норми, усунути російськомовні лексичні впливи та протидіяти змішуванню певних українських граматичних форм з російськими.

Найважливішими орфоепічними особливостями української мови, взятими до уваги укладачами правопису 1928 р., було введення літери *г* «на позначення дзвінкого (моментного) звуку (як у німецькій, латинській мовах *g*, в російській *г*)» *ганок, граги, агрус*; наголошувалося також на подвійній вимові приголосних *н, т, д, л* перед *і*: *тік (току)* – *тік = тьік (течу)*, *волів (вола)* – *волів = вольів (волю)*, *пісні (пісний)* – *пісні = пісньі (пісня)* [6:7; 4:23].

Твердо ці приголосні вимовляються перед *і*, що походить з давнього *о*, а також у прикметниках: *гарні, тверді* [4:22; 6:10–11]. Проте, як зауважує М. Наконечний, - під впливом письма, що не відрізняє м'яких і твердих *ті, ді, лі, ні*, та російської мови ця риса, властива більшості українських діалектів, часто затирається [4:23].

В. Сімович відзначає, що негативний вплив російської мови на українську проявляється також «у правописі чужих слів, і в відміні, й у роді, який прикладаємо до чужих слів»; не можна, - вважає вчений, - «ігноруючи закони української граматики, заводити в нашу мову московські фрази, оминаючи свої власні; дослівно перекладати (а то й не перекладеними лишати) слова й вислови з московської мови, не додивлюючись до того, чи вони відповідають духові нашої мови, чи ні» [7:29].

Отже, щодо правопису чужомовних слів, найскладнішого розділу українського правопису, - як зауважує М. Наконечний, - зокрема передачі українською мовою *l, g, v (th)* та дифтонгів *ai, oi, eu* було вирішено передавати їх здебільшого так, як вони звучать у тій мові, з якої запозичуються, а не за аналогією до російської мови: *Далтон, Мілтон, Чарлз, Вілсон*, але *аероплян, баяда, гіпербая, Гренляндія; Естонія, Європа, Ефрат; газета, газ, гіпс, але агроном, диригент; Гейне, Райн, Айніштайн, Ляйпціг, портвайн* [5:12-20].

«Звертаючись до лексики,-значає М. Гладкий, - ми насамперед відзначаємо величезний вплив на нашу мову російської мови, що безпосередньо виявляється у простому перейманні російських слів, що мають однак відповідні собі українські: *справки* – *довідки*, *кустарник-одиначка* – *кустар-одинець*, *укрупнення* – *побільшування*, *підйом* (*селянського господарства*) – *піднесення*, *зкономлювати* – *заощаджувати*, *замисел* – *здум*, *звалка* – *смітник*» [1:23–24].

Крім безпосереднього впливу російської мови, спостерігаємо ще й вплив посередній, що виявляється в намаганні перекладати слова, замість того, щоб знайти відповідне до даного розуміння українське слово, а часом цілий вислів: «*довели яскраво*» – цілком, безперечно *довели*, «*багато різних непорозумінь*» – багато всякої всячини, «*це приводить*» – *призводить*, *викликає*, *спричинює* [1:28–29].

М. Гладкий звертає також увагу на негативні явища під впливом російської мови, як вживання так званих «формальних слів», що загубили своє первісне значення й звелись на допоміжні й беззмстовні, як наприклад, «*питання*», «*справа*»: *в справі виявлення*, *в справі переведення*; російського шаблону: *робота по ...*, *лінія, відносно*, *в цілому*, *необхідність* та цілих зворотів: «*ціни загрожують зривом*», «*скотарство відіграє певну питому вагу в господарстві*» та ін.

«Таких прикладів,- відзначає дослідник,- буквально тисячі,- вони напшывають звідусюди і врепті зловживання шаблонами призводить до того, що мова наша стає символічною мовою, зрозумілою тільки невеликому колові утаємниченим у цю мовну структуру» [2:78].

Іншими важливими питаннями, що в них визначався самобутній шлях розвитку української мови без взорування на російську, були окремі морфологічні явища.

Так, заперечувалося вживання активних дієприкметників на *-чий*, *-ий*; пасивних на *-мий* і подавалися конкретні поради, коли їх заступати на прикметник, дієприслівник чи підрядне речення [3:13; 4:180-189]. Щоб дати змогу ширше орієнтуватися в значенні вживаних прикметників дієслівного походження, в їх функціях та характері творення, О. Курило наводить словник прикметників цієї категорії.

Дослідниця дає поради щодо вживання дієприслівників, зокрема на *вши* в значенні одночасної дії, «що буває у загальних твердженнях, де час стосується обох дій, дієприслівника й дієслова, виражених у минулому часі (у російській і польській мовах,- у формі теперішнього часу), наприклад, *Втомилася вже й пані, сердившись*.М.В. *Пам'ятав неборак усяку лайку й бійку, що вітернів служивши*.Кул.» [3:33]; звертає увагу на широке використання українською мовою генітивних і акузативних часових зворотів: «*Не куй, зозуленько, темненької ночі*.Чуб. *За Хмельницького Юрася пуста Україна звелася...Ном.*» [3:128].

Всі дослідники 20-х років відзначають перевагу інфінітива в українській мові над віддієслівними іменниками; дієслівний характер української мови, наприклад, «*при досліджуванні цього питання*» – *щоб дослідити це питання*; «*при означуванні напрямку вітру*» – *означуючи напрям вітру* [3:44; 1:60–67]; розмежування віддієслівних іменників з нульовим суфіксом, суфіксом *-к-* і суфіксом *-ня*; *доставка*, *перевозка* треба замінити на *дос-*

тава, перевіз, де треба вказати на назву нетривалої дії або наслідку. В розумінні назви дії в її тривалому процесі треба вживати *доставлення* чи *доставання*.

Отже, щоб уникати негативних чужомовних впливів, треба пам'ятати слова О. Курило, що мова є «безнастанна творчість», вираз національного світогляду кожного народу. Тому кожен повинен вносити у скарбницю народної мови щось власне, зважаючи на віками збережену традицію.

Ю. Шевельов, оцінюючи спрямування мовознавців цього періоду як романтично народницьке, говорить, що воно створило передумову для колосального успіху, поєднавшись з науковою відповідальністю. Саме тому праці мовознавців 20-х років справили не тимчасовий, а тривалий вплив на розвиток української мови.

Література

1. Гладкий М. Наша газетна мова. – Харків, 1928. – 174 с.
2. Гладкий М. Стабілізація української мови // Життя і революція. – 1927. – Ч. 4. – С. 70–78.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови, – 3-є вид. – 1925. – 248 с.
4. Наконечний М. Українська мова. Програма-конспект. – Х., 1928. – 240 с.
5. Наконечний М. Про новий правопис український. – Х., 1929. – 21 с.
6. Сиявський О. Норми української літературної мови. – Стейт каледж.: Життя і школа, 1987. – 363 с.
7. Сімович В. На теми мови. – Прага, Берлін, 1924. – 45 с.
8. Сулима М. Регулятори й дисонатори української літературної мови // Життя й революція. – 1927. – Ч. 1. – С. 74–78.
9. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. – Вінніпег, Торонто 1954. – 77 с.

В.В. Лизанчук

Владні структури і проблеми функціонування української мови в Україні

Відомо, що мова формує націю, нація будує державу, держава береже мову, бо мова – це генетичний код нації, константа державної самодостатності, самобутності, самоцінності, неповторності. Мова – це матеріалізована свідомість, яка є основою формування, утвердження морально-психологічного явища – україноцентризму. Україноцентризм, на думку В. Кузьменка, – це світоглядна система координат, у центрі якої знаходиться Україна і з якого всім нам слід дивитися на білий світ і оцінювати все розмаїття життєвих явищ як по цей бік кордону, так і по інший [2].

У державотворчому процесі мова виконує дві головні функції. В середині країни мова інтегрує, об'єднує, консолідує етнос, народ в єдиний національно-духовний організм. Роль зовнішньої функції мови полягає у виокремленні держави з-поміж інших країн, в утвердженні нації і держави серед багатомовної спільноти. Це – об'єктивний, природний процес. Навмисне порушення його, підступне зазіхання на нього, агресивно-зловісне припинення функціонування будь-якої мови інакше не можна охарактеризувати, оцінити як злочин проти народу – носія цієї мови і людства в цілому. Страшний гріх мають поневолювачі, колонізатори, асимілятори, які впродовж століть полонізували, мадаризували, румунізували, зросійщували українців.

Найжорстокіший, найнебезпечніший слід у психіці, моралі, вчинках, діях мільйонів українців залишили московсько-царські опричники і московсько-комуністичні інтернаціоналісти-інквізитори. Євген Маланюк справедливо підкреслював, що терористично-поліційна машина тотально-зцентралізованої держави підступно, брутально підганяла національні організми під етнічний рівень московської маси з метою створити єдино-неділимий нарід – руський, російський чи советський.

Цілеспрямований, садистичний, довготривалий погром українства породив також складний, запутаний, шкідливий морально-психологічний комплекс малоросійства, який має багато облич і сторін. “У нас малоросійство було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але й – передовсім – інтелігентською, – зазначав Є. Маланюк. – Отже, поражало верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації” [3].

Проблема українського малоросійства нині органічно пов’язана з проблемою реалізації національної ідеї побудови держави, головним змістом якої є соціальна справедливість, зростання добробуту людей на засадах розвитку самодостатньої економіки, національної освіти, культури, духовності, мови. У цьому складному процесі мова є передумовою і наслідком національного державотворення. Розчинення нації в ядрі іншої нації, знищення її розпочинається саме з мовної асиміляції. Початок відродження, становлення нації теж розпочинається з відродження її мови. Мовна свідомість народу – це ознака його зрілості й національної самовизначеності, відчуття приналежності до певної етнічної спільноти. Кожна мова, – за думкою В. Гумбольдта, – є “живий організм”, який неодмінно зосереджує духовну енергію народу і зберігає в такий спосіб “індивідуальне національне буття”.

Національний нігілізм, малоросійська психологія найбільше даються взнаки на державному рівні. Невизначеність керівництва держави щодо остаточного і недвозначного протегування саме українській мові підтримує в Україні соціальну напругу, підігриваючи як побоювання національно свідомих українців, так і шовіністичні сподівання промосковської п’ятої колонії. Багато представників законодавчої, виконавчої, судової влади, що виросло з комуністичної партійної номенклатури, найбільше боїться національно свідомого українства і прагне зробити все, аби не допустити виховання у патріотичному дусі молоді. Всупереч Конституції України антидержавники часто-густо ігнорують українську мову, торпедують розвиток національної освіти, культури, мистецтва, книгодрукування, українських засобів масової інформації.

Очікувальну позицію займає Міністерство освіти і науки України. Свідченням цього є лист від 26 серпня 1998 р. за № 1/9–339: “Міністрові освіти Автономної Республіки Крим, начальникам управлінь освіти обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій. Головам Рад ректорів (директорів) вищих закладів освіти 1–4 рівнів акредитації. Міністерство освіти і науки України в незалежній державі замість того, щоб вимагати виконання статті 10 Конституції України – Закону прямої дії, – лише рекомендує її виконувати. Замість того, щоб вимагати здійснення заходів для переведення навчального процесу у вищих закладах освіти усіх рівнів акредитації і форм власності на державну мову навчання, Міністерство освіти і науки України лише запобігливо просить зробити таку послугу. Тим часом Міністерство

освіти і науки України має право не укладати і не поновлювати контрактів із ректорами вузів, які нехтують мовне законодавство. Від Міністерства освіти і науки насамперед залежить забезпечення українськомовними підручниками усіх навчальних закладів України. Однак вища школа за останні роки не зробила поступу у справі впровадження викладання державною мовою. Велика кількість вищих закладів освіти і їх викладачів продовжує готувати спеціалістів для України російською мовою.

Нехтує чинне мовне законодавство приватний бізнес України, орієнтований лише на російську та англійську мови. Російськомовним залишається український спорт, що також завдає величезної шкоди авторитетові української мови. Дуже повільно впроваджується українська мова в армії, силових структурах. Переважна більшість державних керівників і чиновників усіх рівнів на Сході і Півдні України не володіє державною мовою, або не вживає її у своїй роботі, не сприяє розширенню сфери її функціонування. Вони наполегливо нав'язують думку, що, мовляв, спочатку потрібно розв'язати соціально-економічні проблеми, вийти з кризи, а вже потім можна буде братися до мовно-духовних питань. Ця думка не лише хибна, – вона дуже шкідлива, підступна, руйнівна, антиукраїнська. Якщо після століть геноциду, етноциду, лінгвоциду питання функціонування української мови, розвитку національної освіти, культури, духовності відкладаємо на “потім”, то з України залишиться тільки назва території, а її національна сутність буде вихолощена, винищена, добита до кінця.

Зі втратою рідної мови руйнується сам спосіб світосприймання, національного мислення, що, зрештою, призводить до денационалізації. Згідно з думкою О. Потебні, для народу, який денационалізується, цілком природно складаються надто погані умови для інтелектуального розвитку, його розум перестає бути самостійним, він змушений пристосовуватися, зважати на кон'юнктуру. Та й узагалі, денационалізація, – стверджує наш видатний лінгвіст, – “зводиться до поганого виховання, до моральної недуги: на неповне використання наявних засобів сприймання, засвоєння, на ослаблення енергії думки, на мерзлоту запустіння на місці витіснених, але нічим не замінених форм свідомості; на ослаблення зв'язку підростаючих поколінь із дорослими, що замінюється лише кволим зв'язком із чужими; на дезорганізацію суспільства, аморальність, спідліппня» [4,239].

Надання в Україні російській мові статусу офіційної, тобто державної, означає одночасне проголошення української мови неповноцінною, неперспективною, витіснення її з усіх сфер державного, наукового, суспільно-політичного життя, а це рівнозначно підписанню і мові, і українській нації смертного вироку. У таких країнах, до числа яких належить й Україна, питання про державну мову не може вирішуватися залежно від мовних уподобань тих, хто прибув для постійного чи тимчасового проживання з інших країн. Тут мова лише корінного етносу має неспростовне право бути державною (офіційною). Ні про яку двомовність у цій ситуації не може бути й мови... “У мовному питанні неможливі компроміси” [1], – справедливо підкреслила Лариса Масенко.

Щоб вижити, міцно стати на ноги, досягнути благополуччя, українцям за будь-яких обставин обов'язково треба визволитися з морально-психологічного рабства чужих думок, звичаїв, традицій, облудної комуністичної химери,

утверджувати українську мову, національну свідомість, а не "особливу форму російської свідомості". Мовиться не про будівництво "китайської стіни" між Україною та Росією, приниження чи ігнорування російської мови і культури, а про відродження і піднесення цілеспрямовано понищеного, поруйнованого престижу української мови, культури у кожному великому місті, селі, у всіх сферах суспільно-державного життя, на міжнародному рівні. Адже в Україні створено і створюються всі умови, щоб представники національних меншин, у тому числі і росіяни, мали можливість навчатися своєю мовою, розвивати рідну культуру, літературу, мистецтво.

Назріла пора, щоб Президент офіційно і всенародно проголосив, спираючись на статті 10 та 11 Конституції України, державний курс на українське національне відродження мови, освіти, культури. Цей курс повинен передбачати обов'язкове знання і використання української мови державними урядовцями і депутатами всіх рівнів, впровадження української мови в усіх освітніх закладах України, в тому числі вищих, в армії та силових структурах, надання державної підтримки українському книгодрукуванню, пресі, радіо, телебаченню, обов'язкове використання української мови у повному обсязі усіма національними телеканалами та створення телепродукції високого естетичного, культурологічного рівня, здійснення мовного контролю за діяльністю комерційних теле- і радіоорганізацій, створення законодавчого та економічного заслону російській, американській, африканській інформаційній експансії, порнографічному мотлоху, що на культурологічному відтинку загрожує національно-державній безпеці України.

Щоб українська мова стала засобом не лише спілкування, а здобуття знань, морально-психологічного і соціального самоутвердження, професійно-службової кар'єри, потрібні не лише політична воля керівників держави, а й сприятливі передумови. З психології відомо, що є пасивний (рецептивний) рівень володіння мовою, коли людина вміє з розумінням читати і слухати, та активний (репродуктивний) рівень, коли людина вміє вільно розмовляти і спілкуватися. Рівень володіння залежить здебільшого від мовної практики. За умов відповідного тренування пасивний рівень досить легко переходить в активний.

Якби цієї психолого-педагогічної засади дотримувалися керівники і працівники владних структур, службовці усіх рівнів, депутати Верховної Ради, тобто, на всіх теренах України користувалися лише державною мовою, то українська мова безболісно, природно набувала б престижності, авторитетності, перспективності, ставала б життєво потрібною усім громадянам України. Це духовно і культурно збагатило б кожную людину, наше суспільство.

Будь-яка держава починається з мови. І у нас, якщо хочемо, щоб була Українська держава українською, то насамперед повинні розв'язувати мовно-економічні проблеми. Адже мова об'єднує, консолідує людей, творить націю, є основою безпеки держави.

Література

1. За вільну Україну. – 1999. – 6-7 січ.
2. Кузьменко В. Наслухаючи солов'їну // Літературна Україна. – 1998. – 3 груд.
3. Маланюк Є. Малоросійство // Літературна Україна. – 1990. – 13 верес.
4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.

П. Фонетика. Фонологія. Графіка. Орфографія

З.В. Дудник

**Експериментально-фонетичні розвідки
Олексія Синявського**

у світлі сучасних проблем загальної фонетики

“Однією з найважливіших передумов ефективності досліджень у галузі мовознавства, як і в інших науках, є їх методологічна забезпеченість”, — наголошував академік О.С. Мельничук [9, 3]. Методологія дослідження мови як системи сформувалася внаслідок усвідомлення мовних явищ як об’єктивних результатів мовної діяльності. Уявлення про фонетичний рівень цієї системи мають глибоке коріння в історії мовної рефлексії. Вони стали чинниками формування графічних принципів алфавітних та складових систем письма. Критерії наукового визначення результатів мовної діяльності як одиниць мовної системи пов’язані з їх мовними функціями і структурними координатами. У фонології виділені таким чином ознаки служать встановленню фонемного складу мови, визначенню її функціонально навантажених елементів.

На сучасному етапі вивчення мови в результаті розвитку практичних потреб суспільства увагу зосереджено на процесах мовної діяльності, на аспекті реалізації мовних одиниць. Методологічний підхід до визначення фонетичних явищ в аспекті процесуальної природи мовленнєвого акту потребує інших аксіологічних оцінок. Таке перенесення точки відліку з результату на процес відкриває інші сфери свідомості мовця: тепер важливо те, що він є виконавцем мовленнєвих дій, а не носієм чогось здійсненого або потенційно здійсненого. Адже традиційна модель породження і сприйняття довгий час враховувала дистинктивні ознаки фонем, тобто узагальнено відбивала уявлення про результати мовної діяльності, що корелюють з відповідними еталонами.

В галузі фонетики як поєднання, так і надання переваги одному з цих методологічно важливих, але принципово різних підходів завжди викликало протиріччя. Результати мовної діяльності вважалися предметом лінгвістичного аналізу, а процеси мовної діяльності (у різноманітних фізичних параметрах) виносилися за межі мови, їх прислужували до розвідок природничої галузі. Однак створені протиріччя варто проаналізувати з урахуванням в характеристикі об’єкту різних способів його пізнання: як результату і як процесу, а також показати міру відображення в об’єкті його внутрішніх онтологічних рис та зовнішніх епістемологічних процедур. Дві останні проблеми не нові. Їх розв’язував Аристотель / “Метафізика”, Г (IV)/. Ними займався В. фон Гумбольдт, а в сучасному мовознавстві — Е. Кошеріу, який теж дійшов висновку, що “мова — це не Ergon, а Energeia... мова насправді... є діяльність, а не продукт” [7:166] і “ця діяльність здійснюється постійним і однорідним

способом [3:70–71]. Німецький філософ бачив необхідність вивчення функціонального аспекту мови, в тому числі у відношенні мовлення до його безпосередніх продуктів. Румунський мовознавець проаналізував вплив позиції лінгвіста на визначення суттєвих рис продукту мовної діяльності і тому застерігав: “Не можна ні в якому разі плутати об’єкти як дане з тим, як ми їх розглядаємо” [7:171]. Оскільки результати мовної діяльності стали основним об’єктом вивчення в лінгвістиці [15:31], саме при їх визначенні мало місце ототожнення пізнавальних схем і процедур з досліджуваною реальністю. Це стосується в першу чергу схеми протиставлення фонем, а фактично – когнітивної процедури їх виділення. І хоча процесам мовної діяльності не притаманне протиставлення елементів, цю схему було покладено в основу теорії породження і сприйняття. Як видно, проблема об’єктивації внутрішнього змісту діяльності суб’єкта в процесі дослідження актуальна і для загальної фонетики. Поряд з нею причиною неподоланих фонетичних проблем є нерозрізнення у визначенні мовних явищ сфери продукування, яку природніше досліджувати через процеси, і сфери функціонування, яка природно представлена результатами [1:40]. До них належать проблеми виділення “психічно реальної одиниці” фонетичного рівня [4], встановлення її фізичних меж [2:15–16], пошук інваріантних ознак фонем за акустичними або артикуляційними параметрами [10:57]. Опис мовленнєвих явищ, який не виходить або за межі системно-фонологічного, або за межі інструментального спостереження, також не сприяє вирішенню цих проблем. Крайній вияв системного підходу характеризується тим, що його адепти відмовляються бачити в процесі реалізації мовленнєвих явищ регулярні риси і функціональну значущість. Натомість при дослідженні процесу мовлення фонетисти нерідко при встановленні загальних мовних закономірностей користуються невеликим фактичним матеріалом і суб’єктивним тлумаченням даних експерименту [10:61]. У тому випадку, якщо мовне чуття і достатній досвід експериментатора враховують обидві сфери існування мови, він шукає шляхи подолання цієї проблеми.

У цьому плані цінним є досвід українського мовознавця Олексія Синявського, що сформувався на широкому фактичному матеріалі вивчення різних варіантів української нормативної і діалектної вимови. Ще у 1929 році він поставив під сумнів розуміння функції фонем, як таке, що не відповідає об’єктивно існуючим фактам [11:6]. Вчений пропонує: “Щоб констатувати наявність у мові якоїсь фонемі чи фонематичного значіння звука, ми часто можемо спиратися на інші фонемі з аналогії. Так, фонему *ть* (життя...)¹ ми можемо визнати на тій тільки підставі, що цей звук артикуляційно-акустично відрізняється від *ть*² тим самим, чим відрізняється фізіологічно споріднений *дь* супроти *дь* (довгістю), тобто коли можна встановити пропорцію *дь*: *дь* = *ть*: *ть*, отже й *дь*: *ть* = *дь*: *ть*” [11:7]. Пропонований для плану реалізації принцип аналогії пояснює усталене співіснування форм (артикуляційно-акустичних типів) як системну рису артикуляційної бази українського мовлення; встановлена пропорція має аксіологічну перевагу для виконання типізованих артикуляційних дій, а поняття фізіологічної спорідненості розкриває онтологічний механізм формування артикуляційного типу і виділення його з-поміж інших типів. На прикладах сполучення приголосних у словах *повіс(ь)те*, *с(ь)тягати*, *с(ь)під*, *с(ь)тріха* та ін., де фонема */c/* може

реалізуватися як звук з більшою або меншою м'якістю, він показує залежність характеристик фізичного вияву цієї системної одиниці від комбінаторно-позиційних умов реалізації, з чим і пов'язана складність у визначенні її статусу і виконуваної функції [11:7]. Тому Олекса Синявський поряд з поняттям "фонема з значення" та "з походження" пропонує вживати поняття "фонема з становища" [11:7 та 17]. Він постійно враховує фактор взаємодії компонентів цілісно вимовленого слова чи складу. Це, наприклад, стосується пропонованої норми вимови ненаголошених *и, е* [11:12], аналізу явища пом'якшеності в групі приголосних [11, 10 та 15–19]. О. Синявський приділяє багато уваги тим відтінкам приголосних, які вважаються дуже рідкісними або зовсім відсутні у системі фонем, але широко представлені у мовленні [11, 13 і далі]. Надзвичайно важливою є визнання автономності фонематичного значення м'якості та її фонетичного вияву [11:18]. Інтерпретація частотних характеристик звуків за особливостями їх продукування дозволила йому визначити 59 приголосних і 12 голосних [11:27]. Отже, навіть на матеріалах палатограм, які відбивають результати артикуляції, мовне чуття вченого дозволило побачити важливі риси процесу продукування та його зв'язок з функціонуванням і таким чином визначити головні, актуальні й до сьогодні орієнтири фонетичного аналізу. Так само почав розвивати свою теорію реалізації як метод аналізу "переходу системного в мовленнєве" Р.Р. Каспранський: "...теорія реалізації покликана займатися дослідженням процесу та закономірностей кодування... абстрактних системних одиниць та їх послідовностей у вигляді матеріальних звукових одиниць мовленнєвого потоку" [6&78–79]. Тим самим цей науковий світогляд сприяє розширенню кола досліджуваних явищ від "суто синхронічної структури, застиглого, мертвого конструкта" до комунікативно-прагматичних координат мовленнєвого акту [6:72–73], а також спрямовує увагу на встановлення кореляцій між реальними і абстрактними одиницями. Планомірне вивчення сегментних та супraseгментних характеристик у спонтанному мовленні є значним кроком у подоланні суб'єктивних уявлень про мовні норми на функціональному рівні реалізації: "З цього погляду в систему включається і дистрибуція елементів, їх сполучуваність і функціональне навантаження" [14:9].

Досліджувати природу реалізації мовлення в аспекті породження стало можливим спочатку завдяки осцилографуванню та динамічному спектрометруванню. У вивченні сегментних явищ особливих успіхів досягли фонетичні лабораторії Москви [5], С.-Петербурга [1]. Артикуляційну динаміку мовлення вперше почали аналізувати в Києві на матеріалах кінорентгенографування [8] [12], на багатьох мовах артикуляторно-акустичну динаміку творення вивчає угорський вчений К. Болла [16:211–373].

Як акустичні, так і кінорентгенографічні дані показали, що реальною одиницею процесу мовлення є склад. З позиції реалізації потребують уваги фактори творення складу як цілісної одиниці. Аналізуючи склад через його онтологічні кореляти (рухи, напруження, форми мовних органів), можна, наприклад, побачити, що внаслідок типізації артикуляційних зусиль в межах його автосегментації один з трьох уніфікованих укладів язика [13:18] – дорсальна форма і передня локалізація – встановлюється не тільки для артикуляції [i], а й з самого початку для всіх приголосних, що стоять безпосередньо перед цим голосним, в тому числі для задньоязикових і губних. Розпізнавання

приголосного звуку як "твердого" чи "м'якого" залежить від сприйняття міри відкритості/закритості передньої частини ротової порожнини. Всі приголосні у складі з [i] мають закритий передній ротовий резонатор за рахунок дорсальної передньої форми язика. Можливо, з погляду дистрибутивної обмеженості дві останні групи та декілька передньоязикових приголосних і не варто визначати як "м'які" фонеми, однак з погляду реалізації артикуляційної звички, з позицій нормативної вимови їх якість є необхідною умовою творення гомоганного складу за ознакою передньої дорсальності.

З позицій реалізації складу як мінімальної вимовної цілності, важливим є також дослідження явища уніфікації артикуляційних форм, їх взаємовплив, а також інтеграція артикуляційних дій. Закономірності організації продуктивного мовлення свідчать про необхідність враховувати онтологічні чинники організації мовленнєвого континууму, розкривають великі можливості для подальшого дослідження. Започатковане Олексом Синявським вивчення процесуальної (власне онтологічної) природи мовних явищ у співвідношенні з функціональними рисами їх існування має сприяти на сучасному технічному рівні фіксації та обробки інформації подоланню теоретичної проблеми протиставлення мовного і мовленнєвого аспектів.

¹ Транскрибується як [m:].

² [mʲ].

Література

1. Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Л., 1981.
2. Воробьева Н.М. О единицах фонологии в обучении русскому произношению // Фонетика: Теория и практика преподавания. Материалы I Междунар. Симпозиума МАПРЯЛ. – М., 1989.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
4. Дервинг Б.Л., Дау М.Л., Нири Т.М. Экспериментальное подтверждение существования фонологических единиц // Proceedings XI-th ICPHS. – Tallinn, 1987. Додатки.
5. Златоустова Л.В., Потапова Р.К., Трунин-Донской В.Н. Общая и прикладная фонетика. М., 1986; Потапова Р.К. Слоговая фонетика германских языков. – М., 1986.
6. Каспранский Р.Р. Теория реализации и проблемы нормы в фонетике // Нормы реализации. Варьирование языковых средств. Межвуз. сб. науч. тр. – Горький, 1984.
7. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. Вып. 3. – М., 1963.
8. Лисенко Э.И. Модификации гласных современного немецкого литературного языка: задний ряд гласных (экспериментально-фонетическое исследование) Диссертация на соиск. уч. ст. канд. филол. наук. – К., 1971;
9. Мельничук О.С. Методологичні пошуки в нових підходах до висвітлення мови // Мовознавство. – 1991. – №3. – С.3.
10. Прокопова Л.И. Фонологическая теория и эксперимент в фонетике // Вестник Киевского университета. Серия Романо-германская филология. – К., 1983. №17.
11. Синявський О. Спроба звукової характеристики літературної української мови // Наукові записки Харківської науково-дослідної катедри мовознавства. – 1929.
12. Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования. – К., 1979; Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика слогаобразования // Экспериментально-фонетический анализ речи. – Л., 1984.
13. Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка) АДД. – К., 1980.
14. Фонетика спонтанной речи. – Л., 1988.
15. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.
16. Bolla K., Földi É. A Phonetic Conspectus of Polish. The articulatory and acoustic features of Polish speech sounds // Magyar fonetikai füzetek. – Budapest, 1987. V.18.

Структура ненаголошеного вокалізму говірок Донеччини

Однією з важливих проблем української фонології, зокрема діалектної, є проблема кількісного і якісного складу системи голосних фонем, яка в академічному "Курсі сучасної української літературної мови" (1951 рік), була розв'язана на користь шестифонемного вокалізму [3:138–141]. Однак сучасна українська діалектна мова виявляє неоднорідність щодо системи голосних звуків, значну кількість говіркових відмінностей має ненаголошений вокалізм.

Неоднорідними на фонетичному рівні виступають і східностепові говірки, які, входячи до степового говору південно-східного наріччя, несуть у собі ознаки середньонаддніпрянських і слобожанських говірок цього ж наріччя, північноукраїнських, та, меншою мірою, південно-західних говірок.

У центральній частині Донеччини найбільш поширені говірки двох моногенних типів (континуанти середньонаддніпрянських та північноукраїнських акаючих) та двох гетерогенних (утворених поєднанням середньонаддніпрянської і північноукраїнської не акаючої говірок та на основі слобожанської та середньо наддніпрянської говірок). Розглянемо структуру та якісний склад системи голосних деяких із названих типів.

Шестифонемну систему ненаголошеного вокалізму мають говірки гетерогенного типу, основою яких стали полтавські та північноукраїнські неакаючі говірки. У говірках названого типу основним виявом фонемі /a/ виступає нелабіалізований звук [a] заднього ряду низького піднесення, характерний для більшості говірок південно-східного наріччя і визначений М.Ф. Наконечним як нормативний [2:159]. Ненаголошений [a] відрізняється від наголошеного за часокількісною ознакою. Ненаголошений звук [a] спостерігаємо у позиції після твердого приголосного (*забрали, назве́мо, тра́вичку, па́хуча, бра́ти, ки́дала, розди́вилас'а, не хо́дила, по́селах*), та після паузи (*а то́д'і, а ма́ти*). У позиції після м'яких приголосних цей звук акомодується, пересуваючись у напрямку до середнього ряду і виявляється як [ʲa] або [ä]: *но́с'ä́т', ко́с'ä́т', ви́воз'ä́т', з'ä́т'і; Во́на са́ма до́гл'ä́дала /ч'ä́ 'ж'і́нка/ ка́зала йа́Т са́ма за́всім//* Р.М.. Не піддається акомодатії звук [a] у позиції після твердого перед приголосними різного ступеня палатальності: *ра́д'і́йме, бат'у́шки, на́с'ін':а, у_ра́йон'і, пла́с'т'і́ч'і /і́ [Пор.2:377].* Вияв фонемі /a/ звуком переднього ряду [i] лексикалізовано, це явище зустрічається, наприклад, у називному відмінку однини слова *ко́лод'і́з* при збереженні в інших формах звука [ä]: *ко́лод'ä́з'а, у_ко́лод'ä́Тз'і, ко́лод'ä́Тз'і.*

Основними виявами фонем /e/ та /и/ у говірці гетерогенного типу, де поєдналися середньонаддніпрянська та північноукраїнська основи, виступають відповідно звуки [e] та [и], тобто домінуючою виявляється ознака північноукраїнської говірки: *одве́зли_ми, при́їхали, рука́ми, чи́стен'ке, зе́лений, хло́пчик, на́ходили.* У переднаголошеній позиції фонем /e/ та /и/ спостерігаємо їх вияв відповідно звуками [eʲ] та [иʲ] під впливом гармонійної асиміляції, як у частині середньонаддніпрянських говірок. Однак дія гармонійної асиміляції обмежена кількома позиціями. Звук [eʲ] маємо переважно перед складам

з наголошенням [и], рідше – з наголошенням [і] (*хре^стили, хре^стини, опре^ділила*), зовсім рідко – у після наголошеній позиції (*роже^ниц'а, тижде^н'*). Звук [и^е] виявляється перед складом із наголошенням [а]: *обми^евали, Ми^ехайловна, назива^елас'а*. Має тенденцію до вияву звуком [и^е] фонема /и/ у переднаголошеному (другого і більше ступеня) префіксі *при-* (*при^егого-вили, попри^еб'вали, попри^егортайут'*), а також перед складом з наголошенням [и] (*ди^итина*). Однак підвищення [е] чи зниження [и] відбувається непомітно. Так, посилює позицію ненаголошеного звука розташування його після паузи, на початку синтагми: *Хре^стини були так'і скром'нен'к'і/ були по^других' селах бат'уш'ки/ од'нако на^ходили і... во^зили і... то^д'і хре^стили/*. Несталість у вияві фонemi [е] характерна для частки-префікса *не*, де паралельно функціонують звуки [е] та [е^н]: *Зразу*о^на не^ходила// То^д'і не^хбуло та^кого по^радку//* Р.М. Змішування звукових рядів фонem /е/ та /и/ чи переміщення елементів одного ряду до іншого у говірках цього типу не зустрічалось: /е/ має вияви [е] та [е^н], /и/ виявляється як [и] та [и^е] при незначному підвищенні артикуляції [е^н] чи її обниженні [и^е].

Фонема /о/ у таких говірках реалізується основним виявом, лабіалізованим звуком [о] заднього ряду середнього піднесення, в позиції після твердого приголосного та після паузи незалежно від наголосу та якості наголошеного звука наступного складу: *о^ч'а, розда^овали, скоро, бо^обуло, назве^омо, хаточка, зо^оул'ка, ко^ожух, голубка, про^ов'ідували, то^об'і*. Після м'яких приголосних та між м'якими спостерігаємо незначно акомодований [о]: *с'о^огод'н'і, л'о^оди, Л'он'ка, б'іл'о*. Перед м'якими приголосними акомодация [о] не відбувається: *по^ліл'ник, роз^опод'ілили, то^д'і*. Так само не залежить від наголосу реалізація фонem /у/ та /і/. Перша з них має основним виявом лабіалізований звук [у] заднього ряду високого піднесення, а варіантом – незначно переміщений у напрямку до середнього ряду [ʏ], який виявляється у позиції після м'якого або між м'якими приголосними: *будут', труд'і, бат'ушка, л'у^дина, пона^устройували*. Фонема /і/ реалізується у звукові [і] переднього ряду високого піднесення майже в усіх позиціях: *йіх, і^ска^зала, в'йі, б'ілий, н'і^д'ігр'іла, ди^итин'і*. Варіант [і^н] чи [и^н] функціонує лише у деяких словах на початку слова: *і^ннаше, і^нод'і, и^ндики*. Звук [и] спостерігаємо поруч з [і] у заперечному префіксі *ні* у складі займенників та прислівників (*ни^де, ни^хто, ни^чий, ни^йакий і н'і^хто, н'і^чий, н'і^де* переважно у мовленні молодшої генерації діалектоносіїв). Паралельно вживаються також форми родового відмінка однини іменників III відміни із закінченням *-і* та *-и*: *кров'і і крови, сол'і і соли*. Отже для говірок гетерогенного типу, утворених на основі полтавських та північних неакаючих говірок, характерним є шестифонемний ненаголошений вокалізм із непоширеними звуковими рядами, які не змішуються між собою: /а/ - [а], [ʌ], [ā]; /о/ - [о], [ʊ], [ō]; у - [y], [ʏ]; /е/ - [е], [e^н]; /и/ - [и], [и^н], [и^е]; /і/ - [і], [и]. Загальна структура ненаголошеного вокалізму говірок розглянутого типу не відрізняється від структури наголошеного і має вигляд:

І

У

И

Е

О

А

Говірки – континуанти акаючих північноукраїнських говірок зберігають деякі риси вокалізму говірок – основ. Так, домінуючою ознакою говірок цього

типу є вияв фонеми /o/ у ненаголошених позиціях звуками [a], [o^a], [a^o]: *клапа'тали'а, ва'зили, да_баби, ка'ла_хати, ка'лис', не'даси_найе, 'рана^o. па'ки_п'ло^a, ла'во_чка. Ма'йа да_чка жи'ве в_го'рад'і// Рі'дко^a в'ани да_нас при'ї'жд'а'йту'//Г.М. Однак очікуваної нейтралізації фонему /o/ у ненаголошеному вокалізмі тут не відбувається [Пор. 1:152–154], тому що у говірках різного ступеня акання є позиції, де не відбувається заміщення [o] на [a]. Так, у кінці слова незалежно від наголосу фонема /o/ у більшості говірок виступає у своєму основному вияві. Так, переважно звук [o] реалізує суфікс прислівника -о (*па'га'но, 'р'і'дко, 'в'иса'ко, не_да_ле'ко, аб'на'ка_вен:о, 'мало*). Закінчення -о називного відмінка іменників чоловічого та середнього роду II відміни (*'d'ad'ko, 'c'ino, 'жито*). На відміну від сучасних поліських говірок їх ступові континуанти не виявляють акання у кінці дієслівних закінчень I особи множини теперішнього і майбутнього часу та середнього роду минулого часу чи умовного способу (*при_ходи'мо, 'роб'имо, 'стане'мо, па_б'іл'шало, па'га_р'і'ло*). Маємо тут також /o/ у цих же закінченнях перед постфіксом -с'а, -с': *'дивимос'а, по_на_рави'лос', па_лу_чалос'а, слу_чили'ос'а*. Переважно [o] функціонує у власних назвах (*Ї_Мар'і_у'пол'і, Ан_то'новна, Возне_сен':а*). Отже, тут ми спостерігаємо лише змішування звукових рядів фонем /a/ та /o/, і ненаголошений вокалізм не втрачає фонему /o/.*

Основним своїм виявом реалізуються фонеми /i/ та /y/ в акантичних говірках: *pra'pɔl'ujut*, *pavi'nos'ujut*, хоч фонема /i/ має інші позиційні варіанти, які не залежать від наголосу. Таким чином, континуанти акаантичних північності українських говірок також виявляють шестифонемний ненаголошений вокалізм з позиційно усеченим функціонуванням звука [o]: /a/, [a], [a], [ā]; /o/ - [a], [a], [a°], [o°]; у - [y], [y]; /e/ - [e], [e], рідко [e°]; /и/ - [и], рідко [и°], [i], [i°]; /i/ - [i], [и]. Загальна структура ненаголошеного вокалізму говірок розглянутого типу, як і попереднього, не відрізняється від структури вокалізму наголошеного і має вигляд:

Література

И.С. Кравчук

Цели и инструменты современной акустической фонетики

1. Значительное место в научной деятельности Н. Ф. Наконечного занимала фонетика и, в том числе, фонетика экспериментальная. В частности, при изучении артикуляторного аспекта звуков украинского языка им широко использовался метод палатографии. Данный метод, а также метод кимографии и самонаблюдения применялся и другими представителями Харьковской лингвистической школы, такими, как, например, профессор Беседина-Невзорова В. П., профессор Баженов Н. М., доцент Опрышко А. Я.

2. Общей целью применения экспериментально-фонетических методик является визуальное представление звучания, что позволяет сделать описание звучания более наглядным и, самое главное, доступным точному измерению. Визуально можно представить как акустический, так и артикуляторный аспект звука. Для визуализации акустического аспекта долгое время использовались довольно сложные и дорогостоящие аппаратные средства: спектрографы, формантные синтезаторы речи и др. [8]. Поэтому экспериментальные исследования акустического аспекта речи по сравнению с артикуляторным и фонологическим в рамках Харьковской лингвистической школы велись менее интенсивно.

В настоящее время в связи с доступностью персональных компьютеров и появлением мощных программ для редактирования звуковых файлов (например, Sound Forge, GigaSampler и др.) [7] открывается возможность для того, чтобы возродить традиции Харьковской лингвистической школы в области экспериментально-фонетического изучения звукового сигнала. Кратко охарактеризуем основные цели и средства такого изучения.

3. Основными аспектами речевой деятельности являются анализ и синтез речи. Субъектом речевой деятельности может быть человек или автомат, имитирующий деятельность человека. В соответствии с этим можно выделить такие направления экспериментально-фонетических исследований:

	Человек	Автомат
Синтез	1. Речеобразование	3. Синтез речи
Анализ	2. Восприятие речи	4. Распознавание речи

Индивидуальная речь составляет предмет еще одного направления – распознавания говорящего (speaker recognition, speaker identification) [9:20].

Остановимся на каждом из перечисленных направлений.

4. Процесс речеобразования можно рассматривать с двух точек зрения – внутренней и внешней.

4.1. При внутреннем подходе изучению подвергаются все аспекты артикуляции, включая динамику воздушного потока и деятельность соответствующих мышц и нервов. Такого рода сведения могут быть использованы при построении артикуляторных синтезаторов речи, которые имитируют не только конечный результат речеобразования, но и саму анатомо-физиологическую структуру этого процесса. Такой подход является многообещающим. Однако в настоящее время его использование ограничивается недостатком сведений относительно механизмов взаимодействия органов речи в процессе речеобразования [9:151].

Для акустической фонетики в области речеобразования существенным оказывается установление точных соответствий между определенными аспектами артикуляции и акустики (ср. с понятиями кинакем и акусм Бодуэна де Куртенэ). При этом возможны два направления установления соответствий: от артикуляции к акустике и наоборот. В качестве интересного примера таких соответствий укажем на закономерность, обнаруженную при изучении осциллограмм гласных: *степень параметрического подобия между периодическими сегментами осциллограммы гласных соответствует положению языка в горизонтальной и вертикальной плоскости, а динамика этих степеней характеризует траекторию перемещения языка в ротовой полости.*

4.2. При внешнем подходе процесс речеобразования рассматривается с точки зрения влияния экстралингвистических факторов на характер речевого сигнала [2:38]. К наиболее важным внешним условиям речеобразования следует отнести:

- индивидуальные особенности артикуляции говорящего;
- его эмоциональное и физиологическое состояние;
- цели речевого акта;
- стили реализации речевого акта;
- электроакустические характеристики среды и тракта передачи;
- наличие помех и искажений.

5. **Восприятие речи** – это проблема в основном физиологическая и психологическая. Языкознание в этой области интересуется преимущественно установление идентификационных признаков (акустических ключей) речевого сигнала. Основные приемы для установления информативности признаков соответствуют миллевским методам индукции [5:434] и процедурам дескриптивной лингвистики.

Один из приемов состоит в том, что в визуальное представление речевого сигнала вносится минимальное изменение. Затем измененный таким образом сигнал прослушивается (либо изолированно, либо в слого или слове) и при этом фиксируется реакция слушающего (идентификация или дифференциация сигнала). С помощью таких экспериментов из множества признаков сигнала могут быть выделены признаки, которые влияют на отождествление сигнала, т. е. информативные групповые и индивидуальные признаки, а также установлены пороги допустимого варьирования этих признаков.

Другой прием заключается в замене или элиминации определенного сегмента в визуальном представлении сообщения и фиксации реакции информанта. С помощью таких тестов можно определить существенность самого сегмента или различий между двумя сопоставляемыми сегментами.

6. Для **синтеза речи** средств звуковых редакторов оказывается недостаточно. Их необходимо дополнить программами объединения исходных единиц в более крупные отрезки речи. Однако этих средств оказывается достаточно для составления инвентаря исходных единиц синтеза.

6.1. Одним из вариантов синтеза речи является компилятивный синтез [6:10–13], т. е. синтез из готовых отрезков речи. В качестве таких отрезков можно использовать аллофоны или такие сочетания аллофонов, как дифоны, полуслоги, слоги и др. Основные трудности сочетания подобных единиц при синтезе связаны с их варьированием, вызванным коартикуляцией, позицией в слове, слове, речевом такте и фразе. Инвентарь исходных единиц синтеза можно составить эмпирически, используя технику редактирования звуковых файлов средствами звуковых редакторов.

6.2. Важным результатом применения процедур синтеза речи является установление предельных единиц акустического анализа речи (ср. «анализ через синтез»). Любое описание любой знаковой системы стремится «...выявить первичные сущности, лежащие в основе системы, сущности, из которых... построены все другие сущности» [3, 318]. В качестве предельной единицы акустического анализа [1; 10; 11] можно принять *минимальный отрезок речевой цепи, который, будучи воспроизведенным методом повторения в течение достаточного промежутка времени, воспринимается идентично тому речевому сигналу, из которого он был выделен*. Эксперименты с гласными свидетельствуют о том, что предельная единица акустического анализа совпадает с периодом речевой волны.

7. Для **распознавания** речевого сигнала непрерывную речевую волну необходимо сегментировать на отрезки, соотносительные с аллофонами или другими единицами распознавания (слогами, словами), представить эти отрезки в виде вектора в многомерном пространстве определенных признаков и, наконец, на основе этого вектора отождествить данный отрезок с эталонным описанием соответствующей единицы распознавания.

На пути такого теоретико-распознавательного подхода обнаруживаются существенное затруднение – практически бесконечное варьирование речевого сигнала, связанное с индивидуальными особенностями говорящего и особенностями внешнего и внутреннего контекста.

Наилучшим объяснением упомянутого феномена является точка зрения на язык структурной лингвистики: «Язык есть форма, а не субстанция» (Ф. де Соссюр).

Применительно к речевому сигналу это означает, что восприятие речевого сигнала человеком представляет собой реакцию не на субстанцию, а на отношение. Для моделирования такой реакции при восприятии речевого сигнала его следует описывать не с помощью абсолютных признаков, а в терминах динамики их изменения.

В качестве одного из способов агрегированного описания динамики большого количества разных признаков звука можно предложить измерение степени подобия между всеми элементарными сегментами (см. п. 6) речевой волны. Такое измерение, между прочим, позволяет одновременно установить соответствия между акустическими и артикуляторными признаками речевого сигнала. Так, например, в слове *лус[т'ит']* на участке, соответствующем звуку [и], степень сходства между первым и остальными сегментами вначале будет

уменьшаться, а затем снова возрастать, что указывает на сходство положения языка при экскурсии и рекурсии звука [и] в данном слого.

8. Идентификация говорящего с точки зрения логической не отличается от распознавания речи. Различие между ними состоит лишь в распознаваемых классах.

В заключение укажем на бионический подход [4, 138–139] к решению задач распознавания, состоящий в моделировании процесса чтения спектрограмм и осциллограмм человеком-экспертом. Как известно, человек имеет преимущество перед машиной в распознавании структур в многомерном пространстве. В связи с этим возникает задача выявления и формализации знаний и процедурных навыков человека в этой области. В данном случае, как и во всех предыдущих, значительная часть проблем может быть решена с использованием средств звуковых редакторов и дополнительно составленных программ пользователя.

Література

1. Дрюченко А. Я. Способ автоматического распознавания речевых сигналов / А. с. СССР № 1775730. Оpubл. 15.11.1992, Б. И. № 42.
2. Златоустова Л. В. и др. Общая и прикладная фонетика. – М.: Изд. МГУ, 1986. – 303 с.
3. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. – М.: ИЛ. – 1960. – Вып. 1. – С. 264–389.
4. Искусственный интеллект. Кн. 1. Системы общения и экспертные системы. – М.: Радио и связь, 1990. – 461 с.
5. Клаус Г. Введение в формальную логику. – М.: ИЛ, 1960. – 507 с.
6. Кузнецов В. Б. Лингвистическое обеспечение систем синтеза речи по правилам: достижения, проблемы, перспективы. – М.: ИНИОН, 1992. – 53 с.
7. Шмелева А. Увидеть звук // Мир ПК. – 1998. – № 9. – С. 48–55.
8. Фант Г. Анализ и синтез речи. – Новосибирск, 1970. – 167 с.
9. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Second Edition. – Cambridge University Press. – 1997. – 480 p.
10. Kusch Heinz. Das Segment, ein Baustein der Sprache // NTZ. – 20. – 1967. – № 9. – S. 495–502.
11. Van de Weiher. Segmental Structure and Complex Segments. – Tübingen, 1996. – 233 p.

Е.П. Солонская

Консонантные системы русского и непальского языков: опыт сопоставительного описания

Одной из важных задач, решаемых современной сопоставительно-типологической лингвистикой, является создание сопоставительных описаний для обучения неродному языку. Хотя описания подобного рода и носят прикладной характер, при их составлении необходимо рассматривать ряд вопросов, имеющих актуальность и для теории сопоставительного анализа. К таким вопросам относятся выбор описания исследуемого класса языковых явлений для каждой пары сопоставляемых языков на основе единой модели лингвистического описания, определение релевантных для сопоставления признаков, их иерархии, а также характер учета межуровневых связей в языке. Прагматическая направленность сопоставительных исследований

предполагает также обращение к речевой деятельности индивида, что позволяет проверить полноту и адекватность сопоставительного лингвистического описания как основы для построения психолингвистической теории усвоения неродного языка.

Выбор в качестве объектов сопоставительного исследования консонантных систем русского и непальского языков представлялся нам особенно интересным по следующим причинам. Русский и непальский языки, типологически разносистемные и генетически несходные, не сопоставлялись ранее друг с другом. Непальский язык, или язык непали, принадлежащий к группе индоарийских языков, является малоизученным в целом, звуковая же система этого языка не являлась до настоящего времени предметом специального лингвистического исследования [2:145–152]. В связи с этим перед нами стояла задача не только, или не столько, выбора соответствующей модели лингвистического описания консонантных систем, сколько исследования и уточнения фонемного состава непальского языка и особенностей аллофонического варьирования непальских согласных фонем. Значительные типологические различия в строе русского и непальского языков и большое число системных расхождений предполагали не только установление всех релевантных факторов взаимодействия языков в сознании билингва (мультилингва), но и определение характера их взаимодействия. Немаловажными оказались и соображения практического порядка: только научно обоснованная методика обучения русскому произношению может быть эффективной.

Непальский консонантизм представлен 32 фонемами, противопоставленными по дифференциальным признакам активного действующего органа, способа образования, глухости-звонкости и придыхательности-непридыхательности. При этом признаки, представленные в звуковых системах обоих языков, имеют существенные отличия в характере функционирования. Например, переднеязычные смычные взрывные делятся на апикальные и ретрофлексные, составляя вместе с членами оппозитивных пар непридыхательные-придыхательные наиболее значительную группу согласных фонем. Вместе с тем смычные взрывные и другие переднеязычные не образуют коррелятивных пар с аффрикатами, которые в непальском языке являются среднеязычными. Значительно более ограниченным, чем в русском языке, является и набор щелевых согласных, представленных лишь переднеязычными и фарингальным.

Для уточнения фонемного статуса некоторых согласных был проведен слуховой фонетический анализ речи носителей непальского языка. Установлено, что ретрофлексный и среднеязычный глухие [ʂ] и [ç] встречаются лишь в лексической подсистеме «тадбхава» и не употребляются в современном непальском языке. Поэтому данные согласные фонемы были отнесены нами к реликтовым и в состав фонем непальского языка для сопоставительного исследования не включались. Щелевой двугубный сонант [w] определен как фонема, занимающая периферийное положение в звуковой системе.

Расхождения в функционировании дифференциальных признаков обуславливают и различия в характере аллофонического варьирования в каждом из сравниваемых языков. Модификации русских согласных в наибольшей степени определяются особенностями выражения признака твердости-мягкости, вызывающего изменения способа образования (для

переднеязычных), действующего органа (у заднеязычных) или переходного участка от согласного к последующему гласному (губные) [1]. Незначительное количество фонемных оппозиций по признаку способа образования в непальском языке позволяет более широко использовать данный признак для формирования аллофонов различных согласных. Так, в интервокальном положении спирализуются губной и заднеязычный глухие смычные, а также звонкая среднеязычная аффриката. Отсутствие деления согласных на свистящие и шипящие позволяет видоизменять форму щели при произнесении переднеязычных в зависимости от характера последующего гласного, что придает им более свистящий характер перед гласными переднего ряда и несколько шипящий перед непередними гласными. Локальные аллофонические изменения согласных вызваны ассимилятивным воздействием соседнего гласного, что также отличает непальский консонантизм от русского, где, как известно, гласные представлены различными аллофонами в зависимости от твердости или мягкости предшествующего согласного. Придыхательность выражена наиболее ярко в позиции начала слова перед гласным и ослаблена в середине слова в интервокальном положении. В целом позиционно-комбинаторные изменения в большей степени характерны для фонологически маркированных фонем, прежде всего — для придыхательных. Отличительной чертой непальских согласных с точки зрения особенностей артикуляционной базы является их ненапряженный характер [4:6–7].

Описанные особенности консонантных систем двух языков позволили провести сопоставление с учетом состава фонемных единиц, их аллофонического варьирования, фонотактических особенностей, а также рассмотрением признака вокальность-консонантность звуковой системы [5:138–139] и характера главного системообразующего консонантного признака.

Рассмотрим подробнее две последние характеристики звуковых систем. Признак «вокальность-консонантность» определяется по количественному преобладанию соответствующих фонем в языке. Непальский язык принадлежит к вокальному типу, в нем имеется 16 гласных фонем [2:145]. Русский язык относится к предельно консонантному типу, что ярко выражено как в парадигматическом, так и в синтагматическом аспектах.

Основным системообразующим в русском языке является признак твердости-мягкости, а в непальском, по нашим данным, такая роль отводится локальному признаку, формирующему наибольшее количество фонемных оппозиций согласных. Эти признаки противоположны по своему качеству. Мягкость выражается модификацией согласных по способу образования, смещению локуса и изменению переходного участка от согласного к гласному, а локальный признак в непали не изменяет своих характеристик в процессе аллофонического варьирования. Основные системообразующие признаки были названы нами соответственно вариативным и константным. Полученное сопоставительное описание является основой для составления лингвистического прогноза предполагаемых нарушений в русской речи непальцев. Такой прогноз должен предсказывать все возможные фонетические отклонения, исключая случайные оговорки, с указанием позиций встречаемости в слове. Вместе с тем лингвистический прогноз не всегда определяет точный характер нарушения: замена фонемы на системную единицу родного языка, искажение дифференциального признака и т.п.

Ответы на такие вопросы, так же как и установление распространенности и устойчивости в речи тех или иных акцентных черт, может предоставить только анализ реальных речевых произведений носителей непальского языка, изучающих русский язык. С целью исследования фонетического оформления русской речи нами были отобраны 10 испытуемых-непальцев, владеющих русским языком на уровне субординативного двуязычия. Испытуемые воспроизводили русские слова и слоги, в которых русские согласные были представлены в начале, середине и конце слова в различных комбинаторных вариантах. Воспроизведение проводилось каждым испытуемым дважды, с помощью имитации со слуха и чтения. Полученные данные фиксировались и затем подвергались слуховому фонетическому и инструментальному анализу. Эксперимент показал, что все предсказанные нарушения были действительно представлены в речевых произведениях непальцев и никакие прочие фонетические отклонения при производстве согласных отмечены не были. Таким образом, подтвердилась правильность и достаточность факторов, использованных при построении сопоставительного описания. Определилась также и функциональная роль различных системных признаков родного языка, проявляющаяся при овладении языком иностранным. Так, признак способа образования зачастую переносился в изучаемый язык в «чистом виде», в то время как основной системообразующий признак локальности замещал признак твердости-мягкости в русском языке в процессе восприятия мягких согласных и приводил к реинтерпретации их по признаку действующего органа, что не позволяло испытуемым опознать некоторые русские согласные, а также слова, в которых они были представлены. Явления фонетической интерференции в речи непальцев оказались структурированными в определенную систему, которая может быть описана как в лингвистическом, так и в психолингвистическом аспектах. Естественно, что действие механизма фонетической интерференции проявляется наиболее полно при восприятии речевых единиц с опорой только на фонетические признаки. В этом случае действует следующий алгоритм восприятия согласных. Нормативно воспринимаются фонемы, имеющие сходные оппозиции в обоих языках, их число составляет менее трети всех русских согласных. При идентификации и воспроизводстве большинства остальных согласных наблюдается как перенос системных отношений родного языка в изучаемый, так и попытки передать дифференциальные признаки русских согласных с помощью достаточно широкого спектра фонетических аппроксимаций, не приводящих однако к нормативной реализации. Некоторые же мягкие согласные были опознаны неправильно из-за реинтерпретации основного системообразующего консонантного признака русского языка, вариативная природа которого оказалась не усвоенной непальцами вследствие противоположного характера соответствующего признака в родном языке. Данные наблюдения подтверждают теорию о существовании особой «промежуточной системы», по законам которой оформляется речь билингвов при субординативном двуязычии [3]. Перцептивная обработка русских согласных в рамках промежуточной системы оказывается более сложной, чем соответствующая процедура, производимая в каждом из двух языков.

Литература

1. Бондаренко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. — М: Просвещение. — 1977. — 175 с.
2. Зограф Г.А. Новые индоарийские языки // Языки Азии и Африки. Кн. 1. / Гл. ред. Конрад Н.И. — М: Наука. — 1976. С. 141–190.
3. Любимова Н.А. Фонемная система билингва // Тезисы II Международного симпозиума МАПРЯЛ «Фонетика в системе языка». — М: Уникум-центр. — 1996. — С. 82–83.
4. Солонская Е.П. Фонетическая реализация согласных в речи непальцев на русском языке: Автореф. канд. дис. — СПб, 1991. — 16 с.
5. Milewski T. Introduction to the study of language. — Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. — 1973. — 204 p.

Т.В. Лазаренко

Языковая личность

и проблемы фонетической идентификации речи

В последнее время во многих дисциплинах, так или иначе связанных с языком, как с системой словесного выражения мыслей, имеющей определенное звуковое и грамматическое строение и являющейся способом общения в человеческом обществе, усилился интерес к *языковой личности*. Ее исследованием занимаются специалисты в области

- общего языкознания, в том числе фонетики, грамматики, лексикологии;
- физиологии речи;
- логопедии;
- акустики речи.

Психологов, лингвистов и специалистов в области лингводидактики интересуют прежде всего закономерности формирования и отражения в речи свойств личности, их устойчивости и индивидуальности.

Ю.Н. Караулов [5] под языковой личностью понимает "совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью." Человек как личность характеризуется индивидуальным голосом и речью. Очень часто в повседневной жизни мы сталкиваемся с фактом узнавания людей только по их голосу. Так происходит, например, при разговоре по телефону, когда мы слушаем радио, или, когда на свой вопрос "Кто там?" в ответ на звонок в дверь, слышим ответ "Я", хотя местоимение я и не содержит информации о конкретной личности.

Какие же факторы определяют индивидуальность голоса и речи? Их представляется возможным разделить на три большие группы: анатомо-физиологические, психические и социальные. Именно с анатомо-физиологическими особенностями речеобразующего тракта связано то обстоятельство, что, как правило, всегда можно отличить голос ребенка от взрослого, молодого от старого, мужчины от женщины. Каждый дефект в соответствующих органах отражается в разговорном голосе (картавость, шепелявость, гнусавость и т.д.).

Но нельзя сводить индивидуальность голоса только к физическим особенностям речевого аппарата человека. Важными являются также и социальные закономерности, социальная обусловленность всякой человеческой деятельности. Речевая активность — это специфическая способность человека, кладущая начало социальному опыту.

Важным условием возможности социального опыта является языковая способность человека. В этой связи главную и самую существенную функцию речи составляет передача смысловой информации. Звуковая сторона речи приспособлена к выполнению именно этой функции. Но вместе со смысловой информацией звук несет информацию и о самом говорящем, его возрасте, половой принадлежности, его физическом и "внутреннем", т.е. психическом состоянии.

Так, например, голос может передавать конкретные эмоции говорящего, его взволнованность, радость, печаль, угнетенность, страх. Он может передавать также и отношение к собеседнику и предмету высказывания (например, впечатление восторга от передаваемого события, пафос торжественного обращения и т. п.). Звук разговорной речи может содержать информацию и о некоторых свойствах характера личности, о его темпераменте.

В зависимости от индивидуальных навыков изложения мыслей можно говорить о степени логичности высказываний, их полноте, стилистическом, лексическом и синтаксическом своеобразии.

Все эти навыки образуют уникальную совокупность речевых средств конкретного человека, включающую в себя как индивидуальные вариации языковой модели, так и социальные варианты, обусловленные принадлежностью говорящего к нескольким общественным группам по признакам территории, профессии, образования, уровня культуры и т. д. Таким образом, все отделы и органы периферического и центрального речевых аппаратов, принимающие участие в речеобразовании, а также социальные и психические особенности человека вносят своеобразие в устную речь.

Все эти факторы могут быть выявлены в ходе подробного изучения устной речи конкретного человека. Выделяя характерные особенности голоса и речи, измеряя физические параметры речевых сигналов, можно выделить такие индивидуальные признаки, совокупность значений которых для каждого человека практически неповторима.

Для выявления таких характерных признаков голоса и речи обычно используется несколько видов анализа — аудитивный, лингвистический и инструментальный акустический, поскольку каждый из них позволяет выделить определенную группу признаков, характеризующих речь того или иного человека.

1. **Аудитивный метод** анализа голоса и речи является одним из наиболее естественных и вместе с тем эффективных методов оценки и относится к категории слуховых исследований. Аудитивные признаки голоса и речи выделяются на основе слухового восприятия звучащей речи в целом. Образно говоря, аудитивные признаки — это такие общеголосовые и речевые признаки, которые можно выделить в речи человека, говорящего даже на иностранном языке. К признакам голоса относятся:

1. Высота голоса (низкий, средний, высокий).
2. Модулированность голоса (монотонный, мелодичный, многозвучный);

тембр голоса (звонкий, глухой, хриплый, мягкий, сдавленный); естественность тембра (нормальный, манерный, естественный, искусственный).

3. Диапазон изменения громкости (большой, средний, маленький).

Артикуляционные признаки речи отражают навыки скоординированных движений органов речи. Характер артикуляции зависит от четкости работы артикуляционного аппарата, а это, в свою очередь, влияет на отчетливость произнесения отдельных звуков. К артикуляционным признакам относятся темп речи, общая оценка дикции, наличие речевых пауз, их заполняемость, интонация, дефекты речи и т. д.

Темп речи характеризуется количеством звуков, произносимых в единицу времени. Нормальным считается темп 9 – 14 звуков в секунду. При нарушениях речи темп может быть чрезмерно высоким – до 30 звуков в секунду. При чрезмерной замедленности речи происходит растягивание гласных звуков, голос, как правило, монотонный, артикуляция вялая.

Речевые паузы – это временные остановки звучания, прерывающие поток речи. Они служат для разграничения синтаксических единиц друг от друга, выражают характер связи между ними, передают различные эмоциональные оттенки высказывания. Индивидуальными особенностями являются распределение пауз в речи, их длительность и заполняемость теми или иными вставками. Это могут быть вставки, содержащие фонетический элемент (звуки, близкие к [э], [а], [м]), вставки слов-паразитов, не несущих смысловой нагрузки, вставки нелингвистических речевых привычек (покашливание, причмокивание и т. п.).

Интонация является ритмико-мелодической стороной речи и служит средством выражения синтаксических значений и эмоционально-экспрессивной окраски. Основными составными элементами интонации являются:

- мелодика речи, т. е. повышение и понижение основного тона голоса;
- ритм речи, т. е. чередование ударных и безударных, долгих и кратких слогов;
- интенсивность речи, т. е. сила или слабость произнесения отдельных фрагментов.

Отклонение от общепринятой интонации, является одним из индивидуализирующих признаков речи. Часто такие отклонения обусловлены диалектными особенностями или акцентом родного языка.

2. **Лингвистические признаки** речи также относятся к группе слуховых. Они характеризуют различные свойства звукового строя речи, отражают индивидуальные языковые и речевые навыки, а также интеллектуальные способности и особенности изложения мыслей говорящего. К лингвистическим особенностям звучащей речи относятся признаки речевой культуры, словарный запас говорящего, стиль и манера речи.

К индивидуальным лингвистическим признакам речи относятся также признаки, характеризующие отдельные фразы и слова. По отдельным фразам и словам определяются грамматические, лексические и просодические признаки. Например, неполные или незавершенные конструкции предложений часто являются не сознательно применяемым стилистическим средством речи, а индивидуальным способом изложения мыслей. Индивидуальность говорящего проявляется и в таких признаках, как отклонения от норм спряжений и склонений, образования множественного числа и др.

Индивидуальными могут быть также признаки, характеризующие отдельные звуки. Эта совокупность признаков описывает свойства отдельных произносимых звуков или звукосочетаний, их соответствие или несоответствие норме произношения. Причинами отклонения от нормы могут быть диалектное воздействие, влияние билингвизма, дефекты речи и др.

3. Наибольшую значимость среди результатов исследований по идентификации речи имеют, очевидно, данные **инструментального акустического анализа**. Такой анализ может выполняться с помощью специальных программно-аппаратных комплексов, куда входит компьютер со стандартной периферией, включая звуковую карту или специально разработанный блок преобразователей АЦП-ЦАП для ввода-вывода звуковых сигналов, а также специальная программа, которая позволяет «увидеть» звук, выделить эффективные признаки анализа и произвести сравнение этих признаков. Этот анализ дает объективные измерения множества индивидуализирующих акустических характеристик. Объективность обеспечивается тем, что расчет параметров, оценка их информационных «весов», сравнение и принятие решения о степени близости многомерных векторов признаков производится компьютерной программой.

Полученные результаты акустического исследования учитываются в комплексе с результатами других видов анализа, аудитивного и лингвистического, при принятии окончательного решения о тождестве или различии голосов и речи.

Литература

1. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. – М., 1977.
2. Бондарко Л. В. Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978.
3. Горелов И.Н. Разговор с компьютером. Психолингвистический аспект проблемы. – М., 1987.
4. Златоустова Л.В., Потапова Р.К., Трунин-Донской В.Н. Общая и прикладная фонетика. – М., 1976.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
6. Методы автоматического распознавания речи: В 2-х книгах. – М., 1983.
7. Рамишвили Г.С. Автоматическое распознавание говорящего по голосу. – М., 1981.
8. Язык и личность – М., 1989.

А.Г. Гудманян

Трансформація чужомовних власних назв графічними засобами української мови

Через те що реалізація англійських та німецьких власних назв в українській передачі відбувається з великими коливаннями (особливо англійських онімів), виникає нагальна потреба у створенні правил відтворення чужомовних власних назв графічними засобами української мови та їхньому кодифікуванні.

Коливання в передачі окремих англійських та німецьких власних назв можна пояснити декількома причинами, але головною з них є те, що в одних випадках спостерігаємо намагання передавати назву якомога ближче до орфографії оригіналу, а в інших – ближче до оригінальної вимови. Для

прикладу наведемо 13 (!) варіантів української передачі англійської назви Cornwall ["ko:pnwɔl], яку занесено в укладені нами Словники [1] як топонім (назва півострова та графства у Великій Британії) і антропонім (прізвище): Корнуолл, Корнуол, Корнуелл, Корнуел Корнуель, Корнволл, Корнвол, Корнвелль, Корнвел, Корнваль, Корнуваль Карнваль, Корн-Уельс.

Одним із наслідків особливого статусу власних назв у мові є та легкість, з якою вони запозичуються з однієї мови в іншу. У багатьох мовах імена переважно запозичені, вони утворюють свого роду підсистему, тому не випадково словники двомовні та тлумачні, як правило, вилучають запозичені власні назви з огляду на їх специфічність.

Досліджуючи можливі шляхи та умови проникнення таких запозичених назв, А. Гардінер радить порівнювати неясні імена передусім з онімами мови-джерела, беручи до уваги історичні та культурні зв'язки даного народу з іншими, а не з його апелюваннями, оскільки проникливість різних шарів лексики неоднакова [2:31]. Власні назви з огляду на свої лексичні особливості запозичуються частіше та легше від апелютивів.

Фактичний матеріал показує, що чужомовні власні назви можуть включатися у текст такими основними способами: 1) безпосереднє включення чужомовної назви з оригінальною графікою у текст з іншою графікою (трансплантація); 2) залучення різного роду додаткових букв та позначок, коли звичайних засобів письма мови, що запозичує, недостатньо; 3) автоматична заміна запозиченої назви буквами мови-сприймача (транслітерація); 4) переклад; 5) практична транскрипція.

Вважаючи перші два способи непридатними для передачі чужомовних власних назв засобами української графіки, торкнемося трьох останніх з точки зору їх взаємозбагачення. Як показують наші дослідження, антропоніми при передачі засобами іншої мови у переважній більшості транскрибуються, значно рідше перекладаються і менш за все транслітеруються.

Іноді підшукування еквівалентних імен у людей – носіїв різних культур – називають перекладом. Так, українське ім'я Іван виявляється "перекладом" англійського John (Джон) та французького Jean (Жан) і т. ін. Але навряд чи подібні заміни можна назвати перекладом у повному розумінні цього слова, при перекладі чужомовний антропонім замінюється його еквівалентом, який забезпечує однозначність сприйняття. Але тут воно виступає як слово, пов'язане з культурно-історичною традицією одного народу, замінюється словом загального з ним походження, яке в іншій мові, можливо, матиме цілком інакші культурно-історичні асоціації.

Найбільші труднощі при передачі чужомовних антропонімів викликають імена з національними, історико-культурними асоціаціями. Сюди, як правило, включають антропоніми, які є компонентами прислів'їв, приказок, фразеологізмів, а також імена літературних персонажів та реальних історичних осіб. Традиція передачі українською мовою чужомовних особових імен, які мають міжнародний характер, повністю ще не встановлена. Наприклад, в українських текстах ми не натрапили на передачу польського Jan, французького Jean українським іменем Іван. Але в перекладах Пантелеймона Куліша зафіксовано передачу англійського John українським еквівалентом Іван [3].

Натрапивши в англійському тексті, наприклад, на такі імена, як Alice, Augustus, Benjamin, Christian, перекладач може дотримуватися їх звучання

та передавати відповідно як *Еліс, Оластес, Бенджамін, Крістіан* або ж вважувати в українському іменникові їх відповідники: *Аліса, Август, Веніамін, Християн*. У перекладній літературі перша тенденція переважає.

Деякі вчені справедливо наголошують, що трансформації у вигляді перекладів особових імен національних меншин державною мовою стали частим явищем, а в деяких країнах – нормою. Наприклад, українські імена *Іван, Наталка, Андрій* та деякі інші в Канаді можуть передаватися як *John, Natalie, Andrew*. Гадаємо, більш раціональним у даному випадку був би не пошук національних еквівалентів, а фонетико-орфографічна транскрипція цих імен у новому мовному середовищі. Правда, як відзначає П.П. Чучка, між українцями, росіянами та білорусами практика передавання імен близько спорідненого народу своїми національними еквівалентами і навпаки набула сили своєрідної угоди (пор. укр. *Микола*, рос. *Николай*, бр. *Мікалай*), і в офіційно-діловому стилі названих мов вона досить послідовно дотримується. Більше того, в ряді випадків неправомірно намагаються перенести її й на інші стилі, зокрема на усно-розмовний та публіцистичний, називаючи українку *Наталку* по-російськи *Наташей*, росіянина *Петю* по-українськи *Петрусем* і т.п.» [4:21]. Зрозуміло, що при такій практиці передачі власних особових імен одного народу через національні варіанти імен іншої нації про здійснення національної ідентифікації громадян на підставі записів їх власних імен не може бути й мови.

З другого боку, деякі творчі особи, передусім письменники, артисти не без підстав домагаються того, щоб їхні національні (а часом і винятково індивідуальні) варіанти імен не «перекладалися» на жодну з мов світу, а щоб послідовно субститувалися (на письмі транскрибувалися) і на всіх мовах звучали однаково. Тобто, щоб українець *Павло Тичина* і для росіянина звучав як *Павло*, а не *Павел*, щоб *Олесь Гончар* і для білорусів був *Олесь*, а не *Аляксей* [докладніше див. там само].

Ім'я людини, яке вона дістає при народженні, а також успадковане прізвище завжди вважалися невіддільними від особи носія. Цю думку образно висловив Гете. У вільному перекладі це звучить так: ім'я – це не частина одягу, яку можна легко змінити, воно скоріше подібне шкірі людини, поранивши яку, завдаєш шкоди і їй самій [5:302]. Тому зміни в антропонімі допустимі лише за наявності дуже важливих мотивів. Найбільш розповсюдженою з таких причин вбачаємо перехід носія імені з однієї спільноти у будь-яку іншу: релігійну, національну, станова, вікову і т. ін.

Особливість власних імен та прізвищ, на відміну від запозичених апелятивів, полягає в тому, що при передачі їх мовою, що запозичує, вони в основному зберігають свій первісний звуковий вигляд. Причину цього слід, певно, шукати в специфіці їх семантичної структури. При передачі антропонімів звукова оболонка набуває особливого значення, тому що вона позначає предмет безпосередньо.

Фонетична система кожної мови настільки індивідуальна, що особам, які звикли, наприклад, до української вимови, дуже важко точно відтворювати вимову іншої мови. Тому кожний народ вимовляє чужомовні власні назви на свій кшталт з тим або іншим ступенем наближеності до оригіналу, а коли дехто намагається у рідній мові вимовити чужомовне ім'я правильно, навіть без акценту, то це виглядає, на жаль, дуже дивно. А втім, слухаючи передачі

British Broadcasting Corporation або Voice of America, ми помітили, що англомовні диктори бездоганно вимовляють усі західноєвропейські власні імена та назви, окрім слов'янських. Зрештою, у молодого покоління України також намітилася позитивна тенденція вимовляти чужомовні (особливо англійські та американські) назви, тобто імена відомих виконавців та популярних музикальних груп відповідно до їх оригінального звучання. Яскравим зразком у цьому відношенні можуть послужити випуски новин ТСН Українського національного телебачення «1+1».

На фонетичному принципі наполягають також деякі інструкції та багато спеціалістів-нелінгвістів. Однак транскрипція, заснована на чистому фонетизмі, утворює значне розходження між вимовою та написанням, наприклад, українські *Ко, Соя* з англійських *Core, Sawyer* або українське *Махт* з німецької *Magd* і т. ін. Така передача, як і чисто графічна, що є прямо протилежною останній, робить важкою, а іноді навіть неможливою зворотню транскрипцію, яка часто буває необхідною у практичній роботі. Це означає, що при відтворенні чужомовних онімів точність вимови назви слід передавати лише до певної міри. Занадто зайвий фонетизм лише затемнює справжню форму слова.

Окрім цього, при суто фонетичній передачі виникають деякі незручності. З одного боку, така передача не може бути чисто фонетичною вже тому, що у мові-сприймачеві часто не існує звуків, які відповідали б звукам мови-оригіналу. Це, звичайно, призводить і до відсутності букв для зображення звуків назв, які запозичуються, як, наприклад, англійські [ѳ], [ѳ], [ѳ], [ѳ] та деякі інші. Введення для їх позначення додаткових знаків в українську абетку означатиме порушення основного принципу практичної транскрипції.

З іншого боку, при суто фонетичній передачі виникають труднощі при зображенні редукованих звуків, зокрема англійської фонем [ѳ], у якій редукуються багато голосних повного утворення. Якщо у всіх випадках передавати цей редукований голосний на основі його звучання однаково, наприклад, через українське *Е*, то в українській транскрипції зникає фонематизм мови-джерела. За таких умов тоді виявиться неможливим відновити графічний вигляд чужомовного слова в оригінальній мові, а без цього практична транскрипція втрачає свою цінність. Наприклад, чи можна встановити вихідну форму таких англійських прізвищ, які мають українське написання як: *Вінкле, Хегтеб, Летімо, Гасен, Мелбен*? Важко навіть припустити, що це — англомовні антропоніми, а не які-небудь інші, наприклад, шведські. Їх оригінальна графіка така: *Winclair, Hagtharp, Lattimore, Hasson, Melbourne*. Передавати ж засобами української графіки ці прізвища слід таким чином: *Вінклар, Гаттарт, Латтімор, Гассон, Мелборн*, намагаючись не порушувати фонетику та вихідну графіку цих слів водночас. Отже, практична транскрипція не може базуватися на чистому фонетизмі.

Створення загальних правил написання запозичених слів, які можна застосувати й для англійських, і для німецьких одиниць, безумовно, важке завдання, й протягом багатьох років воно актуальне в плані нормалізації мови. Успішне вирішення поставлених часом та потребами мови-сприймача завдань залежить у першу чергу від прийняття одного або декількох способів передачі, точніше — способів введення чужомовної лексики у мову, що запозичує. Орфографія запозичень тісно пов'язана із з'ясуванням тих можливостей системи мови-сприймача та системи мови-джерела, які можуть

бути реалізовані у процесі входження та адаптації чужого слова у мову, що запозичує.

Безумовно, питання орфографії чужомовних власних назв належить до ряду важливих проблем подальшого вдосконалення правопису. При аналізі фактичного матеріалу доходимо несподіваного висновку: намагаючись обережно ставитися до чужомовних власних назв та орфографічно максимально точно передавати їх звучання, ми неначе порушуємо спадкоємність, яка пов'язує наш сьогоднішній день з минулим. Наприклад, іменами зарубіжних діячів культури ми користуємося здавна, коли оптимальних правил передачі ще не існувало. Звертаючись до того обсягу наукових та культурних знань, який людство сьогодні має у розпорядженні, ми мимохіть користуємось тими формулюваннями, що були створені раніше. А раніше багато що звучало та писалось не так, як це робиться сьогодні.

Література

1. Гудманян А. Англо-український словник прізвищ. Англо-український словник географічних назв // Гудманян А. Чужомовна пропріальна лексика у фонографічній системі української мови. Кн. 3.: Словники української передачі англійських і німецьких власних назв. – Ужгород: Ліра, 1999. – С. 122–287; 288–337.
2. Gardiner A.H. The theory of proper names. – Lnd.: Oxford Univ. press, 1954. – 78 p.
3. Шекспір У. Ромео та Джульєта / Пер. П. Куліш. – Льв.: Укр.-Рус. вид-ча Спілка, 1901. – XVI, 132 с.
4. Чучка П.П. Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності // Мовозн. – 1988. – № 1. – С. 11–21.
5. Гете И.В. Из моей жизни // Поэзия и проза. – М., 1969. – С. 302–303.

III. Лексикология. Семасиология. Фразеология. Текст

Л.А. Гуслистая

Методологические подходы

к изучению аксиологических высказываний

в современных лингвистических исследованиях

Исходя из того, что непосредственная данность окружающего мира воспринимается и переживается говорящим с изначальной пристрастностью, оценочные значения рассматриваются учеными как существенные составляющие прагматического аспекта общения [2]. “Оценки по определению не могут быть беспристрастными, хотя бы потому, что отражают личное самочувствие”, – отмечает Р.М. Фрумкина [19:53].

Данные лингвистических исследований, сопряженные с достижениями когнитивных наук, позволяет утверждать, что эмоционально-оценочные переживания являются неотъемлемой частью вербальной и невербальной деятельности человека. “Абсолютно нейтральное высказывание невозможно, слова ничьи, и сами по себе они ничего не оценивают”, – пишет М.М. Бахтин [5:264].

По общему мнению ученых [М.М. Бахтин, Н.Д. Арутюнова, Е.М. Вольф, В.Н. Телия, Р.М. Фрумкина], исследующих коммуникативные значения, оценка, принадлежащая к области субъективных экспрессивно-чувственных переживаний и “заложенная в каждом живом слове” [7:376], вырастает на почве актуализации отношения говорящего к миру. А функция языка, по свидетельству М.М. Бахтина, выводится из потребности человека выразить себя [5:246], в силу чего позиция субъекта занимает в структуре аксиологически нагруженных высказываний центральное место, так как идеи, оценки, установки, представления не могут существовать без некоторого носителя, субстанции воплощения: “за каждым текстом стоит языковая личность, владеющая системой языка” [12:27]. Изучение человека, наделенного “оценивающим разумом”, согласуется с задачами современной прагматики, ориентированной на интерпретацию речевых актов, в которых обнаруживается очевидная ссылка на говорящего, позиция которого эксплицируется в толковании его намерений, скрывающихся за буквальным значением языковых выражений, определяемых в понятиях иллюкутивной силы высказывания, модальной рамки, прагматических импликатур и т.п. В нашей работе речь пойдет о речевых актах со значением осуждения, иллюкутивной целью которых выступает негативная этическая оценка «чужого» поступка, действия, высказывания.

Хотя в отечественной и зарубежной лингвистике различным аспектам оценочных высказываний посвящена достаточно обширная литература, негативные этические оценки, в том числе речевые акты осуждения, пока

не стали предметом специального исследования. Так, Н.Д. Арутюнова отмечает, что иллюкутивный аспект intersубъективных действий, реализуемых в ситуации, когда люди наступают или обороняются, берут верх или подчиняются, укоряют и обвиняют друг друга, еще не исследовался систематически [3].

Один из путей, ведущих к пониманию оценочных высказываний, состоит в исследовании особенностей структуры их функциональных контекстов, в которых выявляется с одной стороны, портрет говорящего с его мировоззрением, оценками и эмоциями, а также предмет его речи и система языка – с другой стороны [4:462]. Субъект и объект оценки являются обязательными элементами оценочной структуры, которые объединены оценочным предикатом при сохранении «ведущих позиций» за субъектом. Такой взгляд на природу аксиологических высказываний выдержан в русле антропометрического принципа в лингвистике, сформулированного Э. Бенвенистом и состоящего в утверждении тезиса о том, что речь всегда лична, персонифицирована, эгоцентрична.

Наличие субъекта оценки как обязательного элемента ее структуры наряду с объектом оценки выявляется в модусах полагания или знания, репрезентирующих структуры сознания, в которых говорящий заявляет о себе. Модус полагания обеспечивает связь говорящего субъекта с высказываемой пропозицией и вводит суждение, образуя прагматическую рамку [Е.В. Падучева]. Оценку, «погруженную» в контекст мнения, принято записывать в форме суждения о ценностях: «говорящий считает, что объект X хороший/плохой и/или больше/меньше нормы». Такое понимание встречаем в работе Е.М. Вольф [8] и А.А. Ивина [11, 11]. Таким образом, модус мнения субъекта и сопряженные с ним мотивы оценки эксплицируют образ возможного мира, относительно которого производится квалификация объекта.

Процедура оценивания предопределяется тем, что изначально «каждый объект действительности наделен неопределенным по числу и составу набором аксиологически релевантных свойств» [2:72], которые задаются господствующей языковой картиной мира. Обзор исследований по концептуальной семантике [Ю.Д. Апресян, Ю.С. Степанов, Р.И. Павленис, А. Вежбицкая, Э. Лассан и др.] позволяют выделить ряд концептов – ценностно нагруженных смысловых образований, которые составляют концептуальный каркас такого сложного феномена, который определяется в языке как «картина мира».

Знания, почерпнутые из концептуальной картины мира, рассматриваемой как некий эталон, имеющийся в распоряжении «рядового» носителя языка, и применяемый для измерения «вверх» или «вниз», т.е. в лучшую или худшую сторону [18:42], складываются в своеобразную философию, которая навязывается в качестве обязательной носителям языка. Исследователи отмечают, что механизмы воздействия стереотипов на движение мысли по шкале оценок остаются скрытыми, в связи с чем проблема реконструкции цельной картины мира, т.е. образа мира по данным, предоставляемым языком, определяется как сверхзадача теоретической семантики [1].

Применительно к оценочным высказываниям мысль о том, что посредством языка отражается характерный для него способ концептуализации мира [10:37], представляется особенно актуальной, поскольку роль языка

оказывается первостепенной в кодификации норм культуры и норм поведения людей [А. Швейцер]. Ряд исследователей затрагивают вопросы о связи моральных оценочных высказываний с ценностной регуляцией поведения, подчеркивая важность этических оценок как культурно-социальных регулятивов поведения. Следующие примеры демонстрируют динамический характер традиционной аксиологии, которая перманентно актуализируется, вводится в «светлое поле сознания» в специфических речевых контекстах, основу которых и составляют те или иные моральные суждения, корректирующие социальное поведение человека: «Ну как же это ты бросил жену и сына? Неужели у тебя отцовских чувств нету?» (к/ф). В соответствии с нормой предполагается, что настоящий отец любит своего ребенка, в силу чего отсутствие чувства любви, долга (отцовские чувства), квалифицируется как ее нарушение. «Это произвол! Арест человека без предъявления обвинения — к закону это не имеет никакого отношения!» (ТВ). В данном примере нормативное представление выражено эксплицитно.

Отличительная особенность нравственных норм, лежащих в основе этических оценок, заключается в их особом временном статусе, глубокой исторической укорененности в языковой картине мира, в том, что «они мыслятся как существующие изначально» [6:18]. Предполагается, что традиционно выработанные нормы поведения должны восприниматься как аксиомы, ведь «с этическими правилами не спорят, заповедям не возражают» [2:84]. Ссылка на такие нормы позволяет говорящим опираться в своих суждениях на общий фонд знаний, общественное мнение как устойчивую форму коллективного сознания, сила убедительности которого покоится на синергетической сущности «социального духа, охватившего совокупность солидарных в чем-то людей» [13:17]. Ср.: «Так порядочные люди не поступают!» или «Разве принято так себя вести в приличном обществе?!» Привлечение общественного мнения проявляется и в широком использовании паремических высказываний, отражающих в концентрированной форме опыт предшествующих поколений с закрепленным в них нравственным кодексом: «Грешно смеяться над больными людьми!», «Что ты заладила: виноват да виноват. Кто старое помянет, тому глаз вон!» Организация оценочных речевых актов, таким образом, позволяет выявить не только существующие стереотипы и систему ценностей определенного социума, но и знания, хранящиеся в языковой картине мира. Когнитивный подход, в рамках которого основное внимание уделяется мыслительной деятельности человека, представляется продуктивным в исследовании аксиологических проблем, поскольку «мир человеческих ценностей соотносим со смыслом» [Ю.М. Швалб]. Этапу вынесения отрицательной оценки предшествует этап его осмысления, соотношения данной информации с концептуальными знаниями и предшествующим опытом. В связи с этим на передний план выдвигается интерес к познавательным возможностям и операциям человека, реализация которых предоставляет человеку право «компетентного суждения» [Н.Л. Мусхелишвили]. Так, в рамках предельно глубинной и «изначальной» (архетипической) категориальной оппозиции «добро — зло», как свидетельствуют психологи, реализуется регулятивно-оценочная функция человеческого сознания, составляющая предпосылку формирования этической сферы человека. Соответствующие категории и концепты, рассматриваемые в пределах этой

бинарной оппозиции, образуют объем «предварительных» знаний о мире, т.е. тот подразумеваемый каркас знаний, который пресуппонирует ситуацию оценивания. К числу таких пресуппозиций, обуславливающих поведение негативных этических оценок, можно отнести пресуппозицию непреложности нравственного кодекса, презумпцию наказания (возмездия) и др.

Процесс понимания тех или иных явлений действительности, событий включает не только обработку, но и интерпретацию поступающих данных путем привлечения внутренней когнитивной информации, состоящей из индивидуальных мнений и убеждений. «Для того, чтобы судить или осудить или оправдать, – считает Н.Д. Арутюнова, – нужно не только установить факт совершения ненормативного поступка, но и его квалифицировать» [3:22]. Отсюда следует важность осознания той роли, которую играют в интерпретации те субъективные модальные смыслы, которые формируют модальную рамку высказывания [9]. Субъективная модальная рамка, обрамляющая оценку тех или иных фактов, манифестирует их ценностное истолкование, которое является результатом сопоставления новой информации с индивидуальным опытом и устоявшимися представлениями о нормах, о должном: «Оценочное сообщение передает аксиологическое отношение говорящего к положению дел и замещает факт его интерпретацией» [16:143]. Нередко интерпретация и аксиологическое отношение совмещаются в структуре высказывания. В следующих контекстах интерпретационный компонент не понимаю' и «непонятно» выделен особо, объединяя в себе значение эпистемического и аксиологического отношения, ср.: *«Не понимаю, как можно было бросить такую крошку на произвол судьбы!»*, *«Не понимаю, сколько можно мириться с подобным варварством!»* (к/ф), *«Непонятно, как можно допустить, что первый президент республики живет в эмиграции и на него вешают всех собак! Кого же тогда народ выбирал?»* (МН). Оценочная деятельность, таким образом, прежде чем стать доступной внешней интерпретации, предполагает внутреннюю интерпретацию самого действия. П. Рикёр. [15] М.М. Бахтин, подчеркивает важность анализа внутреннего диалога, производимого первоначально каждым из собеседников в отдельности, который предшествует эксплицитной интерпретации. Поэтому выявление тех внутренних ориентиров, связей и опор, которые стоят за репликами участника диалога, без знания которых внешний диалог просто необъясним, представляется существенным.

Метод концептуального анализа выводит нас на необходимость учитывать существование не только языковых, но и индивидуальных концептуальных систем [Р.И. Павленис] или «системы убеждений» [В.Ф. Петренко]. По-видимому, такие прагматические составляющие оценочного высказывания, как цель, иллюкативные намерения, установки говорящего наряду с мотивами и критериями оценки могут быть связаны с теми или иными особенностями индивидуальной концептуальной системы. Тогда имеющаяся в сознании человека «ценностно-смысловая сетка» [13:52] с внедренными в ней установками и принципами служит своеобразной системой аксиологического отсчета, «координатными осями» [В.Ф. Петренко], которые способны регламентировать и координировать различные формы интересубъектного взаимодействия. Такая ценностно-смысловая сетка представляет собой сложную конфигурацию базовых когнитивных концептов. Для высказываний,

содержащих этическую оценку, самым «авторитетным» концептом является совесть, определяемым как «нравственное чутье в человеке, внутренним сознанием добра и зла», в котором «отзывается одобрение или осуждение каждого поступка» [В.И. Даль]. Именно поэтому субъект негативной этической оценки так часто взывает к совести, стремясь пробудить ее в адресате, ср.: «Что же ты делаешь? Где ж твоя совесть?», «Неужели человек, получая власть, теряет совесть? Мир испытывает дефицит совести – это общечеловеческая проблема!» или «Вы только посмотрите на его глаза! В них нет ни капли совести!».

В ситуации интерактивного взаимодействия тому или иному аксиологически ориентированному речевому акту предшествует оценка поведения в терминах концептов Нравственность, Справедливость, Закон, Равноправие, Ответственность, Долг и др., синтез которых демонстрирует взаимообратимость концептов ценности и долженствования.

В связи с тем, что названные концепты формируются в условиях межличностного взаимодействия, основным принципом, организующим аксиологические высказывания и регулирующий выбор речевых средств, становится принцип ориентации на «Другого» [13:120]. Современное понимание диалога как взаимодействия различных смысловых позиций согласуется с позицией М.М. Бахтина, который не признавал «конечного, недиалогического слова». Как правило, за совокупностью аксиологических высказываний коммуникантов стоят нетождественные системы взглядов, где «свое» – это мир субъекта сознания – «я»; «чужое» – мир «других». Отсюда следует, что в общении, представляющем собой точку смыкания противоположных полюсов, эти миры неизбежно противопоставляются в аксиологическом плане. «Два принципиально различных, но соотносимых между собой ценностных центра знает жизнь: себя и другого, и вокруг этих центров распределяются и размещаются все конкретные моменты бытия» [5:66]. Подчеркивая значимость оценочных суждений, Пеньковский А.Б., высказывает мысль о том, что перебраться в другие ценностные миры можно только оценивающей мыслью, при этом важно, что семиотическая категория «чуждости» часто сопрягается с категорией отрицательной оценки [14].

«Нестыковка» ценностных иерархий носителей языка приводит к тому, что в ходе обсуждения аксиологически существенных ситуаций нередки разночтения, неоднозначная, а порой и противоречивая интерпретация одного и того же «положения дел», порождающая диссонанс взглядов, оценок, расхождений в отношениях между партнерами. Феномен несогласия, вызванный несовместимостью личных позиций относительно ценностных ориентиров и разводящий участников коммуникации по разным полюсам, служит толчком к имплицитной или эксплицитной полемике, спору, дебатам, которые выделяются в многомерном пространстве религиозных, политических, литературных и иных контекстов. Полемические высказывания, отмечает Э.Лассан, по своей природе направлены против иной мыслительной установки и строятся потому как «оппозиция позиций», т.е. как выражение определенного отношения к явлению в терминах его принятия/непринятия [13:53], ср.: «Ну сколько можно жевать этот самый наш любезный и правильный до колликов в животе антикоммунизм?», «Это чудовищно, что женщины служат живым инкубатором для создания себе подобных!» (идея клони-

рования). Подобное размежевание личных сфер, психологическая дистанция и расхождение интересов говорящего и адресата, их отчуждение способствуют, по мнению Н.К. Рябцевой, продуцированию «аккузативных сообщений, наносящих урон личности адресата», к которым она причисляет упрек, обвинение, осуждение, уличение, порицание и другие речевые акты.

Поскольку подобные речевые акты представляют собой вид целенаправленной деятельности, содержание которой сводится прежде всего к воздействию на адресата и достижению перлокутивного определенного эффекта, представляется возможным говорить об аксиологических стратегиях, избираемых говорящим и обусловленных социально-культурным контекстом. Анализ аксиологических стратегий согласуется с одним из направлений прагмалингвистики в рамках теории дискурса, отражающей «системный механизм построения текста», которое заключается в определении закономерностей межличностного взаимодействия. В связи с тем, что дискурс рассматривается учеными и как средство выражения «альтернативного мира» коммуникантов [17], метод дискурсивного анализа оценочных значений, которые делают этот мир обитаемым [15:77] представляется наиболее приемлемым.

Однако поскольку манифестация собственного ценностно-смыслового пространства происходит на фоне сложного и динамичного взаимодействия говорящего с другим и с миром, для интерпретации высказываний с негативной этической оценкой оказывается недостаточным лишь соотнесения референциальных факторов с идеализированной моделью мира. Следовательно, применение дискурсивного анализа как перспективного способа лингвистического описания функциональных контекстов продиктовано необходимостью исследования полноценных ситуаций, создающих типовые для данной лингвокультурной общности состояния одобрения/неодобрения как «наиболее общие и диффузные» [18:128].

Литература

1. Апресян Ю.Д. Отечественная теоретическая семантика в конце XX столетия // Известия РАН. Серия лит-ры и языка. 1999, т.58, №4. – С. 39–53.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М., Наука, 1988.
3. Арутюнова А.Д. Истина и этика // ЛАЯ. Истина и истинность в культуре и в языке. – М.: Наука, 1995. – С. 7–23.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство. – 1979.
6. Булыгина Т.М., Шмелев А.Д. Концепт долга в поле должностования // ЛАЯ. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 14–21.
7. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. – Л., 1929.
8. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Отв. ред. Степанов Г.В. – М., 1985.
9. Дейк Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // НЗЛ, вып. 23, Когнитивные аспекты языка. М., Прогресс, 1988.
10. Демьянков В.З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ. М.: Изд-во Московского университета, 1989.
11. Ивин А.А. Основания логики оценок. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1970.
12. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1988.
13. Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ. – Вильнюс: Издательство Вильнюсского университета, 1995.
14. Пеньковский А.Б. О семантической категории «чуждости» в русском языке // проблемы структурной лингвистики, 1985–87 / Сборник. – М.: Наука, 1989. – С. 54–82.
15. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. М.: Academia, 1995.
16. Рябцева

Н.К. Коммуникативный модус и метаречь // Логический анализ языка. Язык речевых действий. – М., Наука, 1994. 17. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века. – М.: Российский государственный гуман. ун-т, 1995. – С. 35–73. 18. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., Школа “Языки русской культуры”, 1996. 19. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца XX века. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1995.

М.В. Жуйкова

Поняття “прупасть” та уявлення про той світ в народній культурі

З дієсловом *пропасти* / *пропадати* та однокореневим іменником *прупасть* в східнослов'янській народній культурі був пов'язаний не тільки профанний, побутовий, а передусім сакральний сенс, яким заповнене все концептуальне поле, організоване навколо дієслова *пропасти*. Зміст концептів “прупасть” та “пропасти” в народній культурі зумовлений передусім уявленнями про той світ, які були поширені в усьому індоєвропейському ареалі і походять ще з доісторичних часів. В архаїчних моделях світобудови у всесвіті після його створення виділялося дві частини: цей і той світ. Земля (цей світ) мислилася оточеною водою, часто її уявляли опертою на рибу (риб) чи китів [21, I:42; 10, VIII:292; 11:47–48]. Той світ, де перебувають предки, знаходиться за морем чи за водною перешкодою, і тому шлях до нього йде через воду. З цими уявленнями пов'язані ритуали поховання у човні, поширені серед індоєвропейських народів, зокрема й серед слов'ян [В цьому зв'язку варто звернути увагу на українське прислів'я *Виспишся в човні* (варіант *Виспишся в дубі*), що його наводить М.Номис [17, № 13179]. Сенс цього прислів'я в у XIX ст. вже не був очевидним, на що вказує та обставина, що Номис вмістив його серед прислів'їв незрозумілого змісту, проте його можна інтерпретувати в аспекті уявлень про розташування того світу за водною перешкодою.]. Озера, річки, криниці та інші місця, заповнені водою, вважалися місцем можливого переходу на той світ, а отже, і місцем контактів з предками (в пізніших уявленнях – з нечистою силою). З цим пов'язана як практика ритуальних дій (особливо поховань [У російських старообрядців зафіксовані архаїчні форми поховань, в яких виразно проглядає уявлення про те, що шлях у світ мертвих лежить через воду: тіло, загорнуте в полотно, опускали в болото чи в озеро [1:83].]), так і велика кількість приписів, що регламентували повсякденну поведінку людей (так, у річки кидали покаранушки від великодніх яєць, залишки ритуальних трапез, за водою пускали старі ікони, святі книги, кидали в колодязі засохлі проскурки тощо [21, II:26; 3, II, 48; 8, III:238; 20:187]).

З прийняттям християнства на східнослов'янських землях уявлення про потойбічне існування були значно розширені і збагачені на основі понять про рай, пекло, гріх, Страшний Суд. Зі змінами у світогляді той світ стає не

просто місцем перебування предків, які могли контактувати з живими і впливати на них, а й місцем вічних покарань або вічного блаженства, залежно від того, що робила людина протягом свого земного буття. Проте уявлення про устрій того світу в народній свідомості і далі ґрунтувалися на архаїчних поганських засадах. Згідно з архаїчними віруваннями, той світ відділяє від цього море або ріка (інколи вогненна, що зумовлено біблійним мотивом *гесни огненної*). Вогненна ріка могла мислитися і як місце розташування пекла, і як кордон між цим і тим світом, який треба перейти, аби потрапити на той світ. Цю ріку уявляли також і як границю між раєм і пеклом на тому світі: наша земля оточена океаном, за океаном є інша земля (той світ), посеред неї – провалля, в якому тече вогненна ріка, ця ріка розділяє пекло і рай [16, II:350]. Пор. також вірування, записане у Чернігівській губернії: «Вибравши хліб із печі, кинь ломаку дров на те місце, де він сидів, і чим товща, то краще, – скоріш загатиш пекло, ідучи в рай» [5:30].

Вогненна ріка, згідно з народними переказами, виникла в тому місці, де впав на землю повержений Архангелом Михаїлом сатана. Пекло з вогненною рікою могло бути розташоване і на острові посеред моря (острів міг уявлятися змієм). Див. характерний уривок з послання новгородського архієпископа Василя до тверського єпископа Феодора (1347 р.), в якому пекло представлено як розташоване в морі: «...а муки и нынѣ суть на западѣ. Много дѣтей моихъ, Новгородцевъ, видоки тому на Дышучемъ мори: червь неусытающий, скрежетъ зубный, и рѣка молненная Моргъ, и что вода входитъ въ преисподняя и пакы исходитъ трижды днемъ» [9:44].

В народних оповідях про той світ та пекло постійно зустрічається також мотив провалля, пропасті, бездонної ями. Провалля та його модифіковані варіанти – колодязь, підземелля, яма – виступає як шлях на той світ, особливо яскраво це уявлення представлено у казках різних народів [Див. фрагмент з російської казки «Скрипач в аду», де відбите переконання про лихі місця, в яких земля розкривається; якщо людина стане на таке місце, то може провалитися прямо в пекло, «до дідька»:

Шёл скрипач на гулянку и вдруг провалился сквозь землю; провалился и попал в ад. <...> Скрипач спрятался за трубой, пришли ненаши (черти), стали богатого мужика бить. (Афанасьев, Народные русские сказки)]. Під впливом християнських ідей дно провалля стало інтерпретуватися як пекло, місце покарань грішників; туди падає душа людини під тягарем скоєних за життя гріхів:

– Вот погоди, как пробыёт твой смертный час; погоди только! Уж привяжутся к тебе грехи твои, как тысячи тысяч пудов; уж потянут тебя на дно адово! А дьяволы-то подскочат, да и подхватят тебя на крючья! (А.К. Толстой, Князь Серебряный)

Значний інтерес для з'ясування народних уявлень щодо того світу становлять оповіді про обмирання, тобто про тимчасову смерть, під час якої людина відвідує той світ, знаходить там своїх рідних, знайомих, спілкується з ними тощо. Одну з таких оповідей зафіксував П.Куліш. Щоб потрапити на той світ, баба, яка обмирала, мала залізти в глибоку яму: «Ідемо степом, коли ж яма така глибока, що й дна не видно. Дід каже: «Лізь!» А я боюсь. «Лізь!» – каже. Мусила я полізти. Гляну, аж се вже другий світ» [7, I:311]. На тому світі баба зустрічала усяких померлих, і праведних, і грішних, що

перебували разом; зрозуміло, що, як і в інших оповідях про обмирання, у розповіді робиться акцент на муках грішників. Мандруючи тим світом, баба опиняється перед іншим проваллям, звідки повороту назад (на цей світ) вже немає. Опис другого провалля несе на собі відбиток архаїчних уявлень про вогненну ріку:

Ідемо далш, аж лежить через провалля кладочка така хистка, що вся так і колишеться. А провалля таке глибочення, що й дна не видно, – тільки щось гуде, так як у котлі кипить. Як ступила я на ту кладочку, як хитнусь, то трохи, трохи не впала. І впала б таки, коли б дід не вхопив за рукав. «Е, ні! – каже, – ще тобі не пора туди: ти ще вернєся на той світ» [7, І:311].

З образом провалля у проваллі і рікою в ньому могло пов'язуватися місце покарань тих грішників, які на Страшному Суді не отримають прощення за свої гріхи. Див. мотив Страшного Суду в українських духовних віршах («псальмах»):

<На Сіянській горі сидить Ісус Христос і наказує янголам, щоб вони пробудили живих і мертвих і усі зійшлися на Страшний Суд>

Буде Господь Ісус Христос
Та праведний суд судить.
Которії праведні душі,
Становіться одесну!
Которії грішні, недостойні, –
Западіте в пропасну! [4, III:149].

У духовному вірші «Про блудячого сина» аналогічний мотив покарання грішника пов'язаний з потопанням в пеклі:

– Душі свій спасенія ти ж не заробив.
Буде твоя душа грішна в аду потопать,
Бо не прийде сам Ісус Христос душі рятувать,
Пішла душа по митарству за гріхи страдать. [4, III:142]

В народних поглядах на провалля та пропасті змішались міфологічні уявлення і набутий життєвий досвід, бо прірви в горах, круті схили ярів, озер та річок становили реальну загрозу життю. Тому провалля вважались нечистими місцями: «Провалля – недобрі місця, які провалилися для того, щоб добра людина не ступила на них ногою» (Вінницький повіт) [21, І:44]. Потрапивши туди, людина ніколи не зможе повернутися назад: «Безодня пропасть – це яр недосяжної глибини, в якому живуть чорти. Все, що тільки потрапляє туди, пропадає навіки» (Проскурівський повіт) [21, І:44] [У цьому зв'язку звертає на себе увагу внутрішня форма слова *чорторий*, рос. *чорторой*, яке може позначати і провалля, і великий вир [14, XI, 365-6].]. Виникнення на землі пропастей народ пояснював або боротьбою світових сил («Провалля – місця, де Архангел Михаїл під час битви з сатаною вдаряв ним об землю» (Литинський повіт) [21, І:44]), або непростим гріхом, скоєним людьми. Так, широко відомі перекази про те, що бездонні озера (провалля, заповнені водою) з'явилися на тому місці, де був вчинений великий гріх. «Часам за грахі людзей зямля правальваецца й пожьрає цэлыя вёскі й гарады. Там, дзе зямля правальца, робяцца вазёра» [11:48]. З цим колом уявлень пов'язані й вірування, що земля, яка мислиться святою,

не тримає на собі грішників, і що, скоївши непростимий гріх, людина провалюється під землю, в пекло [Серед народу широко побутували оповіді про те, як саме відбувається покарання за гріхи. Див. використання цього вірування у творі Б.Пильняка, де великим грішником у свідомості людей є більшовик:

В сельском совете, за дракой, не заметили, как исчезнул Некульев, — и в тот вечер баба Груня, жена рыбака Старкова, а на утро уже много баб говорили, что видели сами глазами — вот провалиться на этом месте, если врут — как потемнел Некульев, натужился, налились глаза кровью, пошла изо рта пена, выросли во рту клыки, стал Некульев черен в роде чернозема, — натужился — и провалился сквозь землю, колдун. (Пильняк, Мать сыра-земля)

Див. також рефлекси уявлень про способи покарання грішників у повісті У. Самчука:

Люди дивляться, тошніють, їх охоплює жаж. Чому ж не проваляться у землю ті страшні грішники, ті блюзніри? Чому не спаде з неба вогонь і не пожере їх? (Самчук, Марія).

Уявлення про вічні муки грішників пов'язується і з бездонними озерами. Так, у гуцулів побутують перекази про озеро Несамовите в Карпатах: «Гуцули вірять, що воно без дна. Якщо в нього кинути камінь, то зразу ж настане буря з громами і градом. Душі всіх людей, що стратять себе або кого другого, ідуть у Несамовите озеро» [2:23].

В давньоруських релігійних текстах, перекладних та оригінальних, слово *прѡпасть* часто вживається у зв'язку з пеклом і пекельними муками. У перекладі «Слова Івана Золотоустого» так описуються муки грішників: «Овы на сковрадѣ лежаща, овы же на угльхъ истязжены... овы же в мори потопляемы... ины же съ брѣга рѣмы... овы же въ пропасти ведомъ» Усп. сб. XII-XIII вв. [15:190]. Вирази *прѡпасть смертная*, *прѡпасть преисподняя*, *прѡпасть адова* використовувалися для позначення пекла, місця посмертної муки, як це випливає зі змісту численних текстів, в яких йдеться про життєві спокуси, грішне та праведне життя тощо: (1071): «Бѣси бо, подѣтокше, на зло вводятъ, посем же насмисаються, ввергъше и в пропасть смертнуую» Лавр. лет. [15:190].

Крім вказаних сполучень зі словом *прѡпасть* на позначення пекла або того світу, назвемо ще номінації *пропасть могильна*, *пропасть бездонна*, *пропасть безвихідна*, *пропасть вічна*, які широко використовувалися у творчій релігійно-моралістичного характеру XVII–XVIII ст., а звідти потрапили до творів письменників XIX ст. (переважно в метафоричному значенні):

А чернець, в монастырю не хотящий жити,
Едно то будет бису по вандровках служить.
Котрий і нагороду од нього восприимет —
Прупасть вічну, кгда душу його той собі приимет.

(Климентій Зіновійв)

...На смерть осуждена,
Бедняжка клонится без ропота, без гнева.
Улыбка на устах увянувших видна;
Могильной прупасти она не слышит зева;

Играет на лице еще багровый цвет.

Она жива еще сегодня, завтра нет. (Пушкин, Осень)

З тим самим колом уявлень про пекло пов'язані зворотні з компонентом чортівний: *чортова пропасть*, рос. *чертова тьма*, *чертова прорва* [13, IV:670], які використовуються для вираження значення “багато” з високою мірою експресії.

У тому ж значенні, що і *прóпасть*, тобто “пекло”, вживалися рос. слово *бездна*, *преисподняя* (колишня форма прикметника у множині), а також запозичення з давньоєврейської *гесенна* (*гесенна огненна*). В тих самих конструкціях, які характерні для слова *прóпасть*, можуть зустрічатися і слова *прорва*, *провал*, *прóпад*. Зокрема, всі вони входять до численних формул прокльонів і клятьби, широко вживаних в українців та росіян: *Хай пропадуть пропадом! Пропади ти пропадом!* [19:709–710], *Бодай вони всі пропадуть! Бодай ти пропає!* [19:145], *Бодай воно пропадом пішло!* [19, 644], *Чтоб вам пропасть! Чтоб ты пропал! Пропади ты! Ступай пропадать! Отойди да пропади!* [6, III:501], *Пропади пропадом! Пропади пропастью!* [18:364]. Всі вони містять страшне заклиття – щоб душа на тому світі вічно мучилася в пеклі. *Сейчас пропасть!* [12:199] уживається як форма клятьби, що має підтверджувати істинність слів мовця (“якщо я брешу, най я зараз опинюся в пеклі”). Той самий сакральний зміст мали і заклиття із компонентом *провалитися*; заклиття з займенником першої особи є формулами сакральних запевнень, всі репета вживаються як прокльони: *Щоб мені провалитися! Щоб йому провалитися!* [19:704], *Чтоб мне сквозь землю в тартарары провалиться! Провались ты!* [6, III:470], *Провались пропадом!* [12:200].

Отже, іменник *прóпасть*, поряд з прямими значеннями “провал в землі, глибока яма, западина; кругий обрив”, під впливом уявлень про той світ, пекло і вічні муки набув в східнослов'янських мовах значення “місце вічних мук на тому світі; пекло”.

Література

1. Велецкая Н.Н. Формы трансформации языческой символики в старобрядческой традиции // Традиционные обряды и искусство русского и коренных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1987.
2. Влад М.М. Стрітенне: Книга гуцульських звичаїв і вірувань – К.: Український письменник, 1992.
3. Вороний О. Звичаї нашого народу. В 2-х т. – К., 1991.
4. Гринченко Б.Д. Етнографічні матеріали, зібрані в Черніговській і сусідніх з нею губерніях. Вып. 3. Песни. – Чернигов, 1899.
5. Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов, 1901.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. III. – М., 1955.
7. Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш. – К.: Днипро, 1994.
8. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Т. 3. – Вінніпег, 1962.
9. Памятники литературы Древней Руси. XIV – середина XV века. – М.: Худож. лит., 1981.
10. Романов Е.Р. Белорусский сборник. Вып. VIII. – Вильна, 1912.
11. Сергпутоўскі А.К. Прымя і забабоны беларусаў-палешукоў. – Мн.: Універсітэцкае, 1998.
12. Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф.П. Сороколетов. – Вып. 32. Присуха – Протышь. – СПб.: Наука, 1998.
13. Словарь русского языка. В четырех томах. – Т. 4. – М., 1984.
14. Словник української мови. В 11-ти т. – Т. 11. – К.: Наукова думка, 1980.
15. Словарь русского языка XI-XVII вв. – Вып. 20. – М.: Наука, 1995.
16. Тихонравов Н. Памятники отреченной русской литературы. – Т. 2. – СПб., 1863.
17. Українські приказки, прислів'я і таке інше.

Уклад М. Номис. – К.: Либідь, 1993. 18. Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. – М., 1986. 19. Фразеологічний словник української мови. – К., 1993. 20. Харузин Н.Н. Из материалов, собранных среди крестьян Пудожского уезда Олонецкой губернии. – ИОЛЕАЭ, т. LXI. Труды этнографического отдела, кн. IX, вып. 1. – М., 1889. 21. Чубинський П. Мудрість віків. – У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995.

Е. Акулова

Концепт талант

в современной языковой картине мира

Рассуждая о характере национального языкового мышления, глава Харьковской лингвистической школы А.А. Потебня замечал, что различные языки, будучи системой символов, служащих для осознания эстетических и нравственных идеалов, могут иметь одинаковую степень совершенства при глубоком различии своего строя [3:163].

Целью данного исследования является изучение и описание одного из ключевых концептов в неблизкородственных языках для выявления общих и специфических черт функционирования значений и структур языкового сознания.

Концепт талант является универсальным, так как аккумулирует опорные точки представлений о мире, безошибочно приложимые к любому народу. Исходя из абстрактно-сущностной природы избранного для анализа материала, под концептом будем подразумевать не только понятие, облеченное в знаковую форму [2:284], но и ячейку культуры в ментальном мире человека [5:41]. Понятие талант вербально зафиксировано как элемент концептуальной модели в английском, польском и русском языках.

Общим интенциональным признаком, характерным для структуры рассматриваемого концепта в неблизкородственных языках, является общая этимологическая основа. Семантическое развитие понятия проходило от конкретного («мера веса, денежная единица в древней Греции, Вавилоне» – *τάλαντον*) к отвлеченно-абстрактному («выдающиеся природные способности, высокая степень одаренности»). В греческом, позднее в латинском, функционировало существительное *ingenium*, обозначавшее талантливое от природы человека, гения; *Nullum magnum ingenium sine mixtura dementiali fuit. Ни один великий талант не был без примеси сумасшествия* [7:241].

Архетип гений (талант) репрезентируется в современных языках в несколько иной семантике (например в статье толкового словаря английского языка зафиксировано: *talent – innate mental or artistic aptitude less than genius* [10:1009]).

Метафоризация концепта талант, по-видимому, шла общим путем для всех исследуемых языковых систем через общекультурный Евразийский мифологический пласт, что и обуславливает сходство и семантическую близость имен [1:68]. В зависимости от времени и территории весовое значение таланта колебалось, однако, талант всегда являлся самой большой и весьма

значительной по ценности денежной единицей. Это обстоятельство, возможно, вызвало у слова талант переносное значение «дарование» [8:419].

Исследование проводилось на основе толковых словарей [4, 10, 11], поскольку в них представлен суммарный опыт познания объективной реальности определенным этносом.

В исследуемых языках за словом талант/*talent*/*talent* закреплены две основные коннотации: 1. Выдающиеся природные способности; 2. (ист.) Единица веса и денежная единица в древней Греции, Вавилоне. В польском и русском языках за референтом, характеризующим идеальную сущность закреплён ещё и конкретный денотат – человек с выдающимися способностями, дарование. В английском языке наблюдается процесс актуализации исторического значения, «пассивного признака» (согласно Степанову Ю.С.) – «счётная монета», реализуемого в выражении *talent money* – денежное вознаграждение профессиональному игроку в крикет за особенно хорошую игру.

При концептуальном анализе нельзя не учитывать контекстное употребление значения для интегрирования наиболее частотных характеристик «выдающихся способностей» для определенного этноса.

Наблюдается различие в функциональной репрезентации синтагм с компонентом талант в исследуемых языках, согласно порядку их представления в лексикографических источниках [6, 9].

Английский VA; NA; NV; NN

Польский AN; NN; VN;

Русский AN; NN; VN; NV

A – имя прилагательное, N – имя существительное, V – глагол

В славянских языках преобладают атрибутивные словосочетания, имеющие большую номинативную значимость, в отличие от предикативных образований. В составе подобных словосочетаний слово, в определенной мере, теряет свой обобщающий характер и приобретает более конкретное значение. Атрибут в данном случае может рассматриваться как дескриптор, структурируя семантический метаязык:

Рус. Большой талант, удивительный талант, необыкновенный талант, яркий талант, самобытный талант, особый талант, подлинный талант, истинный талант.

Пол. *Duży talent, wielki talent, samorodny talent, niepośledni talent, prawdziwy talent, znamionujący talent, niepospolicity talent.*

В словосочетаниях типа NN наблюдается ассоциирование отвлеченного существительного с лексическими единицами конкретной семантики:

Рус. Талант художника, писателя, поэта, актера, композитора, режиссера

Пол. *talent epicki, sceniczny, kompozytorski, wykładowczy*

Концепт ассоциируется как субъект, обладающий определенными качествами.

Для английской ментальности талант чаще выступает объектом действия: *to demonstrate a talent, to display a talent.*

Характерным примером в этом смысле служит высказывание Д. Лоуэлла, американского поэта, критика и публициста: «Талант – дар, над кото-

рым *властует* (выделено нами – Е.А.) человек; гений – дар, властвующий над самим человеком».

Процессуальность не сводится к статике наличия, обладания талантом. Большинство словарно закрепленных предикатов отмечают определенную стереотипность действий, направленных на талант:

Рус.: *развивать, раскрыть, ценить талант.*

Пол.: *rozwijać, odkrywać, kształcić, marnować talent.*

Англ.: *to develop, to cultivate, to squander a talent.*

Представлены и инвариантные процессы:

Англ.: *to demonstrate, to display, to show a talent.*

Рус.: *Не дать заглухнуть (погибнуть) таланту, отличаться талантом, восхищаться талантом.*

Пол.: *czynić coś z talentem.*

Наиболее частотный предикат (*иметь талант, mieć talent, to have a talent*) в значении «обладать, располагать чем-то» сохраняет связь с прототипической ситуацией, изложенной в притче о зарытых талантах (Мф. Гл.25, 14-30). Особенно четко прототипичность представлена во фразеологизмах: *зарывать талант в землю; zaprzepaścić (zmarnować) talent; to bury (to hide) a talent in a napkin* (Подобные этимологические анализы проведены в Bruckner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957; Skeat W.W. A concise etymological dictionary of English language. – 1984.).

Ядерная часть понятия едина для всех приведенных фразеологизмов – сема «не воспользоваться природным дарованием». Однако, периферийные признаки выражены различными предикатами: *зарывать, растратить (растерять), похоронить (спрятать).*

Неконкретный референт способствует появлению синонимии во всех исследуемых языках: талант – дар; *talent – zdolności, darz; talent – cleverness, endowment*. В этих синонимических рядах происходит как бы двойной вынос внутреннего и внешнего миров к мифологическому миропониманию: талант – данный от природы дар (подарок).

Таким образом, метатексты концепта талант в языках различного типа представлены таким образом:

Талант – большой, удивительный, необыкновенный, присущий художнику (в широком смысле слова), его необходимо развивать и ценить, не давать заглухнуть (погибнуть), он проявляется в умении изобретать, рисовать, шить и т.д.

Talent must be demonstrated, cultivated, and sometimes might be squandered, it is innate, outstanding or mediocre, the man can have many talents.

Talent – duży, wielki, wrodzony, niewątpliwy, wokalny, on potrafię kształcić, nie zaprzepaścić albo marnować, najlepszy z talentów – talent towarzyski.

Метатекст, в свою очередь, представляет структуру языкового сознания, наиболее подверженного влиянию ментальных факторов, ибо представляет наибольшую стереотипность в соотношении жизненно важных универсальных концептов и присвоении им специфических для определенного социума свойств и качеств.

Литература

1. Букалов А.В. Архетипы, принцип синхроничности К. Юнга и феномен периодичности человеческой истории // Соционика, ментология и психология

личности. – К.: МИС, 1997. 2. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. 3. *Потебня А.А.* Язык и народность // Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. 4. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. Под ред. А.П. Евгеньевой. – М.: Рус. яз., 1984. 5. *Степанов Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. 6. Учебный словарь сочетаемости слов русского языка / Под ред. П.Н. Денисова, В.В. Морковкина. – М.: Рус. яз., 1978. 7. *Цимбалюк Ю.В.* Латинский прислів'я та приказки. – К.: Вища школа, 1990. 8. *Цыганенко Г.П.* Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – К.: Рад. шк., 1989. 9. *Benson M.* BBI combinatory dictionary. – M., 1990. 10. *New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language.* – Danbury, CT: Lexicon Publications Inc., 1993. 11. *Słownik języka Polskiego / Polska Akademia Nauk.* – Warszawa, 1967.

С.В. Мартинек

Концепты «прощение» и «извинение»

в русском языке

Культура может восприниматься и как мозаика, и как выражение предельной интегрированности. Человек живет в контексте культуры, являющейся для него «второй реальностью». Если природа познается извне, то культура как объект человеческого познания изучается изнутри, ее познание рефлексивно. В лингвистических работах указывается на необходимость разработки понятийного аппарата, в рамках которого можно было бы эффективно и точно анализировать феномены культуры.

Существует несколько подходов к изучению культурных концептов. Их анализ может осуществляться как в рамках одного языка, так и в сопоставлении с другими языками. Концептуальный анализ, в отличие от семантического, направленного на выявление семантической структуры слова, уточнение реализующих ее денотативных, сигнификативных и коннотативных значений, предстает как поиск тех общих концептов, которые подведены под один знак и предопределяют бытие знака как известной когнитивной структуры. Если семантический анализ связан с разъяснением слова, то концептуальный – «идет к знаниям о мире» [5:85].

В то же время, как отмечает С.Е. Никитина, слова-концепты культуры вряд ли могут получить четкую дефиницию, поскольку эти дефиниции не должны ограничиваться только дифференциальными признаками, необходимыми для различения слов. Описывая отношения слова, обозначающего соответствующий концепт, к другим словам, связанным с ним парадигматически или синтагматически, языковые стереотипы носителей данного языка, мы получаем частичное толкование интересующего нас слова. Задача исследователя «заключается в составлении перечня регулярных семантических отношений, релевантных для определенного корпуса текстов и существующих для описания семантики данного слова», а «сумма всех частичных толкований и будет достаточно полным семантическим описанием – объяснением слова-концепта» [6:118].

В ходе изучения мировоззренческих концептов выяснилось, что они настолько тесно взаимосвязаны, что их интерпретация замыкается кругом рикошетов. Семантическое описание слов-концептов культуры может быть произведено через указание их связей с другими концептами той же культуры [5:91; 6:118]. Е.С. Кубрякова полагает, что ключевые слова эпохи обладают способностью объяснять семантику остальных слов языка. Демонстрируя возможности и методику концептуального анализа на примере такого слова духовной культуры, как *память*, Е.С. Кубрякова строит его концептуальную, или когнитивную, карту, организованную вокруг нескольких значимых концептов: 'способность', 'сознание', 'запас' и др., интерпретируя каждый из них и связывая с ними те или иные употребления слова. Когнитивная карта слова может рассматриваться как отражение наиболее употребительных контекстов слова или же как констатация всех направлений, по которым идут преобразования семантики слова. Важно то, что предлагаемая карта «дает представление о семантических сетях, связывающих отдельные значения слова, и можно говорить о когнитивной структуре как о фреймовой, ибо заполнение концептуального слота отражает обычные сочетаемости рассматриваемого слова, его стандартные заполнители и т.д.» [5:90].

Такая методика построения «когнитивной карты слова» обладает рядом достоинств и дает достаточно полное представление об анализируемых концептах. Однако необходимо учитывать, что выбор языкового материала для такого анализа, как правило, в той или иной мере обусловлен личными предпочтениями исследователя. Помимо того, полученные результаты обязательно будут отражать и особенности идиостиля писателя, чьи произведения послужили источником для лингвистического анализа. Исследователю необходимо помнить об ограничениях, налагаемых отбором материала на полученные результаты.

Иной подход к исследованию культурных концептов был разработан А. Вежибкой, которая предлагает рассуждать в терминах «культурно обусловленных сценариев». Такой сценарий представляет собой краткие предложения или небольшие последовательности предложений, посредством которых делается попытка уловить негласные нормы культуры какого-то сообщества с точки зрения их носителя и одновременно представить эти нормы в терминах общих для всех людей понятий [1:393]. В частности, в «культурно обусловленных сценариях» выражаются негласные правила, которые говорят нам, как быть личностью среди других личностей, т.е. как думать, как чувствовать, как хотеть (или как действовать согласно своему хотению), как добывать или передавать знания и, что важнее всего, как говорить с другими людьми. Нельзя не вспомнить в связи с этим мысль В. фон Гумбольдта, которую позднее развил А.А. Потебня, о том, что в речевом обмене в равной степени осуществляется понимание и непонимание — «слушающий, понимая, создаст свою мысль». Правила подобного рода являются для данной культуры специфическими (в большей или меньшей степени); однако, поскольку они могут быть сформулированы на «естественном семантическом метаязыке», они сопоставимы и доступны пониманию в контекстах разных культур [1:393–394].

А. Вежибка анализирует, в частности, японские культурные сценарии 'извинения' и 'оправдания'. Основой для интерпретации этих сценариев

служит анализ ряда ситуаций с применением метода семантических примитивов [2:655–662]. Цель, которую ставит перед собой А. Вежицкая, заключается в использовании нового метаязыка для описания культуры, новой «культурной транскрипции», использование которого может сделать более точными и ясными обобщения, сделанные на основании анализа культурных сценариев [см.: 2:662]. Достоинства предлагаемого метода трудно оспорить, однако следует помнить, что анализируя конкретную ситуацию, мы анализируем лишь один из возможных путей ее развития, более или менее соответствующий «идеалу» поведения, предписываемому культурными нормами этноса. Необходимо помнить, что реально ситуация может развиваться различными путями – как в соответствии с «идеальными» нормами, так и с отступлением от них. По-видимому, мы не можем делать обобщения на основании обзора ограниченного числа случаев.

В связи с тем, что в настоящее время наиболее принятым является антропоцентрический подход, при котором в центре внимания лингвистов находится носитель языка, особую значимость приобретают психологически релевантные методы исследования. В качестве одного из методов, отвечающих выдвигаемым требованиям, как представляется, может служить ассоциативный эксперимент (АЭ). Иерархическая организация наших знаний способствует тому, что при восприятии лексического знака полностью или частично активизируется сложная многоуровневая структура, которая включает иконическое отображение единичного предмета или события, прототип этого предмета и/или соответствующий сценарий с сопутствующей сложной сетью эмоций и оценок, связанных в сознании носителя языка с данным предметом или ситуацией, а также соответствующие связи на уровне внутреннего лексикона. Это явление связано с тем, что для тезауруса языковой личности характерно наличие «многочисленных координативных и субординативных, осознаваемых и неосознаваемых связей между отдельными языковыми сущностями и стоящими за ними концептуальными структурами» [3:5].

Слово-стимул включается в определенную ассоциативную сеть, представляющую собой рефлекс сложной концептуальной иерархической структуры. Таким образом, в данном отношении предлагаемый метод анализа сходен с предложенным Е.С. Кубряковой (см. выше). С другой стороны, он позволяет эксплицировать черты соответствующих культурных концептов, которые релевантны для носителей языка на данном историческом отрезке времени. Поскольку в сознании носителей языка репрезентированы знания возможных путей развития той или иной ситуации, они представлены потенциально в тех слотах фрейма, которые могут иметь вариативное заполнение.

Нами была осуществлена попытка проанализировать, как представлены в сознании носителей русского языка концепты «прощение» и «извинение». Данные концепты обнаруживают как черты весьма значительного сходства, так и достаточно тонкие отличия, требующие специальных методов анализа [4:294–298].

Реакции, полученные на стимулы «прощать», «прощение», «извинять», «извинение» позволяют выявить тонкие семантические отличия соответствующих концептов, частично сходных, что является основанием для того, чтобы считать их синонимами, но, в то же время, как подтвердил анализ

полученных реакций, и относящихся к различным сферам духовной жизни человека.

В ходе АЭ были получены реакции, позволившие эксплицировать черты соответствующих концептов. Так, для слова *прощать* получены реакции, выявляющие возможные варианты заполнения слотов фрейма. Во-первых, указывается, что именно прощается (*вина, зло, глупость, измена, ненависть, порок, обида* и др.), во-вторых, кого, как правило, приходится прощать (*виноватый, людей, меня, тебя, человека* и т.д.); далее – кто может прощать (*взрослый, отец, судья, человек*). Часть реакций указывает на эмоции, которые возникают как результат «правильно» выполненного прощения: *облегчение, спокойствие, радость*. Помимо того, выявляются культурно обусловленные моральные требования к прощению: *всегда, всех, забыть* (полноценное прощение предполагает забвение проступка), *любить, нужно*. В то же время отмечается, что это *нелегко*. Часть реакций носит синонимический характер: *отпускать грех, помиловать*. Указано условие, при котором можно получить прощение – *каяться*. Выявлены те смысловые рикошеты с другими концептами, о которых пишет Е.С. Кубрякова [см. выше]: *добро, доброта, любовь, милосердие, мир*, – а также с системой нравственных религиозных норм – *Иисус*.

Легко объяснимо сходство реакций, полученных на стимул «прощение». Здесь также содержится заполнение слотов: за что? – *вина, грех*, кого? – *виноватый*. Выявлены моральные требования к прощению: *забывание, полное, молчаливое* (такое прощение считается «более качественным»). Указаны нормативные ощущения, которые полагается испытывать простившему: *спокойствие*, и прощенному – *благодарность*. Отмечается, что прощение *трудное*. Есть также указание на проявление сопутствующих эмоциональных переживаний – *слезы*. Эксплицированы смежные концепты: *любовь, свет* и др. Приводится слово *дар*, которое может быть интерпретировано, в частности, как контекстуальный/ситуативный синоним. Эксплицированы «инструкции», говорящие о том, что нужно сделать, чтобы получить прощение: *искупление, покаяться, просить, рассказание*.

Сходные, но в то же время отличные реакции возникают на стимул «извинять». Так же, как и для «прощать», указывается, что мы извиняем: *вина, за необдуманные слова, мелочь, обида, ошибку, поступок*. Как видим, здесь проявляется существенное отличие – вина, которую мы извиняем, как правило, незначительна. Более серьезные проступки требуют того, чтобы из прощали. Подчеркивается также ненамеренный характер проступка, который извиняют (*не нарочно*). Однако моральные требования соответствующего культурного сценария сходны с требованиями, которые выдвигаются к прощению: *великодушно, верить, всегда, забыть, искренность, просто так*. В то же время отсутствует указание на сложности, которые мог бы испытывать субъект действия. Видимо потому, что вина, которую требуется извинить, как правило, незначительна. Ощущения, которые испытывает субъект, тем не менее, сходны: *радость, спокойствие*. Семантическая близость данных стимулов подчеркивается синонимической реакцией *прощать, простить*. Реакции указывают на действия и «ритуалы», характерные для данного сценария: *мириться, принять, просьба, уступить*. Так же, как и при действии «простить», реципиенты реагируют указанием

на сопутствующие чувства и проявления эмоций: *улыбка, доброта*. Отличия обнаруживаются в реакциях, эксплицирующих смежные концепты: *вежливость, воспитание*.

Реакции на стимул 'извинение' эксплицируют аналогичные слоты фрейма. Выдвигаются аналогичные моральные требования к тому, кто приносит извинение: *искреннее, искренность*. Указаны необходимые «ритуальные» действия: *просить, просьба, прошу*. В реакциях на данный стимул проявились наименования эмоции, которые испытывает тот, кто приносит извинения: *робость, смущение*. Подобные эмоциональные реакции на стимул, которые 'прощение' не отмечены. Наибольшее отличие обнаруживается, когда речь идет о смежных концептах, например, реакция *культура*. Здесь явно имеется в виду культура поведения. Отнесенность данного концепта к сфере этикета, в первую очередь, подчеркивается реакциями, характеризующими «внешние» атрибуты извинения: *вежливое, изящное, мягкость*. Наконец, реакция *угол*, по-видимому, является экспликацией сценария, когда детей наказывают, ставя их «в угол».

Итак, полученные реакции эксплицируют знание соответствующих культурных сценариев, позволяя выделить в них как общее, так и отличное. Можно сделать вывод, что концепт «извинение» относится более к сфере этикета, а концепт «прощение» — к сфере нравственных и религиозных норм. В то же время, полученные реакции отражают черты, релевантные для носителей языка.

Литература

1. Вежицкая А. Концептуальные основы психологии культуры // Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1997.
2. Вежицкая А. Японские культурные сценарии // Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. — М., 1999.
3. Добровольский Д.О., Караулов Ю.Н. Идиоматика в тезаурусе языковой личности // Вопросы языкознания, 1993, №2.
4. Крылова Т.В. Простить // Апресян Ю.Д., Богуславская О.Ю., Левонтина Е.В. и др. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Первый выпуск. — М., 1997.
5. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова *память* // Логический анализ языка. Культурные концепты. — М., 1991.
6. Никитина Е.С. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурные концепты. — М., 1991.

Н.А. Измайлова

К истории и этимологии слова *бесѣда* *Бесѣда в “Житии Феодосия Печерского”*

“Житие Феодосия Печерского” (XI в.), далее — ЖФП [1], — одно из первых оригинальных произведений, написанных монахом Киево-Печерского монастыря Нестором, вскоре после смерти Святого Феодосия. Несмотря на величину и особую значимость, этот памятник исследован недостаточно. Текст ЖФП использовался в основном как материал для изучения процессов развития фонетического, морфологического, синтаксического строя русского, украинского языков. Только в последнее время появился ряд работ, рассмат-

ривающих ЖФП как целостное произведение [2; 3]. Фр. Зифкес в монографии "Zur Form des „Zytije Feodosija“ [3] описывает и классифицирует языковые средства формирования текста ЖФП (с особым вниманием к выявлению византийских риторических приемов: топики, тропов и фигур). Работа Фрауке Зифкес базируется на формальном методе. И хотя автор декларирует, что вопросам взаимосвязи выделенных формальных элементов будет уделять внимание, этого сделать (как отмечает рецензент книги, А. Лаграйд [4]) не удалось. Ф. Зифкес не прослеживает, по мнению рецензента, связи и зависимость риторической формы от содержания ЖФП. Исследователь, выделив формальное сходство многочисленных художественных приемов и риторических тропов и фигур, не показывает способ их адаптации и функционирования в тексте. В то же время такая работа по поиску способов усвоения византийской традиции позволила бы значительно продвинуться в решении проблемы оригинальности ЖФП [ср. 5].

Вопрос о степени влияния византийской культуры и литературы на культуру и литературу Киевской Руси по-прежнему живо дискутируется. Часть исследователей отрицает возможность оригинального творчества, часть считает, что усвоено мало и частично. Для решения проблемы оригинальности необходимо внимание к нескольким важным моментам, среди которых главный – понимание специфики мировоззрения человека раннего средневековья, хорошая византийская и теологическая подготовка. По словам А.А. Шахматова, необходимо внимательное прочтение (фраза за фразой, слово за словом) средневекового произведения, наблюдения за замедлением или ускорением темпа повествования и т.д. (ср.[6]). По справедливому замечанию С.С. Аверинцева, средневековые произведения нередко являются "хитрой игрой и замысловатым фокусом".

Внимательное прочтение ЖФП дает ощущение высокой художественности, красоты построения каждого фрагмента, фразы, продуманного выбора речевых средств. Чем это совершенство объясняется? Лишь умелым следованием византийским литературным образцам, или недоказанным в силу серьезных объективных причин (малого количества сохранившихся памятников, скудных свидетельств исторических источников о содержании и степени образованности) высоким мастерством древнерусского книжника? В.О. Ключевский, например, считал, что задача агиографа в Древней Руси состояла не в том, чтобы представить исторические факты, а в том, чтобы разъяснить "этическую парадигму", заимствованную у восточного христианского мистицизма путем описания русских житий Святых. Поэтому литературную форму, заимствованную из византийской агиографии, учёный называл ведущим элементом в создании произведения. С его позиций высокую художественность текста ЖФП следует объяснять следованием византийским образцам [7]. Однако в отношении ЖФП утверждение о последовательном использовании, копировании византийских образцов в тексте памятника вступает в противоречие с отмеченным малым количеством заимствованных фрагментов, реминисценций, цитат [5;8;9]. В чем же загадка этого произведения, и каковы способы объяснения указанного противоречия?

Разрешение любой проблемы требует выбора адекватных материалу подходов. Напомню в связи с этим слова Д.С. Лихачёва: "Необходимо вновь

указать на то, что в определении основных признаков художественных методов древнерусской литературы следует идти от конкретного материала к обобщению, а не наоборот" [10]. Что касается языковых единиц, то о задачах исследовательской работы в этом направлении высказался С.С. Аверинцев: "Остро необходима исследовательская работа по выявлению эллинистических моделей в древнеславянском литературном творчестве, а также по анализу конкретной литературной и внелитературной функции этих моделей ... однако ... необходимо идти дальше "фигур мысли" или даже "фигур речи", в самую глубину элементарных словесных структур, туда, где действуют такие факторы, как, скажем, двукорневой состав или протяженный объем слова" [11].

Данная статья представляет собой обращение к контекстным реализациям отдельного слова. После многократного прочтения "Жития Феодосия" наше внимание привлекло употребление слова **бесѣда**. Это слово встречается в "Житии Феодосия" только четыре раза и каждый раз включено в однотипные синтаксические структуры. В пределах небольшого контекста все четыре раза слово **бесѣда** соседствует с формами глагола **сѣдѣти** (**сѣдѣ**, **сѣдѣшема**, **сѣдащема**, **сѣдоста**).

В своем исследовании текста Жития Феодосия мы используем подход к произведению раннего средневековья как риторическому произведению, наследующему принципы построения и выбора речевых средств (тропов и фигур) византийской агиографии. В свете этого подхода слово **бесѣда**, встречающееся последовательно с формами глагола **сѣдѣти** (**сѣдѣ**, **сѣдѣшема**, **сѣдащема**, **сѣдоста**), образуют фигуру паронимазия. Через призму византийской риторической традиции мы выясняем причины именно такого (в составе риторической фигуры) контекстного употребления слова **бесѣда**.

Рассмотрим макроконтексты употребления слова **бесѣда**. В первом из них повествуется о матери Св. Феодосия, которая отправилась в поисках сына, ушедшего из дома в Киев в монастырь Святого Антония Печерского. Мать Феодосия обращается к Св. Антонию с просьбой выслушать ее:

Хотѣши бесѣдовати къ тебе и поклонити сѧ свѣтлыи твои. и да благословлена боуду и азъ ут тебе. и възвѣщено бысть старьцю о нем и се изиде къ нем. лего же видѣвъши и поклонн сѧ лемоу. таче сѣдѣшема има. начатъ жена простирати къ немоу бесѣдоу многоу послѣдн же обави виноу лѣта же ради принде (32а).

Следующий фрагмент повествует о боярине Клименте, который в минуту опасности пообещал в случае своего спасения евангелие монастырю Св. Феодосия, но забыл о своем обещании. Через некоторое время ему явился преподобный Феодосий, прося не таить евангелие. Боярин, принеся евангелие в монастырь к Феодосию:

Имыи подѣ пазоухоу съкръвено скатолѣ евангеліе. и по молитвѣ хотѣшема има сѣсти. ономоу не оу леце лавнѣшю еуангелна. глагола томъ блаженн пьрьвѣе брате клименте изнеси сѧ свѣтлѣ еуангеліе. лего же имашн въ пазоусѣ твои. и еже обѣщашъ еси дати свѣтѣи богородици. ти тѣгда сѣдемъ. се слышав онъ оужасе сѧ и проповѣдании преподобнаго. не бѣ бо никомъ же о томъ

възвѣстѣнъ. ти тако изнесъ стое евангеліе. въдасть блаженному на роуцѣ. и тако сѣдѣ и доуховныа тоа весе́ды насытитъ сѧ. възвратим сѧ въ домъ свои. и ѡттолѣ великоу любѣвь имаше къ блаженному Феодосію (48в).

В третьем фрагменте автор рассказывает о князе Изяславе, часто приходящем к Феодосію, игумену монастыря:

Въ любѣвь имѣа ако же рече сѧ не простоу къ отцю нашему Феодосію. и часто прихода къ нему и доуховныхъ тѣхъ словесъ насыщаа сѧ ѡт него и тако въ единѣ ѡт днни пришедъшю томоу. и въ цркви сѣдащема има на божьствѣнѣи тои весе́дѣ. и годъ бысть вечернни. тако же сн хрестолубѣць обрѣте сѧ тоу. съ блаженнымъ и съ чьстною братією на вечерннимъ славословни (53в-53г).

В четвертом эпизоде, в котором наблюдается слово весе́да, описан приход князя Святослава, свергнутого с престола брата Изяслава, в монастырь, и проповедь Святого Феодосия о христианской любви к брату:

И тако же въшѣдъша има въ цркви. и бывши молитвѣ сѣдоуста. и блаженному Феодосію начьнъшю глаголати томоу ѡт свѣтыхъ книгъ. и много оуказавъшю емоу ѡ любѣви брата. и ономоу паки многоу виноу износащю на брата своего. и того ради не хоташю томѣ съ тѣмъ мира сътворити. и тако же паки по мнозѣи тои весе́дѣ. ѡтѣде князь въ домъ свои слава бога. ако съподобн съ таковымъ моужьмъ весе́довати. и ѡттолѣ часто приходаше къ нему. и доуховнааго того брашна насыщаа сѧ. паче медау и съта. се же соутъ словеса блаженааго. лаже исходахутъ ѡт медоточныхъ оустъ тѣхъ. многашѣ же великии Феодосіи къ томоу хожааше и тако въспоминааше томоу страхъ божи. и любѣвь еже къ братоу (59в).

Значение слова весе́да в последних трех контекстах можно определить как “монолог или диалог духовного содержания”. Два раза беседа проходит “по (“после”) молитве”, “в церкви” (с князьями), “в монастыре” (с боярином). Из фрагментов на листах 48б и 53в не ясно, происходит ли диалог между двумя участниками “беседы”. Контекст на листе 59в, наоборот, дает возможность отметить, что “беседа” — это диалог между двумя ее участниками (князем и Феодосием): и блаженному Феодосію начьнъшю глаголати томоу ѡт свѣтыхъ книгъ. и много оуказавъшю емоу ѡ любѣви брата. и ономоу паки многоу виноу износащю на брата своего. и того ради не хоташю томѣ съ тѣмъ мира сътворити.

Обратившись к “Словарю старославянского языка”, попробуем установить соответствие или несоответствие контекстных употреблений и значений слова весе́да в старославянских памятниках и ЖФП. В “Старославянском словаре” [12] первое значение слова весе́да — “слово, речь, разговор”, второе — “речь, манера речи”, третье — “проповедь”, греч. *ὁμιλία*. Второе значение слова “манера речи” в Житии Феодосия не наблюдается; что касается первого и третьего значений, то определить подобным образом значение слова весе́да в Житии Феодосия возможно. Фактом является то, что в “Старославянском словаре” не приведены контексты, в которых бы слово весе́да употреблялось в сочетании с формами глагола сѣдети, то есть, в составе нетавтологической параномазии.

В картотеке "Словаря древнерусского языка XI–XIV вв." [13] слово **весе́да** засвидетельствовано 217 раз. В словарной статье приведено около 50 контекстов. Контексты из словаря, показывающего словоупотребления интересующего нас периода, были проанализированы нами в целях:

1. найти соответствия употребления фигуры паронимазия в других памятниках периода XI–XIV вв.

2. сравнить значения слова **весе́да**, данные в словаре, со значениями в "Старославянском словаре" и ЖФП;

3. попытаться установить, не является ли фигура заимствованной из византийских переводных источников, для чего при анализе должны быть разграничены переводные и оригинальные памятники;

4. установить, какому значению какого греческого слова в переводных памятниках соответствует значение слова **весе́да** в Житии Феодосия.

В названном словаре показаны употребления слова **весе́да** в составе паронимазии только с глаголом **беседовати**: **весе́довати весе́доу**; **не вклеветовати въ доухоу нѣмъ хоженън. но весе́довати доврѹю весе́доу другъ къ другѹ. (у҃хнемѣмѹи҃ей фзх ѿмѣмѣх) доврѹю весе́доу другъ къ другѹ повесе́дѹи҃м (фзх... ѿмѣмѣх) ФСт XIV, 43 б-в [13, с. 158]. Житие Феодора Студита – ранний переводной памятник, известный в Киевской Руси во времена Нестора. В нем греческая паронимазия $\sigma\upsilon\nu\alpha\kappa\iota\lambda\lambda\alpha\sigma\theta\alpha\iota\ \tau\eta\nu\ \acute{\alpha}\mu\iota\lambda\lambda\alpha\nu$ соответствует тавтологической паронимазии **весе́довати весе́доу**.**

Значения слова **весе́да** в [13] определены как: 1. беседа, разговор; общение (греч. $\lambda\omicron\gamma\omega\nu$, $\sigma\upsilon\nu\tau\upsilon\chi\iota\alpha\varsigma$, $\delta\mu\iota\lambda\iota\alpha\varsigma$); речь, сказанное; весть, известие; в соч. с пр. от одушевленных с. Беседа, общение с соответствующим лицом; 2. объединение, собрание людей определенного мировоззрения; праздничный сход [13, с. 155–157]. Если сравнить контекстные употребления слова в [12] и [13] то окажется, во-первых, что словаре [13] в одну дефиницию включены очень разнородные, на наш взгляд, значения, которые можно бы было конкретизировать, во-вторых, не засвидетельствовано значение 'речь, манера речи', не выделено отдельно значение 'проповедь' (оно поглощено значением 'беседа', 'разговор').

Как соотносятся представленные в словаре контекстные употребления слова **весе́да** с употреблениями в ЖФП? В ЖФП значение слова определено нами как "монолог или диалог духовного содержания". Эта дефиниция близка, например, к значениям в таких фрагментах, приведенных в [13]: **никако же ихъ къ подроуѣнѣмъ съкоупляюще ... [так!] раздроушающе или лишающе къ себѣ въ врѣмѣ подобноу весе́дѣ (ѿмѣмѣт) (с. 155) видѣвъ свѣтлаго весе́дова с нимъ. желала видѣныа коу и весе́ды w(т) многы лѣ(т). ГВ XIV, 164 г; доврѹ виноу молитвою весе́довати съ вогомъ. аще во весе́да влага моужа лоучыша творитъ весе́доуща с ним (сѹнѹхѣа) Пч. к. XIV, 47. В [13] выделяются контексты со словом **весе́да** в значении 'поучение, наставление': **нигѣмъ на всѣакъ дѣнь весе́дамъ бывѣшимъ. моудростию коупно и благодатню. свѣк слово оумножающе ЖФСт XII, 85 об.; не w(т) оумышлала но w(т) свѣтѣхъ книгъ. да нѣ (с) се мѡк слово но весе́да. нѣсмъ во оучитель** **лако же они црьковьнини свѣщеньнини мѹжи. Сб Чуд XIV, 294в.****

Следующая контекстная реализация слова **вѣсѣда** подобна значениям этого слова, выведенным в ЖФП из двух эпизодов с князьями: мнози свѣтѣи шѣици. хотѣше слышати **в(т)** него. .с. доушеполезно днѣвнѣхъ его **вѣсѣдѣ**. и многога разумѣ. и оучениа его. *ЗЦ к. ХТУ, 26 а.*

Многие контексты из [13] характеризуются повторяемостью самого слова **вѣсѣда** или однокоренных, но не в составе паронимазии: *първаа вѣсѣда. първоуе вѣщають кротыцѣ. и глаголають долоу и сластьнѣ слоушають. вѣтороу вѣсѣдоу вѣтороаа вѣсѣда. и малы вѣсклоннишася горѣ* *Сб. Тр. XII/XIII, моужь иже не поползнетъся азыкомъ своимъ. поживеть ве. свара. не любаи беседа. не любаи же вѣсѣды. оскужають злобоу. Пр.л. XIII, 112а г; добро виноу молитвою вѣсѣдовати съ вгоми. аще бо вѣсѣда блага моужа лоучьша творить вѣсѣдоуща с нимъ (συντυχίας) Пч. к. ХТУ, 47.*

В ряде случаев наблюдается такое же, как в ЖФП, указание на многократность, длительность беседы (употреблением форм множественного числа, употреблением слов "много": не вѣроуи мѣногымъ словесымъ ко мѣногю во вѣсѣдоу искоушитъ тѣ и аки смѣти сѣ испытаетъ тѣ *Изб 1076, 163-163 об. и др.*

Наконец, в [13] находятся контексты, в которых обнаруживается нетавтологическая паронимазия с корнем **сѣд-**, похожая на последовательно употребляемую нетавтологическую паронимазия в ЖФП: *първѣе даже не слышнши не отвѣштаван. и не вѣлаган сѣ въ срѣдоу в[е]сѣды. и на свѣтѣ грьшннѣхъ не [с]ѣдан (ὁν μὲσσωλογων) Изб. 1076, 147 л.; в(т) далека сѣсѣдащима [так!] тѣма. дроугъ в(т)дроуга. и ти тако вѣсѣды творити дроугъ къ дроугоу ПНЧ XIV, 17 б-в., до познаго сидѣши в вѣсѣдѣ вѣсѣхъ прѣвсѣжаа ЗЦ к. ХТУ, 116 б.* Первые два памятника являются переводными. В Изборнике 1076 года слав. **вѣсѣда** соответствует греческому εἴς μὲσσωλογων. Во фрагментах из Пандектов Никона Черногорца (древнейший список датируется концом XII в.), как и в отрывке из "Золотой цепи", сборнике проповедей XIV в., в [13] греческие соответствия не приведены, поэтому трудно судить о том, какое же греческое слово соответствует в этих памятниках славянскому **вѣсѣда**. Одновременно следует отметить, что контекстные реализации нетавтологической паронимазии **вѣсѣда** – **сѣд-**, приведенные в [13], из-за отсутствия более широкого контекста и греческих соответствий слова не дают возможности установить, является ли данная фигура заимствованной из греческих источников.

Паронимазия – этимологическая фигура, поэтому предпримем попытку раскрыть секрет последовательного употребления слова **вѣсѣда** в составе нетавтологической паронимазии в этимологии этого слова. В "Этимологическом словаре славянских языков" под редакцией О.Н. Трубачева [14] отмечено: "Это слово по-прежнему может считаться спорным по происхождению, хотя в ходе этимологических дискуссий некоторые моменты выяснились достаточно определенно. Так, например, анализ значений, сопоставление живых значений со значением древних свидетельств показывает несомненную древность семантического признака 'сидеть' у славянского слова. Ср. др.-р. **вѣсѣда** 'седалище, место сиденья', рус. обл. беседа 'скамейка'. Связь праслав. *besěda : *sědēti (см.) принимается большинством совр. исследователей. Но при этом они, как правило, производят *besěda из

*bez —sěda, т.е. сложения с предлогом-приставкой *bez (см.), предполагая в данном случае для *bez значение “вне, снаружи”, как якобы более древнее значение этого слова. См. прежде всего Berkner I, 160, L. Wanstrat Zur Bedeutungsentwicklung von slav. besěda — ZfslPh XIV 1937, с. 101-103; Фасмер I, 160; Sadnik Aizetnüller. Vgl. Wb. 4, 291.

Ванстрат, в частности, называет как семантич. параллель др.-исл. “сидение снаружи в ночное время с целью гадания и прорицания” (см. L. Wanstrat, там же). Авторы указывают также на значение др.-инд. bahih “снаружи, вне”, родственного слав. bez, но, если принимать этимологию беседа < *bez —sěda, то придется признать данное слово новообразованием без и.-е. соответствий, а одна эта констатация обязывает оперировать только известными слав. значениями bez, не прибегая к дославянским, что было бы более уместно при анализе дославянского слова-архаизма. Все примеры bez- и сложений с ним в слав. языках обнаруживают значение “без, не” и не знают значений, сколько-нибудь близких др.-инд. слову. Только значение “без” знает и родств. балт. be-.

Мы считаем, что праслав. *besěda первоначально означало “сидение” (без оттенка “снаружи”, не вытекающего из реальных значений и ad hoc примышленного исследователями, начиная с Беркнера, принимающим реконструкцию *bez —sěda), откуда затем и “место сидения” и “совместное сидение, общение, разговор” и т.д. Ср. отчасти тот же путь, проделанный рус. посиделки. В связи со сказанным мы сближаем, вслед за Разводовским (Rozwadowskij RS 2, 1909, 104 и след.) слав. *besěda и др.-инд. bhasát (bhasád) ж.р. “зарница” < сидение.

Это сближение позволяет взглянуть на слав. слово как на реликтовое образование, со стороны семантической — древнее имя действия с последующей конкретизацией значения, со стороны формальной — архаическое и функционально не вполне ясное префиктирование и.-е. корня *séd-, сидеть, Ср. более старые попытки членить *beseda как *be- sěda, причем это бес- сравнивалось с лит. дуративным глагольным префиксом be- (А. Погодин РФВ, XXXIX, 1898, 3; Berkner, там же). Действительно, охарактеризованные выше слав. *besěda можно сравнить прежде всего с лит. besedeti: aš besėdžiu “я все сажу”, с этим префиксом. Эти отношения заслуживают дальнейшего изучения, тем более, что вопрос о слав. соответствиях дуративному лит. be- продолжает подниматься в славистике. Ср. В.Сор. SR XII, 1959-1960, 171-172, где нач. be- в слав. *besěda связывается с хетт. глаг. предл. pie-(pē/ bē) [14, 1, 211].

Данные этимологического словаря дают ценный материал для выводов о причине последовательного употребления **бесѣда** в составе этимологической фигуры, состоящей из форм глагола седѣти и слова **бесѣда**. Считаем, что четырехкратное употребление слова в составе паронимазии нельзя считать случайностью.

Казалось бы, если автор Жития Феодосия хотел украсить произведение следуя риторическим принципам византийской агиографии, он должен был использовать паронимазию на основе греческого слова “гомилия”. Таковую паронимазию мы наблюдаем в [13] — “беседовати беседу”.

Однако, в ЖФП последовательно употребляется нетавтологическая паронимазия. Значит, можно предположительно говорить о своеобразной “замене” византийской фигуры, построении (или сознательном использовании уже известного, но переосмысленного) оригинального речевого средства. Можем ли мы раскрыть загадку этой замены?

Еще раз обратимся к контекстам в ЖФП. Значение этого слова по контекстам можно определить двояко. Первое значение – **вєсѣда** как ‘разговор’, ‘слово’, ‘речь’. В ЖФП это значение можно сформулировать конкретнее. Отрывок на листе 59в дает возможность понять, что **вєсѣда** – “соуть словеса блаженааго”, или, образно, “доховъное то брашно... паче медоу и съта”. Кроме того, **вєсѣда** (53â) называется “божественной, доуховъной, что конкретизирует содержание понятия. Такое значение слова **вєсѣда** в Житии Феодсия ближе всего к значению греческого “гомилия” – “проповедь”.

Вторая сторона значения этого слова раскрывается в способе действия, способе проведения **вєсѣды**. Она проходит “часто” (53в), “много” (59в) (указание на повторяемость), “в церкви” (53в, 59в), “в монастыре” (48б), “около монастыря” (32а) (указание на место), “по молитве” (48б и 59в) (последовательность, место в цепи других событий), и обязательно – сидя (образ действия, проведения беседы). По сравнению со значением греческого аналога “гомилия” значение слова **вєсѣда** (в составе паронимазии) смещается с содержания действия (проповедь, духовное поучение) на описание способа (процесса) действия, или, скорее, совмещает их. В четырех показанных контекстах различными художественными средствами последовательно раскрывается объем понятия “беседа”. Окружение слова **вєсѣда** в контекстах раскрывает каждый раз новые грани понятия. Такое же явление мы наблюдали, исследуя контекстные реализации слова **сѣмѣренне** [15].

Основная функция паронимазии – функция усиления. В ЖФП эта фигура служит для усиления значимости определенной стороны понятия **вєсѣда**. Какая же сторона понятия выделена в паронимазии в греческой традиции, а какая – в древнекиевской? В случае с греческой паронимазией со словом “гомилия” и древнерусским вариантом-калькой “беседу беседовати”, пожалуй, значение “говорения”, в случае же с использованной, а может, созданной автором ЖФП паронимазией **вєсѣда** – **сѣдѣти** подчеркивается значение способа протекания действия во времени и его длительности (ср. **вєсѣда** **много** и т.д.).

Исследуемая нетавтологическая паронимазия в ЖФП, на наш взгляд, искусно восстанавливает связь между родственными словами повтором корня **сѣд-**, одновременно восстанавливая древнее значение длительности – ***вє**. Такой вывод, основанный на наблюдениях над функционированием слова **вєсѣда** в ЖФП, подтверждает приведенную в [14] этимологическую реконструкцию славянского **вєсѣда**. Вывод этот мог бы показаться смелым...

Однако, исследования о природе паронимазии подтверждают наше мнение. Так, А.А. Потехня и Р.О. Якобсон отмечают свойство паронимазии восстанавливать давно утраченную связь между родственными словами. А.А. Потехня описывает паронимазия “чесать косу”, где “чесать” является этимологически родственным “коса” [16,212], Р.О. Якобсон приводит в качестве примера восстановления таких связей игру слов ***ѡлкь-** ***ѡлко-** [17:36].

Прислушаемся к словам А.А. Потебни: "...Но какой бы отвлеченности и глубины не достигала наша мысль, она не отдалается от необходимости возвращаться, как бы для освежения, к своей исходной точке, представлению" [16:42]. Целью этимологических фигур типа паронимазии Потебня считает восстановление для сознания внутренней формы слов. Он отмечает: "...восстановление внутренней формы есть не безразличная починка старого, а создание новых явлений, свидетельствующих об успехах мысли" [16:44]. Р.О. Якобсон пишет: "Поэзия славянских народов реагирует на гибкость славянских слов и их способность порождать множество производных за счет интенсивного использования так называемых этимологических фигур — групп слов с одним и тем же корнем, но различными суффиксами... Относительная частота этимологических фигур ... заманчивая проблема, особенно в связи с широким использованием обеих этих конструкций в славянской поэзии. Характерные примеры этимологических фигур можно найти уже в древнейших памятниках славянской литературы — например, в так называемом Киевском миссале, чешской копии X века с текста, составленного в великой Моравии в кон. IX в.: *čŕstnago klimenta zakonŕnika i mačenika čŕsti čŕstęce*. Примечательно, что латинский источник этого миссала в соответствующем месте этимологической фигуры не имеет" [17,29]. В ЖФП мы наблюдаем модификацию паронимазии, которая восстанавливает внутреннюю форму слова *ááññhää* — 'долгое сидение, долгий разговор' и соединяет со значением 'разговор на духовные темы, проповедь'.

Очевидно, что, наблюдая последовательное восстановление в тексте ЖФП внутренней формы слова *ááññhää*, входящего в состав паронимазии, мы приоткрываем тайну выработки первыми творцами литературы Киевской Руси новых приемов поэтики. "Работа мысли" автора, "успехи" (А.А. Потебня) этой мысли состоят, как следует из всего вышесказанного, не в простом копировании риторических фигур византийской литературы, а в выработке собственных, адекватных, близких реципиенту того времени поэтических средств. Автор произведения делает слово, образ, художественные средства воздействия на читателя и слушателя общепонятными, используя общепринятый культурный код, возможно, привычные художественные приемы устной поэзии и прозы того периода.

Такое предположение подтверждается мнением А.А. Потебни и Р.О. Якобсона о природе паронимазии. Ученые считали эту фигуру древнейшим, очень устойчивым и излюбленным поэтическим средством славянской устной традиции. Якобсон, в частности, пишет: "Игра слов — случай несколько специфический, поскольку эти слова генетически родственны, поэтому возникает вопрос: восстановила ли случайно данная конкретная паронимазия давно утерянную связь между родственными словами, или же в славянской и балтийской устной традиции уцелел паремон, восходящий ко времени, когда эта этимологическая связь ясно чувствовалась? Безотносительно к этим запутанным генетическим проблемам настало время для исчерпывающего исследования набора устойчивых паронимазий в славянских устных традициях — задача, заманчивая для сравнительного славяноведения" [17:36].

Данные текста ЖФП свидетельствуют, что паронимазия использовалась также еще на раннем этапе создания оригинальной литературы Киевской

Руси в XI в. Ф. Зифкес в указанной выше работе выделяет в ЖФП такие нетавтологические случаи паронимазии: *поклоненик колѣномъ творца* (38в), *възъмешн възанимъ* (45а), *виюцю въ вилу* (46д), *привезоша возъ таковыныхъ хлѣбъ* (52в), она еще и слышаста си. нъ не възмогоста прогнѣвати са на нь. ни паки же послоушаста того. нъ оустрьмиста са (58в1-7), *іако ни слоухомъ хоташе того слышати* (60б17). Список паронимазий, выделенных в монографии Ф. Зифкес, по нашим наблюдениям над текстом произведения, можно продолжить.

Следовательно, “заманчивым” и очень перспективным направлением является, на наш взгляд, также изучение набора устойчивых паронимазий и в славянских письменных текстах. Установление их происхождения: калькирование из византийских источников или близость к народной поэзии, наблюдение над способами трансформации паронимазии в письменных текстах позволило бы значительно продвинуться в вопросе о степени влияния византийских образцов на древнеславянскую средневековую письменность, об оригинальности творчества древнекиевских авторов, о наборе поэтических речевых средств литературного языка эпохи раннего средневековья.

Литература

1. Успенский сборник XII-XIII вв. [Тексты]. Изд. подгот. О.А. Князевская и др. / Под ред. С.И. Коткова. – М.: Наука, 1971. 2. *Топоров В.Н.* Святость и святые в русской духовной культуре. – Т. 1: Первый век христианства на Руси. – М.: Гнозис, 1995. 3. *Siefkes F.* Zur Form des Zitierte Feodosija Vergleichende studien zur byzantinischen und altrussischen Literatur // *Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik*, 12 Berlin, 1970. 4. *Lägreid Amelies.* Rec. Frauke Siefkes, Zur Form des Zitierte Feodosija. // *Ankl. für Sl. Phil.*, 1973, № 2. – S. 192–196. 5. *Čyževskij D.* Anklänge an die Gumpoldslegende des hl. Václav in der altrussischen Legende des hl. Feodosij und das Problem der “Originalität” der slavischen mittelalterlichen Werke // *Wiener slawistisches Jarbuch*. – 1950. – S. 71–86. 6. *Виноградов В.В.* А.А. Шахматов. – М., 1922. 7. *Ключевский В.О.* Древнерусские жития Святых как исторический источник. – М., 1871. 8. *Naumow A.* O kartotece cerkiewnosłowiańskich użyć biblijnych // *Rocznik Slawistyczny*. – 1980. – T. XLIV. – Cz. 1. – S. 45–49. 9. *Измайлова Н.О.* Святе Письмо у “Житіі Феодосія Печерського” (XI ст.) // *Вісник Харківського університету. Актуальні питання сучасної філології*. – 1999. – № 408. – С.111-113. 10. *Лихачев Д.С.* Поэтика древнерусской литературы / АН СССР, Ин-т рус. лит. Пушкинский Дом. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1967. 11. *Аверинцев С.С.* Славянское слово и традиции эллинизма // *Вопросы языкознания*. – 1976. – № 11. – С. 154. 12- *Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.): около 10000 слов* / Под ред. Р.М. Цейтлин. В. Вечерки. – М.: Русский язык, 1994. 13. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* / в 10 томах. – Т. 1: А–възаконятися. – 1988. 14. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* / Под ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 1. – 1974. – С. 211. 15. *Измайлова Н.О.* Слово смѣрzenie в ряду ключевых слів моральної сфери у “Житіі Феодосія Печерського” // *Вісник Харківського університету. Серія філологія. Творчий доробок Юрія Шевельова*. – № 426. – С. 136. 16. *Потебня А.А.* Теоретическая поэтика. – М., 1991. 17. *Якобсон Р.О.* Работы по поэтике. Основа сравнительного славянского литературоведения. – М., 1987. – С. 23–80.

Семантичні і дериваційні модифікації прикметника *сірий*

Метафоричний спосіб самого формування й оновлення слів у процесі розвитку мови – неминучий процес у колірних метафорах, етимони яких – часто експресивні слова у багатьох мовах, як у слова *сірий* із праслов. **xoiro*, спорідненого з нім. *haira*, д.-ісл. *harr* – “сірий”, “сивий”; англос. *har*, д.-в.н. *her* “гідний”, ірл. *ciar* “темний” [13, III:610–611].

Процес стирання і оновлення цієї лексики теж неминучий: метафоризація ніби запрограмована етимологією цих прикметників.

Хоч категорію кольору у мові східних слов’ян учені й не відносять до активних [15:79], все ж і колірні прикметники, у тому числі й секундарні типу *красний, голубий, зелений*, теж «проробляють семантичні стрибки» [2:80], втрачаючи попередні зв’язки і закріплюючи при цьому колірне значення.

Метафоричне значення прикметника *сірий* відоме вже давній мові, де по суті воно далеке від колірного; його можна визначити як термінологічне – *серьш черньци*: «Прислали, господине, ко мне изъ Юрьева серия черньци грамоту о осмашъ съборе?» [11, III:899]. З документа видно, що грамоту про наступний собор надіслали не високі сановники, а *сірі*, тобто нижче представництво церкви.

Багатоплановість смислових відносин між абсолютним колірним і метафоричним, неколірним, значенням спостерігається у мовах нового часу. Слово *сірий* може означати: 1) “простий, що належить до непривілейованого класу”: «Бажав би з людом сірим злитись, З’єднатись жеребом одним, Ураз радіть, Ураз журитись. Докупи навіть вмерти з ним!» [10, IX:299]; «У него оказалось несколько новых знакомых из серого люда...» [8, XIII:716]; 2) “неосвічений, малокультурний” – «Підеш, серце, за такого сірого та репаного мужика, як і твій батько» [10, IV:229]; «Вы здесь все ученые, а я серый» [8, XIII:716]; 3) “нічим не примітний” – *сірий-сіренький* – «Сіра, ординарна людина здатна творити довкола себе подібних, вона навіває байдужість і смутку» [10, IX:229]; «Зимою здесь общество серенькое, не интересное» [8, XII:710]; прикметник *сірий* може набувати значення побутового чи інтимного – «Нецікавою стала Тетяна. Буденна якась, сіренька» [10, IX:229]; «Мужчын настаўнікаў – трое... Астатнія – немладныя жанчыны, шэрыя і нецікавыя» [12, 5, кн. 2:439]; у соціально-психологічному плані слово *сірий* означає “беззмистовний, нецікавий” – «Во влажном воздухе серенького дня медь коло колов звучала негромко и томно» [8, VI:776]; «І пацягнуліся адзін за адным шэрыя, поўны трывожнага чакання дні» [12, 5, кн. 2:439]; «Ды яшчэ збіраліся пажылыя... скардзіліся, расказвалі дзіўныя гісторыі, каб забыць хоць на час пра сваё шэрае жыццё» [12, 5, кн. 2:439]; цей прикметник править за негативну оцінку творів мистецтва (художніх і творів образотворчого мистецтва, кінофільмів, спектаклів і т.п.); 4) явно несхвальну, непозитивну атестацію передає метафора *сірий* у складі стійкої сполуки, як свідчать про це прислів’я, приказки, взяті з уст народу: «Сера, что свинья, а зла, как змея» [4, VI:381]; у фразеологізмі «из

серьх серый» – «відсталий, безпросвітний» – «Серый народ, из серых серый» [14:177]; 5) у російських народних говірках це слово у переносному значенні має інше семантичне наповнення: *серая* означає «бідна, нещасна»: «Я горюха серая, сирота спобедная» [14, в. 7:84]. Це вживання співзвучне українському: «слова прилітають і стеляться на папері, Плачучи, сміюсь, Мов ті діти. Градують мою сіру душу» [9, II:253]. Фразеологічна одиниця *горе серо* означає «нещасна доля» [14:47]. Крім того, *горе серо* (*серое*) використовується щодо хвалькуватого жебрака або непуцящого невдахи [14, в.7:30–31].

Непродуктивність адвербіальних дериватів відмічена і від прикметника *сірий*: «Серо, серо, да волюшка своя!» [4, IV:381], тобто «дуже важко»; «Говорит красно, а выходит серо» – «шутано, незрозуміло» [4, IV:381].

Показово, що у тексті художнього твору у прикметника *сірий* повного відриву від колірного значення не відбувається: майже щоразу воно підтримується і оживляється завдяки конкретним образам або порівнянням, які відіграють допоміжну роль, створюючи фон для глибокого узагальнення, пор.: «Но где-то на краю этого ликующего мира, далеко на горизонте, оставалось темное, зловещее пятно: там притаились серенький, унылый городишко с тяжелой и скучной службой, с ротными школами, с пьянством в собрании, с тяжестью и противной любовной связью, с тоской и одиночеством» [6:210]; «Его мысли были серы, как солдатское сукно»; «...если отравляют человека золотом – душа у него становится маленькая и серая, как резиновый мяч, ценою в пятак» [3:102].

При всьому багатстві метафоричних відтінків, відмічених словниками, слово *сірий* часто досить надійно пов'язане з основним, колірним значенням, з візуальним образом. Так і взаємодіють обидва значення колірного прикметника – емпіричне й метафоричне. «Яким би не був ступінь узагальнення, символізації у колірного прикметника, він ніби постійно підтримує зв'язок з абсолютним значенням і залишається в межах полісемії» [2:91].

Є всі підстави твердити, що українській мові властиве чи не найяскравіше структурне і семантичне багатоманіття субстантивних дериватів від прикметника *сірий*. Фіксуються вони з таким значенням: «сірома», «сіромаха», «бідняк» – «А ти звідки знаєш, що я сірома? А може, в мене лану не міряно, добра не лічено?» [10, IX:231]; «Забудеш було, що ти сіромаха, вбогий, і голий, і босий» [10, IX:231]; «бідолаха, нещасна людина, що викликає співчуття»; «Бачив я, ... Як сірома попідтинню Згорблена тулялась; над роботою за скибку Кров'ю обливалась» [10, IX:231]; «Та й заплакав сіромаха, На кий похилившись» [9, II:253].

Про ступінь поширеності цих слів поширеності цих слів можна судити і по тому, що *сіромаха*, *сіромашина* як збірні іменники використовуються для позначення історичних понять – «На бік повстанців, яких очолив запорозький козак із сіромахи Максим Залізняк, перейшов сотник дворових козаків Потоцького Іван Гонта» [10, IX:231]; «Усі пани, усі дуки У наметі сіли, Наша браття сіромашина Та і не посміли» [10, IX:232].

Оцінну семантику здобули іменники *сіряк*, *сірячка*, які у дореволюційний час використовувались для вираження зневажливого ставлення до особи. «Сказали б просто – дурень лає За те, що сам крепак. Неодукований сіряк. Неправда!» [9, II:253]. Подібну семантику мають російські літературні *серяк*,

серячек "простий, грубий, чорний" [4, IV:381], діалектне *серяга* "грубий, некультурний" [5:183].

Найвищий ступінь ознаки виражають експресивні тавтологічні вирази, пов'язані з народною мовою, фольклором: «Мені байдуже За простих сірих сіромах» [9, II:253]; «Хату запалили! Нехай би вже були непевні, Як вельможі просвещенні: То і не жаль було б; чи так? А то сірісінкий сіряк Отак лютує» [9, II:253]; «У церкву навалило стілько – пальця просунути нігде – і все тобі сірома сіра, кріпацтво голодрабе» [10, IX:231].

Іменники *сірість*, *сірятина* порівняно часто вживаються, коли говорять про бідні за змістом, позбавлені виразності, яскравості, оригінальності твори мистецтва, літератури і т. п. Аналогічно і в російській та білоруській мовах: «Саме читачі юнацького віку найчутливіші до щонайменшої фальші, сірості, схематизму» [10, IX:230]; «Болен от бездарности, от серости жизни своей. Перестал видеть основную задачу – все мелко, все потускнело» [1:6]; «Большеасць сцэнарыяў – шэрасць» [12, 5, кн. 2:437]. У цьому ж значенні відмічено іменник *сіризна*: «Атлетичного складу молодий чоловік, одягнений за останніми химерами моди, що навіть трохи вражало на фоні сіризни нашої, він не міг не привернути до себе уваги» [10, IX:229].

Є всі підстави говорити про розгалуженість номінативних структур в українській мові від прикметника *сірий*. Це той випадок, коли якість передається через іменник – цілком природним шляхом, оскільки за допомогою іменника, як зазначав Л.В. Щерба, «ми можемо будь-які лексичні значення, і дії, стан, і якості, не говорячи вже про предмети, репрезентувати як предмети» [15:83].

Номінативні деривати від прикметника *сірий* не тільки зберігають метафоричну семантику прикметника *сірий*, але й підсилюють концептуальний аспект, пор., наприклад, *сірий* для позначення простого люду і слова *сірома, сіромашина*. Словотворчі елементи забезпечують відповідні модальні відтінки.

Однак не всі відтінки прикметника реалізуються. Не остання роль належить категорії особи / неособи: іменники-неістоти надійно утримують ад'єктивне слово, яке не підлягає посередньо-вивідній номінації (*сірий день, сіре життя*, але *сірий-сіренький чоловік, люд*).

Творення нових слів від концептуальної метафори детермінується суб'єктивно-практичними потребами мовотворчості або причинами соціального характеру. У семантичній структурі таких утворень уважний дослідник може знайти, крім спільних з вивідною основою, індивідуальні, системонабуті особливості. Нове слово, поповнюючи лексичний склад, знаходить собі місце і розміщується в тій чи іншій системі мови.

Література

1. Аргументы и факты. – 1991. – № 6.
2. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. – М., 1986. – С. 162.
3. Горький М. Мать. – М., 1985. – 288 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М., 1955.
5. КЯОС – Краткий Ярославский областной словарь, объединяющий материалы ранее составленных словарей /1820-1956 гг./: В 2-х т. – Т. I. – Ярославль. – 1961.
6. Куприн А. Поединок// Александр Куприн Повести. – К., 1986. – С. 163–365.
7. Словарь русских народных говоров. Вып. 1–25 (Друкується). – М.-Л., 1965–1990.
8. Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. – М.-Л., 1948–1965.
9. Словник мови Шевченка: В 2-х т. – К., 1964.
10. Словник української мови: В 11-

ти т. – К., 1970–1980. 11. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. (Перевидано фотоспособом). – М.-Л., 1958. 12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т.-Мінск, 1980. 13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964–1973. 14. Фразеологический словарь русских говоров Сибири /Под ред. А.И. Фёдорова. – Новосибирск, 1983. 15. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 128.

Л.Д. Малевич

До проблеми визначення статусу спеціальних найменувань донаукового періоду

З розширенням сфери функціонування української мови в 90-х роках перед мовознавцями постала низка нових завдань, серед яких чи не на першому місці є вивчення спеціальних підмов та їх базисної основи – термінології. Як підсистема природної мови, що сформувалася внаслідок взаємодії позамовних чинників та загальних тенденцій розвитку національної мови, термінологія розвивається за законами спадковості, а тому важливого значення набуває дослідження еволюції термінології від її витоків – з донаукового періоду – і до нашого часу.

Серед мовознавців немає одностайності щодо визнання за спеціальною лексикою донаукового періоду статусу термінології. Поширеним є погляд, згідно з яким її визначають як “професійну лексику”, наголошуючи на принципових відмінностях між професійними лексемами як одиницями лексики певного роду занять і термінами як одиницями термінології. Такі відмінності вбачають як у внутрішньомовних характеристиках (неточності, образності), так і в хронологічному протиставленні – “архаїчності” донаукової спеціальної лексики порівняно з науковою термінологією [5:140; 10:260].

Точність науково-технічного терміна – неточність професійної лексики виявляється необ’єктивним критерієм розмежування цих шарів лексики, оскільки можна навести численні приклади, коли все якраз навпаки: “досить точні позначення, що виникли у сфері традиційних трудових занять людства і дуже неточні, розпливчасті номінації, що вимагають розгорнутих пояснень, у сучасній науці” [13:79].

Так, про диференційований підхід давніх носіїв мови до сутності конкретних реалій і свідоме вживання відповідних словесних позначень свідчать чітко вмотивовані назви земельних ділянок відповідно до їхніх якісних характеристик та функціонального призначення: *земля ролная, земля подьольная, земля пустошьская, землица пашная, займище, кгрунты орамыи, кгрунты сеножатныи, пустыня*.

Водночас немає підстав говорити про більший ступінь точності сучасних загальнонаукових та загальнотехнічних термінів (*оптимізація, критерій, автоматизація, процес*). Цей факт, зрозуміло, не можна розглядати як недолік сучасної термінології, адже різна лексика відображає різні рівні узагальнення (ступені абстракції) у процесі пізнання. Якщо в науковій сфері поняття термінуються на концептуально-теоретичному рівні, то в донауковий

період – переважно на предметно-конкретному. Як зазначав засновник Харківської філологічної школи О. Потебня, слово має “ближче” і “дальше” значення [8:19]. При цьому “між словником науки і словником побуту – прямий тісний зв’язок. Будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови” [3:6].

Щодо твердження про більшу, порівняно з термінологією, образність професійної лексики, то воно також дискусійне. Образність спеціальних найменувань зумовлена метафоричними та метонімічними перенесеннями – визнаними засобами “емоційного та інтелектуального освоєння світу”, його наукового пізнання [2:53; 15:62], які виступають різновидами лексико-семантичного способу словотворення, поширеного і в доннауковій, і в науково-технічній термінології. Процеси переосмислення мовних одиниць на різних етапах формування спеціальної підмови зумовлені тим, що словесні знаки – чи то професійні лексеми, чи терміни, – будучи засобом зберігання зафіксованої в них позамовної інформації, тобто відомостей, знань про світ, одночасно служать і засобом мовного мислення. Тому і значення слів «постійно втягуються в круговерт розвитку самих понять, матеріалізованих у словесній оболонці» [11:131].

З огляду на це більш слушною видається думка про те, що терміну властива образність лише в момент його утворення [1:56], на початковому етапі існування в певній терміносистемі, а оскільки творення нових термінологічних одиниць, зокрема й способом вторинної номінації, відбувається постійно, то у спеціальній підмові завжди залишається можливість появи певної кількості образних, емоційно забарвлених термінів. Це яскраво підтверджують задокументовані в наукових працях останніх років найменування нових понять, які ще не втратили графічної (пишуться в лапках) і лексичної маркованості, що свідчить про їхню неусталеність та емоційно-експресивне забарвлення (землі – «*супутники*», «*полиця*», *коліно типу «гусак»*, *труба типу «змійка»*).

Поступово, з усталенням спеціального слова – і професійної лексеми, і наукового терміна – його “метафорична або метонімічна яскравість втрачається, образність пригасає, оскільки на перший план висувається логічна схема або взаємозв’язок певних наукових побудов” [6:131] (пор. сучасні терміни *ложе озера*, *ложе болота*, *ложе борозни*, *ложе зрошувача* і давньоруську лексему *ложе*).

Опозиція “професійна лексика – термінологія” видається недостатньо аргументованою і з погляду мовної діакронії. За визначенням В. Портнянникової, “термінологія – це спеціальна лексика сучасної науки і техніки. Професійна лексика – це лексика, що розвинулась і досягла розквіту в період ремісничого виробництва...” [7:3]. Така кваліфікація доннаукової спеціальної лексики як “професійної”, але не “термінологічної” поділяє історично успадковану лексику певного фаху на дві хронологічно протиставлені групи найменувань – давні (професійні лексеми) і сучасні (терміни). Але при цьому функції і перших, і других однакові – позначення спеціальних предметів і понять, кількість тих, хто вживає дані мовні одиниці у спеціальному значенні, обмежена, сфера побутування визначається тією самою виробничою діяльністю. Незважаючи на проведену розмежувальну лінію, значна

кількість номінацій – професійних лексем і термінів – виявляється семантично і формально близькою протягом усього періоду розвитку певної галузі та підмови, що її обслуговує (так, практично без зміни спеціального значення протягом століть функціонують найменування *валь, ставок, вода мала* та ін.). З огляду на це, “визнання мовної спільності позначень”, що існували в глибоку давнину й існують у наші дні для “спеціальних понять ремесел і виробництв, суспільних занять і галузей знань (а також закріплення цього визнання відповідною номінацією) дозволяє природно, без термінологічних непорозумінь говорити про історичний розвиток спеціальної лексики” [13:79]. Звідси більш прийнятною видається позиція тих науковців, зокрема й продовжувачів традицій Харківської філологічної школи, які давні спеціальні найменування у сфері трудової, виробничої та пізнавальної діяльності називають термінами (С. Гайда, Т. Коготкова, В. Німчук, В. Русанівський, М. Худак).

Разом з тим помилкою було б не зважати на певні особливості термінології донаукового періоду, а тому правомірно розмежувати термінологію “народну, традиційну”, “природно сформовану” (донаукову) і “книжну” (наукову, свідомо контрольовану) [12:103–104; 14:39] хоча б на тій підставі, що “контроль і регулювання термінотворчого процесу в сучасних умовах відбувається на тій стадії розвитку галузевої термінології, коли вона вже пройшла шлях природного формування” [4:77]. Як підкреслює з цього приводу Л. Симоненко, «народна термінологія стала передумовою формування більш досконалої наукової термінології» [9:125].

Таким чином, питання про термінологічний статус спеціальних найменувань донаукового періоду трансформується у складну, однак розв’язувану за допомогою мовних та історичних даних проблему з’ясування специфіки донаукової термінології, на основі якої розвинулася українська науково-технічна термінологія.

Визнання за найдавнішими спеціальними назвами статусу донаукової термінології, а отже, аналіз процесу становлення галузевих термінологій української мови від часу їх перших писемних фіксацій дає змогу виявити основні закономірності їхньої організації і розвитку в різні історичні періоди, що може бути корисним для з’ясування загальних напрямів розвитку словникового складу мови, а також для прогнозування тенденцій майбутнього термінотворення, упорядкування сучасної української науково-технічної термінології з метою підвищення її функціональної ефективності.

Література

1. *Александрова Г.А.* Образність як джерело утворення технічної термінології // Мовознавство. – 1973. – № 5.
2. *Апресян Ю.Д.* Языковые аномалии: типы и функции // Res Philologica: Филологические исследования. – М.-Л., 1990.
3. *Виноградов В.В.* Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5.
4. *Даниленко В.П.* Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1973.
5. *Калинин А.В.* Лексика русского языка. – М., 1978.
6. *Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.М.* Українське термінознавство. – Львів, 1994.
7. *Портянникова В.Н.* Некоторые проблемы лексической характеристики жаргонизмов. – Автореф. ... канд. филол. н. – М., 1971.
8. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. – М., 1958.
9. *Симоненко Л.О.* Формування української біологічної термінології. – К., 1991.
10. *Степанова М.Д., Чернышева И.И.* Лексикология

современного немецкого языка. – М., 1962. 11. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация (Виды наименований). – М., 1977. 12. Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт групповой реконструкции). – М., 1966. 13. Шелов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. 14. Шкатова Л.А. Ономаσιологические проблемы русской терминологии. – Челябинск, 1982. 15. Black M. Models and Metaphors. – N. Y., 1962.

О. Ф. Кучеренко

Дискусійні питання термінознавства

20–30 років XX століття

Особливе місце в історії українського мовознавства належить 20-30 рр. XX століття, коли під впливом ідей національного відродження було досягнуто значних здобутків у теоретичному дослідженні і практичному розв'язанні питань термінознавства.

Теоретичне підґрунтя дослідження тогочасної української термінології знаходить своє відображення у розвідках термінологічної комісії Природничої секції Українського Наукового Товариства, статтях “Вісників” Інституту української наукової мови (вип. I, 1928р.; вип. II 1930 р.), працях вчених-термінологів.

У “Матеріалах до української природничої термінології” за 1919 рік вміщено “Інструкцію до збирання народного термінологічного матеріалу”. Зазначена “Інструкція” ставить за мету надати допомогу у відборі “потрібних для природничих наук термінів і назв, які б до того ж відповідали духові української мови” [6:2].

Дослідження мовознавців, друковані на сторінках “Вісників”, торкаються суттєвих питань термінознавства: співвідносності української термінології та термінології інших слов'янських мов, зокрема російської термінології, лексичного складу термінів, принципів укладання перекладних термінологічних словників.

Дискусійність багатьох питань українського термінознавства початку XX століття зумовлена, на нашу думку, і позалінгвістичними чинниками. Співробітниками Інституту відстоюється право розвитку саме національної наукової мови.

Харківська філологічна школа не стояла осторонь теоретичного і практичного розв'язання термінологічних проблем. Серед харківських вчених, які розглядали у своїх працях питання української термінології, слід назвати О. Фінкеля. Такі роботи дослідника як “Теорія і практика перекладу”, “Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння” безпосередньо присвячені термінологічним проблемам.

За певних історичних умов, коли орієнтація на національне вважалась проявом націоналізму, з'являються твердження про недосконалість, “незручність” української мови для позначення наукових понять, що можна спостерігати й у деяких міркуваннях О. Фінкеля щодо української термінології.

Як свідчать проаналізовані праці, питання співвідношення української і російської термінології є надзвичайно принциповими. О. Фінкель, на відміну від співробітників Інституту, вважає, що українська технічна термінологія обов'язково повинна мати спільну частину з російською термінологією. За спостереженнями вченого, спільність ця – вже факт української мови, зумовлений цілою низкою історичних причин. Наявність спільних термінів в українській та російській наукових терміносистемах, на думку О. Фінкеля, не слід відносити до вад української мовної системи, розглядати як незнання і нерозуміння наукових функцій рідної мови. Звідси активна присутність у технічних “мовах” інтернаціональних та чужомовних слів.

Т. Секунда у статті “Принципи складання української технічної термінології” зазначає, що процес творення української термінології перебуває під впливом термінологій інших мов, зокрема російської термінології. Це явище є цілком закономірним. Негативні моменти такого впливу зумовлені не тільки недосконалістю українського термінознавства, але й російського: “Найбільший з перелічених впливів буде безпосередньо вплив російської мови через те, що більшість українських техніків уживає її в щоденному ужитку. Велика небезпека цього факту в тому, що російська термінологія має великі хиби і хиби ці дуже легко можуть потрапити й до української технічної термінології, що було б небажано” [8:12].

Співробітники Інституту української наукової мови (наприклад, Т. Секунда) вбачають за суттєві серед інших критеріїв терміна народність і “самозрозумілість”: “На нашу думку, українська технічна термінологія повинна спиратися найперше на народні термінологічні матеріали. Скласти українську термінологію треба дуже обережно, щоб не засмітити мови невдалими термінами, а що це складання відбуватиметься під впливом чужих мов, то треба буде заздалегідь визначити хоча б певні загальні принципи щодо участі в ній чужих мов” [8:17].

Вимога національності терміна по-різному пов'язується О. Фінкелем і співробітниками Інституту з вченням В. Гумбольдта–О. Потебні про внутрішню структуру слова. У різних мовах значення терміна одне й те саме, а внутрішня форма зумовлена національною своєрідністю.

О. Фінкель у названих статтях дотримується думки, що більшість наукової термінології є міжнародною, штучно утвореною, внутрішня форма терміна може бути невідомою для носія мови. Через це значення терміна “незмінне і непорушне”.

Саме тому слід користуватися міжнародною термінологією тоді, коли немає, як висловлюється дослідник, сталого своєрідного націоналізованого терміна. Націоналізований термін непридатний тому, що сприяє виникненню різних асоціацій, які затьмарюють власне термінологічну суть. Паралельне вживання національного та інтернаціонального термінів сприяє термінологічній плутанині.

Автори статей “Вісників” Інституту української наукової мови відстоюють протилежні принципи складання української технічної термінології: “Тепер слід згадати й про творення нових термінів. Творення таких термінів є кінцеве, бо зрозуміло, що за теперішньої диференціації технічних наук самих народних технічних слів не вистачить, щоб скласти технічну термінологію. Як, з одного боку, творячи нові слова, треба бути дуже обережним

і творити їх на народній основі, так, з одного боку, не треба занадто боятися новотворів” [8:20].

Процес творення української технічної термінології на початку ХХ століття можна спостерігати, звертаючись до українських словникових джерел цього періоду.

Як зазначено у П.Й. Горещького в “Історії української лексикографії”, за 1917–1933рр. було створено 83 термінологічних словника медичної, географічної, природознавчої, алгебраїчної, геометричної, арифметичної, граматичної та ін. галузей наукової мови.

Загальною термінологічною комісією Природничої Секції Українського Наукового Товариства у Києві створено низку термінологічних словників: “Словник української фізичної термінології”, “Словник української хімічної термінології”, “Словар технічних виразів”.

Згодом з’являються інші технічні словники, які продовжують тенденцію націоналізації: “Російсько-український технічний словник” В.Г. Дубровського, “Словник технічної термінології” М. та Л. Дарморосів, “Словник термінів з обсягу механіки” Т. Секунди.

У 1929 р. науковцями Інституту української наукової мови укладено “Словник механічної термінології”. Укладачі зазначеного “Словника” систематизують джерела, звідки взяті синонімічні терміни, вказують українські слова-новотвори.

Значний внесок у практичне розв’язання термінологічних проблем зробила і Харківська філологічна школа. Протягом 20-30 рр. ХХ століття саме у Харкові надруковано: Жигадло І. “Російсько-український словничок ремеслів, професій та підприємств” (1925 р.); Журковський “Російсько-український транспортний словник” (1926 р.); “Російсько-український словник щонайпотрібніших у діловодстві слів (практичний порадник)” (1926 р.); Зенкевич С. “Словник хімічної термінології. Неорганічна хімія. (проект)” (1928 р.); Туркало К. і Фоворський В. “Словник технічної термінології. Комунальное господарство (проект)” (1928 р.); Трихvilів Ю. та Зубков І. “Словник технічної термінології. Мірництво. (проект)” (1930 р.); “Словник гірничої термінології” (1931 р.); Крамарівський, О. П’ятак та ін. “Практичний словник медичної термінології” (1931 р.); Шелудько І. “Практичний словник виробничої термінології” (1931р.); “Словник ботанічної термінології (проект)” (1932 р.).

Матеріали технічних словників, укладені в період активного творення української технічної термінології, безперечно, свідчать про виразні тенденції до її націоналізації.

Звичайно, термінологічна робота зазначеного періоду, перш за все за браком часу, не могла охопити усієї системи української наукової термінології. Проте аналіз формування конкретної термінологічної системи (зроблений, наприклад за словниками) свідчить про недостатню вирішеність як теоретичного, так і практичного аспектів українського термінознавства.

Можна поставити за приклад деякі терміни української пожежно-технічної терміносистеми як складника української науково-технічної терміносистеми. Так, “Словник української фізичної термінології” за 1918 рік надає такі терміни, які належать до названої терміносистеми: “насось – помпа, смок; насось водяной – водяна помпа; насось водяной всасывающий –

ссуца, вмисна помпа; насось нагнетательный водяной – гнетюча, нагнітна помпа “ [11:34].

Бачимо, що першим зазначено термін, вживаний і в російській терміно-логічній системі – “*помпа*”, а потім “*смок*”, характерний для української (“*смоктати*”). Термінологічні сполучення із реєстровим словом “*насось*” також мають українські складники (означення у терміносполученні-сучасати). Термін “*помпа*” у тому ж “Словнику” представлено таким чином: “*помпа – смок, цмок, водотяг*” [11:46].

Характерним, на нашу думку, для “націоналізованого” терміна є “*водотяг*”, внутрішня структура якого очевидна: “*тягнути воду*”. Синоніми, типові для української мовної системи, подані і до терміна “*труба пожарная*”: “*труба пожарная – смок, сикавка, вогнева труба, пожарна труба*” [11:66].

Терміни “*сикавка*” та “*вогнева труба*” висвітлюють внутрішню структуру поняття. У “Російсько-українському словнику термінів фізики і хімії” (видано у 1918 р.) знаходимо інші терміни із прозорою внутрішньою структурою – “*нагніт*”, “*смоковик*”: “*насось нагнитательный – нагніт, помпа нагнитувальна; насось разрѣжающий – смоковик, помпа обріджальна*” [7:20]. “Словник механічної термінології” (видано у 1929 р.), у передмові якого окреслено завдання систематизації термінів, надає: “*насос – смок, цмок, смоковик, водотяг, помпа; н. водяной – с. водянний [помпа всисна, сосуча]; н. всасывающий – с. всмсний [смок вбиральний]; н. пожарный – с. пожежний*” [9:57].

Показово, що першим стоїть термін “*смок*”, який остаточно закріплюється як реєстрове слово у термінологічних словосполученнях. Окрім цього, зафіксовано нове терміносполучення, якого не було у виданих раніше технічних словниках: “*с. пожежний*”. Характерним для української мовної системи є другий компонент – “*пожежний*”, а не “*пожарний*”, як, наприклад, у терміносполученні “*труба пожарна*”.

Таким чином, термінологічний матеріал пожежно-технічної терміно-системи, представлений українськими технічними словниками початку ХХ століття, виразно демонструє тенденції до націоналізації української технічної терміносистеми, спільність української та російської термінології, наявність синонімії українських термінів.

Враховуючи досвід творення терміносистем різних історичних періодів, торкаючись невирішених питань сучасної наукової мови, обов’язково слід, на нашу думку, звертати увагу на те, що конкретна термінологія є соціальним явищем: виникає за певних економічних умов, розвивається разом із технікою і змінюється, набуваючи свого удосконалення. Тільки термінологічний досвід, практика застосування термінів та їх функціонування допоможе вирішити комплекс термінологічних проблем.

Безумовно, Харківська філологічна школа багато зробила для розв’язання питань українського термінознавства у 20–30 роках ХХ століття. Свідченням цього, безперечно, можуть бути науково-технічні словники, які було надруковано у Харкові. Представлений там словниковий матеріал з багатьох терміносистем української наукової мови (у тому числі української пожежно-технічної) – демонстрація виразної тенденції до націоналізації. Дискусійність багатьох теоретичних питань українського термінознавства (праці

О. Фінкеля, розвідки на сторінках "Вісників" Інституту української наукової мови), на наш погляд, зумовлена зазначеною тенденцією.

Література

1. Вісник Інституту української наукової мови. Вип. I., 1928.
2. Вісник Інституту української наукової мови. Вип. II., 1930.
3. *Горецький П.Й.* Історія української лексикографії. К., 1963.
4. *Жигadlo I.Л.* Російсько-український словничок ремеслів. Професій та підприємств. Харків, 1925.
5. Збірник природничо-технічної секції Українського Наукового Товариства. Словарь технічних виразів. Книга 2., К., 1912.
6. Інструкція до збирання народного термінологічного матеріалу відбитка з I тому Матеріалів до української природничої термінології. К., 1919.
7. Російсько-український словник термінів фізики і хімії. Гадяч на Полтавщині, 1918.
8. *Секунда Т.* Принципи складання української термінології // Вісник Інституту української наукової мови. Вип. II, 1930.
9. Словник механічної термінології. Частина перша. Силлові. Проект. Інститут української наукової мови, 1929.
10. Словник технічної номенклатури мануфактурні виробництва. К., 1928.
11. Словник української фізичної термінології (проект). К., 1918.
12. *Фінкель О.* Теорія і практика перекладу. Харків, 1929.
13. *Фінкель О.* Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння // Мовознавство. № 2, 1934.
14. *Яната О.* За яким принципом треба укладати українську природничу номенклатуру // Вісник Інституту української наукової мови. Вип. I, 1928.

І. В. Волкова

Фізичний термін як знак наукового поняття

Українська фізична термінологія має свою майже півторастолітню історію. Ще у другій половині XIX ст. журнал "Основа" друкував на своїх сторінках фізичні терміни. Але на сьогодні маємо порівняно невелику кількість наукових праць українських учених, присвячених аналізу фізичного терміна, хоча російська фізична термінологія перебувала в центрі уваги дослідників (наприклад, праці Л.Л. Кутіної). Дана стаття має за мету хоча б частково заповнити цю прогалину. У пропонованій публікації розглядаються питання структури сучасних фізичних термінів, а також особливості їх парадигматичних відношень.

На сьогодні існує багато визначень терміна. Найбільш слушним, на наш погляд, є визначення, дане В.П. Даниленком у праці [1]. Тож терміном будемо вважати "слово (або словосполучення) спеціальної сфери вживання, що є назвою спеціального поняття і вимагає дефініції" [1:14]. Наведемо кілька прикладів фізичних термінів: *аберація, енергія, теплота, електромагнітні хвилі, червона межа, крива намагнічування, s-матриця, $\bar{u}$ -частинки, $\bar{u}$ -випромінювання, π -мезони* тощо.

За структурою фізичні терміни поділяються на прості (*іскра, фаза, дифракція, фокус, робота, електрон*), складні (*теплопровідність, електропровідність, електрофорез, феромагнітний, електрорушійний, грубозернистість*) та складені (*ван-дер-ваальсівські сили, геліоцентрична система, електронно-дірковий перехід, істинно нейтральна частинка, теплова енергія*). Прості і складені фізичні терміни найчастіше виражені іменниками.

Серед українських фізичних термінів-словосполучень найбільш поширеними є двокомпонентні та трикомпонентні структури. Двокомпонентні складені терміни бувають таких типів: 1) прикметник + іменник: *електронна дірка, коваріантна похідна, броунівський рух, трикольоровий коефіцієнт*; 2) іменник + іменник: *різниця фаз, дефект маси, покоління нейтронів, крива поглинання, лінія затримки*; 3) діє-прикметник + іменник: *зв'язаний вектор, розріджене повітря, сповільнююча дія, поляризований кристал, поглинаюча поверхня*.

Трикомпонентні складені фізичні терміни зустрічаємо таких типів: 1) іменник + прикметник + іменник: *спектр чорного випромінювання, стан стійкої рівноваги, правило лівої руки*; 2) прикметник + прикметник + іменник: *хвильова атомна функція, електронний парамагнітний резонанс, універсальна газова стала*; 3) прикметник + іменник + іменник: *активна складова напруги, інерціальна система відліку, прихована теплота випаровування*; 4) іменник + іменник + іменник: *закон збереження імпульсу, закон збереження енергії, стала часу затухання*; 5) структури з дієсловами: *забирати електрон, приходити в газоподібний стан*; 6) структури з числівниками: *перший закон Ньютона, другий закон Ньютона, перший закон термодинаміки*. За нашим спостереженням, найбільш поширеними фізичними термінами є дво- і трикомпонентні структури.

У фахових працях з фізики останніх десятиліть (80-х–90-х рр.) бачимо тяжіння до використання багатослівних складених термінів, зокрема таких, що мають у своєму складі до одинадцяти компонентів. Вважаємо це природним для даної галузі науки фактом, адже фізики прагнуть якнайточніше описати явище, а “засоби для опису нових теорій усталюються в мові, як правило, через кілька років після виникнення потреби в такому описі” [2:3–4]. Тому не варто дивуватися довжині термінів типу: *релятивістські коваріантні рівняння зарядженої частинки у заданому електромагнітному просторі* [3:242], *закон асоціативності і наявності зворотного елементу для кожного з елементів групи* [3:179], *співвідношення ортогональності для матричних елементів незвідного унітарного представлення скінченної групи порядку n* [3:204] тощо. Вважаємо, що чим довший термін, тим вигідніше, що він виник на позначення нового поняття.

Відмінною рисою фізичних термінів порівняно із термінами багатьох інших наук є надзвичайне поширення термінів із символами – символі-термінів типу: *4-простір, К-простір, Ф.-центри, δ -розпад, ψ -випромінювання, G-парність, δ -частинка* та ін. Цей факт можна пояснити специфікою фізики як науки, адже “теорії фіксуються засобами математичної мови і без математичної мови не можуть бути сформульовані адекватно з їх науковим змістом” [4:68]. Наукова діяльність фізиків доводить, що ідеї, які народилися у формах природної мови (української, англійської тощо), стають власне фізичними теоріями лише тоді, коли їх сутність викладено суворого математичною мовою, тобто за допомогою символів. От чому в мові фізиків так часто використовуються символи і символі-терміни. А в деяких працях з фізики зустрічаємо цілі сторінки, що списані формулами без жодних додаткових пояснень, бо символи у фаховій мові набувають термінологічного значення: *U* – напруга, *a* – прискорення, *F* – сила, *t* – час, *A* – робота та ін. Символи у досліджуваній субмові можуть вживатись як 1) у тканині тексту,

так і 2) у формулах: *Ізобари* - ...ядра атомів, які мають однакові масові числа M , але відрізняються зарядовими Z [6:123]; $F = ma$, $eU = \eta\phi$. Символо-терміни можуть вживатися лише у тканині фахового тексту.

Отже, символ у фаховому мовленні може повністю замінювати собою термін, бо "у символа набагато більше охоплення дійсності і, відповідно, набагато більші можливості для операцій у формалізованих кодових системах" [5:82].

У межах досліджуваної термінології нами відмічено значний відсоток термінів, утворених на основі прізвищ вчених, що відкрили закон або ж досліджували позначуване цим терміном явище: закон Брюстера, розподіл Гіббса, закон Віна, закон Відемана-Франца, енергія Фермі, закон Гейгера-Неттола, закон Бугера-Ламберта-Бера, хвилі де Бройля, поле Хіггса, ефект Черенкова, рентген, кюрі, ампер, ватт, ом, джоуль та ін. Як бачимо, найчастіше терміни-епоніми у фізиці позначають фізичний закон, явище або одиницю вимірювання.

Система фізичних термінів становить собою множинність взаємопов'язаних елементів, що створюють стійку єдність, тобто організовані у систему. Розгляньмо особливості фізичних термінів як складників системи.

Визначальними у системній організації термінології є синонімічні, антонімічні й гіперо-гіпонімічні відношення. Досліджувані терміни можуть вступати в усі названі види відношень. Серед них знаходимо такі, що утворюють синонімічні пари чи ради: випромінювання – радіація, момент імпульсу – момент кількості руху, дифракція – розсіяння частинок, катодні промені – x -промені – ікс-промені – рентгенівські промені. У межах синонімічних відношень широко реалізує себе дублетність: множник Ланде – g -фактор, ефект Мессбауера – ядерний γ -резонанс, біполярна дифузія – двополярна дифузія, каони – K -мезони, піони – $\bar{\omega}$ -мезони.

У досліджуваному шарі лексики широко представлені антонімічні відношення, що, як і синонімічні, ґрунтуються на спільних із загальнолітературною мовою ознаках. За структурою антоніми у фізичній термінології поділяємо на 1) різнокореневі, де протиставлення виражається різними основами: прямий круговий процес – зворотний круговий процес, далекий порядок – близький порядок, іонізація – рекомбінація, і 2) спільнокореневі, антонімічність яких передається за допомогою взаємно протилежних за змістом префіксів, що приєднуються до одного і того ж терміна, або ж шляхом додавання префікса, що надає термінові протилежного змісту: відцентрова сила – доцентрова сила, стабільна частинка – нестабільна частинка, скінченний простір – нескінченний простір. Отже, основи і префікси є регулярними засобами вираження антонімічних відношень у системі фізичних термінів.

Гіперогіпонімічні відношення наскрізно пронизують фізичну терміносистему. Так, наприклад, термін випромінювання є гіперонімом до термінів δ -випромінювання, $\bar{\delta}$ -випромінювання, ψ -випромінювання; термін бозони є гіпонімом до терміна частинки і гіперонімом до термінів фотони, глюони, гравітони, піони, η -мезони, фоони, екситони та ін., вживання яких у формі множини передбачає можливість їх подальшої класифікації, наприклад: термін піони має такі гіпоніми: додатний піон, нейтральний піон, від'ємний піон; термін лептони є гіпонімом до терміна частинки і гіперонімом до термінів електрон e^- , мюон $\bar{\mu}$, лептон $\bar{\nu}$ та ін. Як бачимо, гіпоніми можуть ставати

гіперонімами стосовно інших термінів гіпонімів через розвиток синтагмо-значень. Тож ми погоджуємося із думкою вчених Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, висловленою ними у праці [7]: "Оскільки зв'язок між термінами гіперонім-гіпонім відбиває взаємозалежність між родовими і видовими поняттями, що є вищою формою відображення в свідомості людини сутності явищ, понять, і в яких акумульований увесь теоретичний досвід, набутий конкретною наукою, маємо право вважати гіперо-гіпонімічні відношення термінів універсальним засобом тематичної ієрархічної організації конкретної терміносистеми" [7:194]. Такими чином, системну будову сучасної фізичної термінології в загальних рисах можна представити як ієрархічну.

Підсумовуючи сказане, відзначимо:

1. Фізичний термін як знак наукового поняття може бути виражений однією лексемою, словосполученням, символом-терміном, символом.

2. Фізичний термін активно виявляє себе на рівні парадигматичних відношень, а саме: на рівні синонімії, антонімії, гіперо-гіпонімії.

Література

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. – 246 с.
2. Перебийніс В.Г. Деякі закономірності розвитку термінологічної лексики (на матеріалі енциклопедії кібернетики) // Мовознавство. – 1974. – № 4. – С. 3–12.
3. Свідзінський А.В. Математичні методи теоретичної фізики. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 442 с.
4. Зорин З.М., Черемисина М.І. О специфике языка слов и языка символов в научном описании (на примере физики) // Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 68–77.
5. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. – М.: Молодая гвардия, 1995. – 352 С.
6. Біленько Г.І. Фізичний словник. – 2-е вид., перероб і допов. – К.: Вища школа, 1993. – 319 с.
7. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.

Г.А. Сергєєва

Системний підхід

до вивчення лексичних запозичень

на рівні лексико-семантичної парадигматики

(до проблеми термінологічної синонімії)

У нашому дослідженні виходимо з ідей про цілісне, системне розуміння мовних явищ та тверджень про системний характер мови і про необхідність системного підходу до вивчення мовних процесів як у синхронії, так і в діахронії. Розробка різноманітних питань мовного розвитку в їх взаємозв'язку посідає важливе місце в науковій творчості вчених Харківської лінгвістичної школи. Для О. Потебні та його послідовників, одним з яких був М. Накопечний, є характерною свідомо орієнтація на принцип системності у вивченні мови, її рівнів та окремих елементів [3:84]. Як відзначають дослідники наукової спадщини О. Потебні, системне розуміння мовних явищ з достатньою повнотою відбилися в працях ученого з історичної фонетики східно-слов'янських мов та в його концепції слова [3:85; 8:134; 9:68].

М. Наконечний зазначав, що *“головне завдання мовознавців при досліджуванні мови як системи – ураховувати й глибоко вивчати дію внутрішніх законів розвитку мови, джерела її саморуху”* [6:125]. Учений розумів мову як складну систему, де зміна в одній якійсь ланці викликає зміну в іншій. Дослідник наголошував на необхідності зважати на цілісність, системність мови, розглядати та оцінювати мовні факти з погляду системи мови в цілому, факти брати не ізольовано, а вивчати і пояснювати їх завжди в зв'язку з системою [6:126]. Отже принцип системності в дослідженні мовних фактів необхідно розглядати як відбиття системних властивостей самої мови.

Виходячи з проаналізованої нами наукової літератури, можна зробити висновок, що погляд на лексику як на систему є широким визнаним в сучасній лінгвістиці. Вивчаючи зміни у сучасній лексичній системі, зокрема лексичні запозичення в термінології, ми значною мірою спираємося на мовознавчу спадщину представників Харківської лінгвістичної школи.

Системний характер процесу запозичення виявляється найбільшою мірою під час лексико-семантичного освоєння іншомовного слова, оскільки лексична одиниця запозичується як більш – менш безформений уривок лексичного матеріалу, що набуває нової оформленості лише в системі і за допомогою засобів іншої мови, мови-рецептора [11:235]. Освоєння іншомовної лексики, зокрема процес пристосування запозичень до нової лексико-семантичної системи, супроводжується певними змінами на парадигматичному рівні. Під час освоєння іншомовне слово не тільки зазнає впливу мови, яка запозичує, а й само впливає на неї, стимулюючи розвиток питомих слів, по-новому організуючи синонімічні ряди. III. Баллі з цього приводу писав: *“Слова ніколи не існують самотійно, і нове слово повинне буде зіткнутися з синонімами й антонімами; значення яких воно до певної міри змінить; водночас зміниться й ланцюг асоціацій”* [1:28]. Отже, досліджуючи семантичну асиміляцію іншомовних слів, необхідно враховувати процеси взаємодії питомої та запозиченої лексики, тобто аналізувати зміни, які запозичена лексика викликає на парадигматичному рівні лексико-семантичної системи приймаючої мови, зокрема в синонімічних рядах, та зміни в семантичній структурі іншомовної лексичної одиниці, які виникають під впливом структурно-семантичної організації питомої лексики.

Проблема синонімії термінологічних одиниць ще далека від свого розв'язання і є предметом дискусії в науковій літературі [2:61]. Залишається невирішеним питання стосовно того, як слід розуміти синонімію у термінології. При цьому більшість дослідників називають різнокореневі слова-терміни, що виражають те саме поняття абсолютними синонімами, які рідко зустрічаються серед загальнонавжаних слів. Ряд учених називає абсолютну синонімію дублетністю. Деякі дослідники вважають, що мова йде про дублетність тільки в тому випадку, коли збігаються всі компоненти значення синонімів [4:104]. Ми розуміємо під рівнозначними синонімами лише однакову предметно-логічну співвіднесеність слів, яка не виключає існування у них певних особливостей. Терміни-синоніми, навіть якщо вони виражають те саме поняття, можуть різнитися семантичною структурою, частотністю вживання, мати відмінності в сполучуваності, сфері використання та ін. Необхідно також зазначити, що термін у процесі використання його як засобу пізнання реалізує можливості набувати певних семантичних

ознак, внаслідок чого збільшується чи зменшується ступінь його синонімічності з відповідними термінами [7:180]. Тому, на наш погляд, точніше називати семантично рівнозначні терміни дублетами, які співіснують на певному етапі розвитку терміносистеми.

Серед мовознавців немає одностайної думки й щодо ролі синонімії в термінології. На думку багатьох дослідників, це загалом негативне явище, оскільки синонімія в термінології не виконує ніяких функцій, а лише ускладнює спілкування. Ми дотримуємося точки зору тих дослідників, які вбачають у термінологічній синонімії певні позитивні риси, вважаючи її корисним семантичним процесом при формуванні терміносистеми, який сприяє семантичному розвитку терміносистеми в цілому і передбачає її неологізацію [10:30; 4; 7:183].

Як свідчать спостереження дослідників, абсолютні синоніми у природно сформованих терміносистемах, до яких ми відносимо і досліджувану нами систему правничих термінів, відносяться здебільшого до типу "запозичене слово – українська лексична одиниця", що і є об'єктом аналізу у цій статті. Наприклад: *інвестиція* – *вклад*; *депозит* – *вклад*; *інвестор* – *вкладник*; *індосамент* – *напис на звороті векселя*; *демпінг* – *викидний вивіз*; *цесія* – *поступка вимогою*; *парламент* – *Верховна Рада*; *лізинг* – *оренда*; *кіднепінг* – *викрадення з метою викупу*; *кліринг* – *система безготівкових розрахунків*; *суверенітет* – *незалежність*; *іпотека* – *позика під нерухомість*; *фритридерство* – *політика вільної (безмитної) торгівлі* та ін.

На сучасному етапі розвитку у зв'язку з розширенням понятійного апарату ця терміносистема поповнюється запозиченнями, що спричиняє появу нових термінів-синонімів типу "запозичене слово – питомий термін". Зауважимо, що в групі синонімічних термінів такого типу, в більшості випадків, як свідчить наше дослідження, перевага на сьогодні віддається іншомовним словам. На нашу думку, пояснити цю особливість мови можна тільки за умови системного підходу до вивчення лексичних запозичень, тобто приймаючи до уваги процеси взаємодії питомої та запозиченої лексики, аналізуючи зміни, які при цьому виникають. Оскільки мовна система не сприймає двох тотожних за значенням лексичних одиниць, в умовах високої семантичної дублетності сильнішою тенденцією, яка визначає подальші відношення абсолютних синонімів, стає тенденція до диференціації смислової та функціональної [5:77]. Наскільки широко цим процесом будуть охоплені дублетні одиниці і чи знайдеться для кожної з них своє місце у системі, визначає стан лексичної системи.

Нами проаналізовані випадки, в яких іншомовні терміни зберігають свої позиції в правничій терміносистемі при наявності українських синонімів. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що іншомовні лексеми часто відповідають основним вимогам до термінів більшою мірою, ніж питомі терміни. Проаналізовані нами питомі лексеми – переважно складні слова або словосполучення, у яких відсутні можливості подальшого словотворення: *поступка вимогою*; *викрадення людини з метою викупу*; *позика під нерухомість*; *політика вільної торгівлі* та ін. Багато іншомовних термінів мають в українській мові похідні і тим самим органічно пов'язані з терміносистемою: *парламент* – *парламентар* – *парламентаризм* – *парламентський*; *кліринг* – *кліринговий*. Ще однією причиною збереження обох слів у мові є

неідентичність комплексу значень, зокрема тоді, коли один з термінів-синонімів багатозначний. Оскільки синоніміка протидіє розвитку багатозначності, запозичення дуже часто використовуються з метою зменшення полісемії питомих термінів: *інвестиція* – *вклад*; *спікер* – *голова*. Нами виявлено також ряд термінів-синонімів з відмінностями в семантичній структурі, внаслідок чого вони є термінами з близьким понятійним змістом: *оренда* – *лізинг*; *податок* – *акциз*. Українські терміни *оренда* і *податок* мають ширше значення ніж відповідні запозичення. Деякі дослідники навіть схильні вважати, що терміни такого типу не можна називати дублетами, з чим ми цілком згодні. Деякі терміни-дублети відрізняються сферою вживання. Наприклад, у синонімічній парі *незалежність* – *суверенітет*, перше слово є близьким до міжстильової лексики, а друге належить до термінології міжнародного права.

На підставі проведеного аналізу, можемо зробити висновок, що дослідження лексико-семантичних парадигматичних відношень термінів дає можливість глибше зрозуміти сутність системних відношень термінологічних одиниць, встановити парадигматичні зв'язки між термінами та виявити процеси руху слів усередині синонімічних рядів. Такі дослідження мають велике значення для визначення шляхів подолання широко розвинutoї синонімії в сфері термінології та імпульсів подальшого розвитку терміносистеми, оскільки лексико-семантична парадигматика пов'язана з варіюванням та відбором лексем і значень у процесі функціонування мови.

Підсумовуючи сказане, хочемо відзначити, що системний підхід до вивчення семантичних процесів, викликаних входженням іншомовної лексики в лексико-семантичну систему мови-одержувача має велике значення для розробки та унормування сучасних українських терміносистем.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.
2. Боярова Л.Г., Покровська О.А. Терміни-синоніми як об'єкт термінографії (на матеріалі ринкової термінології) // *Vocabulum et Vocabularium* : Сб. науч. трудов по лексикотермінології. – Вып.3. – Х., 1996. – С. 60–62.
3. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.). – Донецьк: Рідна мова, 1998. – 221 с.
4. Лейчик В.М. Термины-синонимы, дубликаты, эквиваленты, варианты // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Вып.2. – Новосибирск, 1977. – С. 103–107.
5. Лисиченко Л.А. Лексикология сучасної української мови: семантична структура слова. – Х., 1977. – 115 с.
6. Наконечний М.Ф. До вивчення становлення й розвитку фонетичної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. – Х.: ХДУ, 1962. – С. 125–167.
7. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
8. Потебня А.А. История русского языка: Лекции, читанные в 1882–3 ак. в Хар. ун-е (Публикация С.Ф. Самойленко) // Потебнянські читання. К.: Наук. думка, 1981. – С. 119–168.
9. Потебня А.А. Общий литературный язык и местные наречия // О.О. Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 63–77.
10. Русинова Л.Н. О некоторых вопросах упорядочения и стандартизации терминологии (терминологическая синонимия) // Термины в языке и речи. – Горький, 1985. – С. 25–31.
11. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд. лит. на иностр. яз., 1956. – 260 с.

Наявність музичних назв-синонімів свідчить як про багатство української мови, так і про неунормованість і неусталеність української музичної термінології.

Широко досліджують синонімію науковці Харківської школи, зокрема її предгеча О.О. Потєбня вважає, що значення слів-синонімів найчастіше збігається, хоча ці слова при виникненні позначають різні поняття. Л.А. Булаховський присвячує питанням синонімії окремий розділ у "Нарисах із загального мовознавства", у якому подає таке визначення синонімів: "слова, здатні в тому ж контексті або в контекстах, близьких за змістом, замінити одне одного без відчуття помітної відмінності у змісті" [1:32].

Синонімами в сучасному українському мовознавстві вважають "слова, що означають назву одного і того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, або сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами" [2:249]. Ф.А. Будагов, Ф.Н. Буслєв розглядають наявність різних відтінків у значеннях синонімів обов'язковою. Однак у значній кількості лінгвістичних досліджень висловлюється думка про те, що слова-синоніми можуть не тільки відрізнятися відтінками у значеннях, але й мати тотожні значення [див. 1; 2; 5; 6]. Саме це твердження дозволяє розглядати терміни з нульовим семантичним протиставленням як синоніми. А.В. Шагіро, А.П. Коваль заперечують існування синонімів у термінології і виділяють лише дублети: "немає термінів-синонімів (термінів-близькозначних слів), а є терміни-дублети" [3:225-226]. Проте, терміни, тотожні за значенням, можуть відрізнятися іншими ознаками, наприклад, структурою, етимологією, ступенем сучасності, особливостями функціонування. Отже, у музичній термінології української мови терміни, які збігаються за семантикою, розглядаємо як абсолютні синоніми.

Смислова тотожність є особливо важливою у термінології, де вимагати від синонімів різниці у відтінках значення не можна, бо у цьому випадку втрагиться зв'язок терміна з поняттям, всупереч тому, що точність і відповідність терміна науковому поняттю є основними вимогами до термінів. Тому кількість відносних синонімів в українській музичній термінології є обмеженою: *опус* (термін, вживаний для порядкової класифікації творів композиторів) [3:483] – *музичний твір*, *композиція*. Це є свідченням того, що відносні синоніми не є характерними для української музичної термінології.

Наявність абсолютних синонімів у музичній термінології української мови є безсумнівною. У межах аналізованої терміносистеми виділяємо лексичну, слововирну, структурну синонімію та синонімію на міжзнаковому рівні.

Лексичні синоніми виникають внаслідок пізнавальної діяльності людини, яка видокремила в явищі інші чи нові властивості і таким чином створила синонім, що "позначає це саме явище, але з урахуванням нового елемента значення" [5:42].

Серед лексичних синонімів виділяємо такі різновиди:

1. Запозичені терміни – українські терміни: *аккомпанемент* – *супровід*; *акт* – *дія*; *акцент* – *наголос*; *ансамбль*, *банда* – *гурт*; *ауфтакт* – *затакт*; *вокаліст* – *співак*; *демпфер* – *глушник*; *детонація* – *фальшування*; *дикція* – *вимова*; *епілог* – *закінчення*; *імітація* – *наслідування*; *каденція* – *закінчення*; *каніфоль* – *живиця*, *смола*, *липанда*; *кантор* – *півчий*, *співак*; *кода* – *закінчення*; *композиція* – *твір*; *консонанс* – *злагодженість*; *ліга* – *зв'язка*; *мелодія* – *наспів*; *нюанс* – *відтінок*; *рефрен* – *приспів*; *тон* – *звук*; *увертюра* – *вступ*; *фрагмент* – *уривок*; *arco* – *смичок*; *piatti* – *тарілки*; *violino* – *скрипка* та ін.

Ці терміни-синоніми мають однакове значення і можуть замінювати один одного без зміни семантики висловлювання, але вони відрізняються стилістичними відтінками. Запозичені терміни у зв'язку із втратою внутрішньої форми безпосередньо виражають термінологічне значення, а українські терміни зберегли зв'язок з українською мовою. Тому в наукових працях перевага надається термінам іншомовного походження, у науково-популярних виданнях частіше вживаються українські терміни.

Крім того, терміни відрізняються вживанням у межах наукового стилю. Так, терміни *piatti*, *violino* використовуються у партитурах, в інших випадках вживаються відповідні терміни *тарілки*, *скрипка*. Термін *arco* трапляється в нотних текстах і методичних працях для позначення способу гри на струнних інструментах, зокрема, скрипці, у інших випадках вживається термін *смичок*.

В українській музичній термінології можемо виділити синонімічні терміни, запозичені з різних мов: *каприс* (фр.) – *капричіо* (іт.); *каданс* (фр.) – *каденція* (іт.); *мінор* (іт.) – *moll* (нім.); *мажор* (іт.) – *dur* (нім.); *медіатор* (лат.) – *плектр* (гр.) та ін.

2. Застарілі терміни – сучасні терміни: *капельмейстер*, *регент* – *диригент*; *ут* – *до*; *пропорція* – *метр* у 3/1, 3/2, 3/4; *піканда* – *метр* у 6/4, 6/8; *такт* – *цїла нота*; *чвертка непов'язана* – *чвертка*; *чвертка в'язана* – *вісімка*; *чвертка два рази в'язана* – *шістнадцятка*; *ес* – *пауза півноти*; *пол-ес* – *пауза чвертки*; *сема* – *пауза вісімки*, *мусикійський* – *музичний* і т.п.

Застарілі терміни у сучасних музикознавчих дослідженнях надають науковому мовленню архаїчного відтінку, тому їх вживання обмежене.

3. Діалектні термінолексеми – терміни літературної мови. Навіть у межах конкретного діалекту знаходимо значну кількість різноманітних найменувань одного поняття: *дримля*, *дрімля*, *дрімка*, *дрімки*, *дрімливці*, *дрімота*, *дорамба*, *турумба* (Бойківщина) – *дримба*, *варган* (гр.); *коза*, *козиця*, *баран*, *міх*, *гайда*, *гайдича*, *гайдичка* (Гуцульщина) – *дуда*, *волінка*, *мюзет* (фр.).

Трапляються синонімічні найменування у різних діалектах: *басоля* (Слобожанщина), *босок*, *басюка*, *підбасок* (Поділля), *бамбір*, *бас*, *гук* (Бойківщина), *варвара* (Буковина) – саморобний інструмент типу віолончелі; *бугай* (Поділля), *бербениця* (Закарпаття, Гуцульщина); *сопілка* (Слобожанщина, загальноукраїнське), *дудка* (Поділля), *пищалка* (Бойківщина), *денцівка* (Гуцульщина); *бубон* (загальноукраїнське), *решітко*, *решітце* (Бойківщина, Поділля); *свиріль* (загальноукраїнське), *ребро* (Гуцульщина), *кувиця*, *цївниця* (Слобожанщина); *скрипка* (загальноукраїнське), *гуслі*, *гушлі*, *гуслята* (Закарпаття, Бойківщина, Лемківщина).

Фактично, неможливо знайти хоча б один інструмент або деталь будь-якого інструмента, які б не мали щонайменше подвійної назви у діалектах української мови. Отже, для народної української музичної термінологіки синонімія є характерною.

Сфера вживання діалектної термінологіки, на жаль, обмежена, діалектні назви музичних інструментів та їх деталей, діячів у галузі музики фіксуються у дослідженнях про народну музику, а також у діалектологічних словниках. Значну кількість народних музичних назв можемо знайти у творах художньої літератури, де вони служать одним із засобів створення місцевого колориту.

Словотвірні синоніми вперше в українському мовознавстві описує І.І. Ковалик, виділяючи два різновиди: омоосновні та гетероосновні. У музичній термінології трапляється значна кількість словотвірних синонімів:

1. Омоосновні синоніми: барабанник – барабаник; дудар – дудчак; зурнач – зурнист; інструментування – інструментовка; консерваторний – консерваторський; оркестрування – оркестровка; орнаментация – орнаментика; скрипаль – скрипач, скрипак; співець – співак; трубач – трубайло, трубаши; флуерник – флуераши; фаготний – фаготиш та ін.

2. Гетероосновні синоніми: дудар – гайдар; інструментовка – оркестровка; інструментування – оркестрування; інструментувати – оркеструвати; смичок – лучок; сопілка – денцівка; брязкало – било, боекало, бухало, грало, деренчало, диркало, калатало та ін.

Серед музичних назв, утворених префіксально-суфіксальним способом, маємо низку утворень для позначення однієї і тієї ж самої реалії. Для їх творення використовуються синонімічні суфікси (борода – підбородак, підборідник) і префікси (крутити – підкрутка, закрутка; струна – приструнник, надструнник).

Структурні синоніми розглядає А.В. Лагутіна у статті "Синонімія слова і словосполучення" [див. 4], вони являють собою складений термін – простий термін: баскійський барабан – тамбурик; басовий голос – бас; енгармонічна рівність – енгармонізм; запис звуку – звукозапис; звукова шкала – гама, зеукоряд; метричний розмір – розмір; нижня медіанта – субмедіанта; нотне письмо – нотація; нотний стан – нотоносець; основний тон – прима; перелом голосу – мутація; подвійна денцівка – дводенцівка; провідний мотив – лейтмотив; тема з варіаціями – варіації; цілий тон – тон; шостий ступінь – секста та ін.

Структурні синоніми не відрізняються один від одного ні семантикою, ні стилістично. Заміну складеного терміна простим пояснюємо бажанням зменшити кількість слів у висловлюванні або прагненням не повторювати його кілька разів.

Складені терміни можуть вступати у синонімічні відношення не лише з простими термінами, а й між собою: англійський різжок – альтовий гобой; баскійський барабан – ручний барабан; важка доля – сильна доля; основні інтервали – прості інтервали; рух протилежний – рух супротивний; контрапункт рухомий – контрапункт пересувний та ін.

Усі три групи синонімів не можна розглядати ізольовано один від одного. Термін може одночасно входити в різні групи синонімів: творець – компо-

ніст – композитор (синоніми відмінні за походженням і активною вживаністю в різних історичних епохах), *перший ступінь* – *тоніка*, *перелом голосу* – *мутація* (структурні синоніми і відмінні за походженням).

Полісемічний термін, залежно від значення, може входити у різні синонімічні пари: *транскрипція* – *аранжування* і *транскрипція* – *фантазія*; *тон* – *звук і тон* – *цілий тон*; *мелодія* – *наспів* і *мелодія* – *верхній голос*; *прима* – *перший ступінь* і *прима* – *основний тон*.

Синоніми на міжзнаковому рівні [див. 7] широко використовуються у музичній термінології: S – *субдомінанта*; D7 – *домінантсептакорд*; T6 – *тонічний сектакорд*; II2 – *секундакорд другого ступеня*; D4/3 – *домінантовий терцквартакорд*; ff – *фортисимо*; p – *піано*; # – *дієз*; d – *вісімка* та ін.

Окрім синонімів, у музичній термінології української мови виділяються фонетичні, орфоепічні, орфографічні і граматичні **варіанти** одного терміна: *адажіо* – *адажьо*; *аріозо* – *аріозо*; *каприччіо* – *капричіо*; *хабанера* – *габанера*; *піцкато* – *піцкікато* – *піццикато*; *фортисимо* – *фортісімо* – *фортіссімо*; *басоль* – *басоля*; *віолончель* – *віолончеля*; *клавін* – *клавіша*; *парафраз* – *парафраза*; *реприз* – *реприза*; ДТК – *добре темперований клавір*; ді-джей – *диск-жокей*.

Вважаємо, що синонімія є небажаним явищем у термінології, на противагу літературній мові, і свідчить про початкову стадію формування терміносистеми. Але, враховуючи специфічні, іноді вкрай несприятливі умови формування української наукової мови в стані бездержавності, коли проводилась тенденція уніфікації, максимального наближення до російської мови, наявність значного розмаїття при найменуванні музичних реалій слід вважати явищем позитивним. За більш сприятливих умов розвитку української музичної термінології відбір кращих найменувань можна буде провести успішно. Сьогодні ж перебуваємо у стані потреби збору і фіксації синонімічних назв на позначення музичних реалій.

Література

1. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1955. – 248 с.
2. Ганич Д.І., Сліпник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – 163 с.
3. Коваль А.П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. – К., 1970. – 307 с.
4. Лагутіна А.В. Синонімія слова і словосполучення // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 34–45.
5. Лисиченко Л.А. Типи синонімів за значенням // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 11. – С. 40–46.
6. Наконечна Г.В. Про синонімію в богословській термінології / Єдиними устами. Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – 1998. – № 2. – С. 16–27.
7. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 216 с.
8. Словник іншомовних слів. За ред. О.С.Мельничука. – К., 1974. – 776 с.

Власні назви стали твірною основою для багатьох загальних назв: наукових термінів (наприклад, *ампер*, *дизель*), назв предметів побуту (*макінтош*, *фаянс*), найменувань людей за різними ознаками (*архаровець*, *король*, *харків'янин*), назв тварин, птахів, рослин (*сардина*, *фазан*), назв різноманітних течій, рухів, систем (*фрейдизм*, *магометанство*, *шовінізм*) та ще багатьох інших розрядів слів. У тому числі відапелятивне походження має велика кількість кулінарних термінів, найменувань страв та напоїв.

Ця група лексики (назви страв та напоїв, п'юс близькі до них назви тварин, птахів та рослин) практично ніколи не була предметом окремого дослідження, хоч поодинокі приклади з кулінарної сфери зустрічаємо майже у всіх дослідників, які займалися питаннями утворення відономастичних одиниць. Відносно велика кількість кулінарних термінів представлена в монографіях Д.С. Мгеладзе й М.П. Колесникова («Слова топонимического происхождения (топонимы) в русском языке» та «От собственных имен к нарицательным: слова антропонимического происхождения в русском языке»), але в цих роботах, на жаль, мало уваги приділяється словотворчому аспекту, а обсяг аналізованих назв дуже далекий від ідеалу. Цікавий матеріал представляє «Кулінарний словарь» відомого теоретика від кулінарії В.В. Похльобкіна, але, оскільки цей словник власне не є мовознавчим, автор зовсім не мав на меті з'ясовувати природу термінів, тому згадки про відономастичне походження назви тієї чи іншої страви або пов'язані з якоюсь легендою, цікавою історією, або носять випадковий характер. В українській ж подібні монографії й словники відсутні зовсім.

Звідки походить сама традиція найменування страв за іменами, прізвищами, географічними назвами? Відповідь знаходимо в словнику В.В. Похльобкіна. Виявляється, ще з XVII ст. в Європі розповсюдилася мода давати стравам назви за прізвищами їх автора чи особи, яка найбільше любила вживати цю страву. Але значно більше ця традиція поширилася з відкриттям у XIX ст. «ресторацій». *Комлети Пожарського*, *салат Олів'є*, що подавалися в популярних ресторанах, отримали назви за прізвищами володарів цих закладів.

На відміну від страв «іменних», В.В. Похльобкін виділяє так звані «історичні страви», названі на честь відомих історичних осіб чи подій. Такими є *пиріг Брилья-Саварен*, *суп Карла II'ятого*, *комлети Пампадур*, *пиріжки Наполеон*, *курчата Ришельє*.

Відантропонімічні назви страв можуть насправді утворюватися не тільки від імен, але й від прізвищ, імен по батькові й навіть від прізвищ. Так, від прізвищ походять такі кулінарні терміни: *Бешамель* – один з основних соусів французької кухні, названий за іменем винахідника, Луї де Бешамеля маркіза де Нуантель (XVII ст.); *Сендвіч* – сучасна загальноприйнята назва бутербродів. Названі за ім'ям Джона Монтегю, лорда Сендвіча (1718–1792), який харчувався винайденими ним «сендвічами», щоб не йти обідати з казино

і не переривати гри.

Ці кулінарні терміни утворено безпосередньо перенесенням прізвища винахідника на назву придуманої ним страви, тобто лексико-семантичним способом. Такі назви поширені в усьому світі, вони є міжнародними назвами подібних страв, тобто фактично вони є *інтернаціоналізмами*. Але є ще одна особливість, притаманна кулінарним термінам: таке лексико-семантичне перенесення імені винахідника на назву страви відбулося саме в мові тієї країни, де й жив винахідник (тобто назва *сендвіч* – це результат лексико-семантичного словотворення англійської мови). В українську мову такі назви потрапляють вже в готовому вигляді, й вивести їх походження ми можемо тільки через відповідні мови, а для нас вони є непохідними лексичними запозиченнями.

Антропоніми-прізвища можуть входити й до складу лексико-синтаксичних утворень, складних термінів, наприклад, *яєшня Россіні*: її винахід приписується відомому італійському композитору Джоаккіно Россіні (1792–1862). Від звичайної випускної яєшні вона відрізняється тим, що з оточуючого білка вирізаються лише жовтки, кожний з яких прикривається шматочком гусячої печінки й заливається соусом з мадери.

Гур'євська каша – манна каша з варенням, медом, горіхами, пукатами, сухофруктами та прянощами; винахідник – російський міністр фінансів першої чверті XIX ст. граф Д.А. Гур'єв. Утворення лексичне словосполучення складається з відантропонімічного прикметника *гур'євський* (прізвище Гур'єв + суфікс -ськ- + система прикметникових флексій) та номенклатурного слова (*каша*). Назву утворено в російській мові, але, через схожість словотворчих засобів української та російської мов, лексичне словосполучення *гур'євська каша* було природно засвоєне українською мовою практично без змін.

Унікальним прикладом лексико-семантичного способу словотворення в кулінарній термінології є назва *беф-строганов* (м'ясна стравка зі шматочків яловичини під соусом, названа на честь графа Олександра Григоровича Строганова (1795–1891), але придумана кимось з кухарів графа Строганова спеціально для «відкритих столів»). Перша частина назви, *беф-* (від франц. *boeuf* – яловичина) настільки злилася з другою, *-строганов*, що практично виникла назва у формі складного слова (про свідчить і варіант написання *бефстроганов*). Це своєрідне «російсько-французьке» утворення також без змін увійшло до лексичного складу української мови.

В розмовному стилі мови дуже поширена останнім часом назва «*ніжки Буша*» – розповсюджене в дев'ястих роках XX ст. найменування курячих стегенців (або курячих ніжок разом з тазовою кісткою), що почали масово експортуватися до пострадянських країн з США під час правління президента Дж. Буша. Через це стегенця були дотепно охрещені в народі «ніжками Буша».

Третій вид утворення кулінарних термінів від прізвищ – морфологічний. Найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб:

Велігорка – гречка на крупа м'якого помелу, круглокатана, на відміну від натуральної, ребристої ядриці. Створений цей різновид гречки був для польських магнатів в кінці XVIII ст., коли великим кухмістером литовським був Михайль Вієльгорський (хоч фактично до кулінарії цей граф не мав ніякого відношення, а посаду просто купив, як почесну). Назва утворена додаванням суфікса -к- до усіченого та фонетично значно трансформованого

антропоніма-твірної основи. Фонетичні зміни зумовлюються складною історією розповсюдження цього слова: у вісімдесятих роках XVIII ст., коли Вільгорський уже жив у Парижі як польський емігрант, в Росії стала поширюватися крупа, яка носила його ім'я, і яка ще довго не мала стійкого написання (велегорка і велігорка).

Потанці – підсушений невеличкими шматочками хліб, який їдять з гарячою рибною юшкою, молоком, водою; також хліб, змащений жиром і підсмажений скибочками, тобто грінки. Ймовірно, утворено від антропоніма *Потан* (твірна основа *Потан* + суфікс *-ц-* + система іменникових флексій).

Назви мінеральних вод *Баталінська* та *Славянівська* утворені морфолого-синтаксичним способом: у складних термінах *баталінська вода*, *славянівська вода* номенклатурне слово, що позначає вид предмета (тут – *вода*), втрачається, а прикметник, утворений від апелютива, субстантивується й починає вживатися як загальна назва. *Баталінська* – названа за ім'ям дослідника кавказьких мінеральних вод Ф.О. Баталіна (1823–1895). *Славянівська* – за іменем гідрогеолога М.М. Славянова (1878–1958), який у 1914 р. заклавав свердловину.

Особливу групу складають кулінарні терміни зі складовою частиною *а ля* (*авокадо а ля Ваксман*, *індишка а ля Тетразіні*):

Авокадо а ля Ваксман – салат з м'якоти авокадо, риби, томатів та прянощів. Названий за прізвищем автора страви, американського кулінара Ваксмана;

А ля Тетразіні – узагальнююча назва страв з птиці, фаршированої сумішшю з локшини, грибів та мигдалю під соусом із вершків та тертого сиру (наприклад, *індишка а ля Тетразіні*). Загальноприйняту в світі назву страва отримала на честь відомої співачки Луїзи Тетразіні (1871–1940).

Назви страв та напоїв можуть бути утворені й від імен:

Афанасій – темне пиво, що випускається в Твері. Типовий приклад «історичної» назви – напій назвали на честь Афанасія Нікітіна (?–1472), відомого російського мандрівника, який народився саме в Твері (запозичення з російської мови, лексико-семантичний спосіб);

Луїзин торт (або торт королеви Луїзи) – німецький національний кондитерський виріб в XIX – на поч. XX ст. Названий на честь королеви Прусії Луїзи. Лексичне словосполучення складається з присвійного прикметника, утвореного від імені Луїза та номенклатурного слова (торт) (переклад німецького лексичного словосполучення, утвореного лексико-синтаксичним способом).

Страви та напої можуть бути названі не лише за іменами історичних осіб, які реально існували, але й літературних героїв, імен богів, міфічних персонажів і под.:

Суп д'Артаньян – дуже складний суп, який дуже довго вариться й складається з шинки, телятини, курки, куропатки, саго та білого сухого вина согері. Названо суп на честь головного героя роману О. Дюма-батька «Три мушкетери» (лексико-синтаксичний спосіб словотворення, лексичне словосполучення, кальковане з французької мови);

Алеся – напівсолодка настоянка з різноманітних трав та спиртованого яблучного соку. Випускається в Білорусі, а назву отримала на честь попу-

лярної білоруської пісні «Алеся» (запозичення з білоруської мови, лексико-семантичний спосіб);

Аннона – плод вічнозеленого тропічного дерева, що теж має назву аннона, росте в Центральній Америці. Плоди мають солодку, дуже смачну м'якоть. Назвали дерево, плоди і навіть цілу родину подібних рослин (родина Аннонових) за іменем римської богині врожаю Аннони (запозичення з латинської мови, лексико-семантичний спосіб);

Аріадна – кримське бренді 10-літньої витримки. Назване бренді за ім'ям дочки міфологічного царя Криту Міноса, яка допомогла Тесею знайти вихід з лабіринту (лексико-семантичний спосіб);

Геркулес – розплющена вівсяна крупа; названа за ім'ям грецького міфічного героя Геракла (Геркулес – латинська форма імені Геракл) (лексико-семантичний спосіб);

Поодинокими є випадки, коли джерелом для кулінарної назви стає ім'я по батькові чи прізвисько:

Єрофеїч – горілка, настояна на різних травах та прянощах без додавання цукру. Походить назва від імені по батькові цирюльника Василя Єрофеїча, який вилікував графа О. Орлова від тяжкої хвороби подібними настоянками. За це він отримав дозвіл виробляти їх для продажу (запозичення з російської мови, лексико-семантичний спосіб);

Грог – міцний напій з горілки чи рому, розведеного гарячою водою з цукром. Такий напій наказував роздавати матросам на військових кораблях англійський адмірал Вернон, який, у свою чергу, мав прізвисько Грог (з назвою грубої матерії, з якої був пошитий сюртук адмірала) (запозичення з англійської мови, лексико-семантичний спосіб).

Отже, найбільш продуктивним способом утворення назв страв та напоїв від антропонімів є лексико-семантичний спосіб словотворення (враховуючи й ті випадки, коли такі процеси відбулися не в українській мові); меншою мірою розповсюдженими є лексико-синтаксичний спосіб (насамперед лексичні словосполучення) та морфологічний (суфіксальне словотворення), зрідка зустрічаємо морфолого-синтаксичний спосіб (субстантивація). Серед назв страв та напоїв виділяється велика кількість інтернаціоналізмів, поширених в багатьох неспоріднених мовах усього світу. Переважна більшість відантропонімічних кулінарних термінів утворюється від прізвищ, менш продуктивною базою є імена реальних осіб та персонажів літературних творів; у дуже рідкісних випадках назви страв та напоїв можуть бути похідними від імен по батькові та прізвиस्क. Але представлене дослідження – це тільки «вершина айсбергу»: назви страв та напоїв утворюються не тільки на базі антропонімів, а й від географічних термінів (назв країн, міст, різноманітних населених пунктів, річок, морів, озер, гірських вершин і хребтів і т. ін.), назв храмів, монастирів, релігійних орденів, назв літературних творів – тобто практично від усіх розрядів апелятивної лексики. Все це ще потребує детального вивчення і дослідження.

Екстралінгвістична зумовленість термінології програмування, баз даних та обробки інформації

Ім'я видатного вченого, лінгвіста-філософа, професора Харківського університету О.О. Потебні широко відоме не тільки в Україні, а й за її межами. Він посідає одне з найпочесніших місць в історії вітчизняної науки, в історії мовознавчих учень світу. Своїми науковими працями Потебня «сприяв розвитку, усталенню та удосконаленню української мови, став разом з Павлом Гнатовичем Житецьким і Костянтиним Петровичем Михальчуком основоположником наукового досліджування української мови» [6:35]. Глибокий і вдумливий дослідник, що науковим аналізом обіймав великий фактичний матеріал, О.О. Потебня привертая увагу як славістів-сучасників, так і вчених пізніших часів. Окремі його погляди приймалися беззаперечно, інші спростовувалися чи критикувалися, але жодний не був проігнорований.

Тим на більшу увагу заслуговує використання з лінгвістичної спадщини О.О. Потебні всього, що витримало перевірку часом і становить «гордість слов'янської філології, гордість вітчизняного мовознавства» [6:42]. У працях О.О. Потебні не може не приваблювати переконаність ученого у потенціальній спроможності кожної мови забезпечити усі потреби соціальної практики народу, дбайливе, поважне ставлення до мов, до культурних надбань усіх народів. Цю особливість діяльності геніального мовознавця підкреслював М.А. Жовтобрюх: «Вважаючи мову безперервною діяльністю, постійною творчістю, дослідник робив з цього висновки, які набагато випереджали погляди тогочасних видатних західноєвропейських лінгвістів. Потебня був переконаний в тому, що у мові кожного народу закладені засоби її всебічного смислового і стилістичного розвитку, отже, кожна мова здатна піднятися до того рівня, який дозволить їй забезпечувати всі суспільні потреби народу.

У рецензії на збірник Я.Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» він, наприклад, писав, що «нема мови і наріччя, які б не були здатні стати знаряддям необмежено різноманітної і глибокої думки» [7:10].

Надаючи великої ваги лінгвістичним дослідженням, О.О. Потебня замислювався над питанням взаємозв'язку мови й мислення. У роботі «Мысль и язык» учений відзначив феноменальну здатність мови фіксувати та передавати всю безмежність людського досвіду за допомогою обмежених мовних засобів, підкреслив, що «мова — це не відбиття світогляду, що склався, а діяльність, яка його складає» [1:26].

Відповідність між високим рівнем розвитку мови та розвитком суспільства можна простежити на прикладі термінології, яка є найбільш вразливою до зовнішніх впливів частиною лексики. Тільки співвіднесення фактів лінгвістичних з науково-технічними та вивчення причинових зв'язків між мовними та соціально-економічними явищами нададуть можливості пояснити більшість лінгвістичних процесів, що відбуваються у цій галузі.

Оскільки терміни, що відносяться до соціально-економічної сфери виникають у результаті розвитку науки і техніки, то можемо зробити висновок про соціальну детермінованість термінологічних утворень. Як відомо, семантика терміна характеризується тим, що в її структурі переважає сигніфікативний компонент, адже термінологічне значення виникає в результаті наукового поняття. І хоч значення терміна не дорівнює поняттю, а тільки відбиває його суттєві ознаки, зв'язок між лінгвістичною категорією значення та логічною категорією поняття виявляється особливо чітко. Саме тому упорядкування та систематизація термінів неможливі без дослідження ряду теоретичних проблем термінології з позицій соціолінгвістики, що дає можливість з'ясувати причинно-наслідкові відношення лінгвістичних явищ. Оскільки, за О.О. Потебнею, мова нерозривно пов'язана з мисленням, цілком природно шукати пояснення лінгвістичних процесів, що відбуваються у термінології, у сфері позамовної діяльності.

Прагнення з'ясувати екстралінгвістичну детермінованість терміносистем програмування, обчислювальної техніки, баз даних, мереж та обробки інформації дозволило отримати деякі відомості з історії виникнення та розвитку окремих термінів.

Головною рисою відповідної терміносистеми є те, що переважна частина належних до неї термінів утворена шляхом семантичних трансформацій, зокрема метонімізації, спеціалізації значень, уживання слів у переносному значенні за подібністю або аналогією тощо.

Особливе місце семантичної деривації пояснюється характером комп'ютерної техніки, яка своєю матеріальною частиною співвідноситься з рядом суміжних наукових та технічних дисциплін, а за функціонального спрямованості торкається різних сфер людської діяльності. Крім того, семантичний спосіб термінотворення більш «оперативний», а це має неабияку вагу під час інтенсивного розвитку комп'ютерної техніки.

Процес метафоризації, який ми спостерігаємо у системах програмування та обробки інформації, має глибоке внутрішнє обґрунтування у сфері галузевій лексики, оскільки вона з'являється та розвивається за основними законами та нормами загальнолітературної мови, хоча значною мірою й залежить від системи понять, що відбиває.

Утворення метафор базується на порівнянні з предметами, діями, якими. Високий ступінь семантичної мовивованості термінів комп'ютерної техніки, тобто раціональність зв'язку значення та звукової оболонки слова на основі його лексичної та структурної співвідносності, підтверджується функціонуванням слів – компонентів термінів – у загальнолітературній мові.

Екстралінгвістична обумовленість та наявність мовних асоціацій сприяють активності подібних лексем у процесах термінотворення: *tree* (англ.) – *дерево* (укр.) – структура; *turtle* (англ.) – *черепаха* (укр.) – маленька екранна стандартна форма, як правило, черепахоподібна, що використовується як мінімальний елемент для утворення графічного образу; *semaphore* (англ.) – *семафор* (укр.) – семафор-сигнал, що використовується для керування доступом до розділюваних системних ресурсів. Призначення програмного семафора функціонально те саме, що й реального (у якого запозичено назву), – запобігання помилок та аварій у комунікаціях; *doubt-strike* (англ.) – *подвійний удар* (укр.) – подвійне друкування одного слова для забезпечення більш

темного та жирного друку, ніж звичайний; *envelope* (англ.) – конверт (укр.) – у зв'язку – одиниця інформації, що складається з одного переданого байта, до якого було додано біти з метою контролю та виявлення помилок; *flag* (англ.) – флаг (укр.) – маркер, який використовується комп'ютером при обробці та інтерпретації інформації; *full pathname* (англ.) – певний маршрут (укр.) – список каталогів або фолдерів, починаючи з кореневого каталогу поточного дисководу до поточного файла; *garbage collection* (англ.) – збирання сміття (укр.) – засіб вивільнення блоків пам'яті, які вже не використовуються на даний момент; *head* (англ.) – головка (укр.) – механізм зчитування або запису інформації на магнітному диску чи стрічці; *library* (англ.) – бібліотека (укр.) – зібрання процедур, які зберігаються в спеціальному файлі; *mailbox* (англ.) – поштова скринька (укр.) – ділянка дискової пам'яті, яку виділено для користувача під електронні поштові повідомлення; *knockout* (англ.) – нокаут (укр.) – процес усунення з образу чи тексту певних його частин, які є ділянками змішування різних кольорів; *lock up* (англ.) – глухий кут (укр.) – стан, при якому обробка повністю призупиняється, а програма керування системою не отримує інформації; *menu* (фр.) – меню (укр.) – список опцій, з якого користувач може вибирати функції, команди і т.п. для її використання; *packet* (англ.) – пакет (укр.) – неподільна одиниця інформації, що передається з одного пристрою мережі на інший; *paddle* (англ.) – весло (укр.) – давно існуючий тип пристрою для вводу команд, що часто використовується в комп'ютерних іграх; *piracy* (англ.) – піратство (укр.) – плагіат комп'ютерного дизайну чи програми; *port* (англ.) – порт (укр.) – місце для обміну даними у комп'ютерній апаратурі; *root* (англ.) – корінь (укр.) – головний або найвищий рівень ієрархічно впорядкованої інформації; *shell* (англ.) – оболонка (укр.) – програмне забезпечення зв'язку між користувачем та операційною системою.

Заміну значення слова спостерігаємо також тоді, коли відбувається переосмислення термінів інших терміносистем: *word* (англ.) – слово (укр.) – одиниця зберігання інформації на комп'ютері; *semantics* (англ.) – семантик (укр.) – у програмуванні – зв'язок між словами чи символами та їх значеннями; *synonim* (англ.) – синонім (укр.) – при хет-адресації – один чи два різних ключі, на основі яких отримується одна числова адреса; *syntax* (англ.) – синтаксис (укр.) – правила організації структур у твердженнях; *bank* (англ.) – банк (укр.) – сегмент пам'яті розміром, що дорівнює розміру адресного простору процесора.

Незвичайним джерелом номінації у комп'ютерній термінології є запозичення у письменників, зокрема в авторів науково-фантастичних творів. Так, термін *робот* був утворений від чеського слова *robota* К. Чапеком [3:92].

Метафоричні терміни більш властиві англійській мові, ніж українській. Інколи запозиченим номенам цього типу в українській термінології відповідають емоційно нейтральні лексичні одиниці. Наприклад, еквівалентом англійського терміна *housekeeping* з буквального значенням «ведення домашнього господарства» в українській мові є термін «обслуговування». Проте експресивно-емоційна конотація таких англійських термінів швидко зникає, і подібні термінологічні утворення сприймаються як емоційно нейтральні.

У процесі номінації часто використовується й метонімія: *spaghetti* (англ.) – програма «спагеті» (укр.) – (схожість за формою), *honeycomb memory* (англ.) – чарункова пам'ять (укр.) – ознака – наявність чарунок, *floppy disk* (англ.) – диск, що хлюпає (укр.) – ознака – вільно висить; *mouse* (англ.) – миша (укр.) – схожість за формою. Подібний ізоморфізм смислової структури розглянутих термінів демонструє, що мовні форми відбиття дійсності розвивалися майже однаково.

Зміна значення лексичної одиниці може відбуватися при переході слова з розряду власних назв до загальних. Так, термін *алгоритм* був утворений від імені узбецького середньовічного вченого аль-Хорезмі, який жив у м. Хорезмі [3:91], а одиниці виміру *ампер*, *ват*, *ом*, *фарада* було затверджено Інтернаціональним конгресом у Парижі на честь видатних науковців [3:85]. Слово *magnet*, яке у терміносистемах комп'ютерної техніки має багато валентних зв'язків, походить від назви грецького міста Магnezія, де, за легендою, знайдено перші магніти [3:80], термін *Гарвард Марк 1* пов'язаний із назвою Гарвардського університету, де у 1930-1940 рр. вченим Айкенем була запроєктована електромеханічна обчислювальна машина [1:249].

Розглянуті нами приклади є переконливим свідченням справедливості думки О.О. Потебні про взаємодію суспільних явищ та мовних процесів. Проведене дослідження підтверджує необхідність глибокого та всебічного вивчення наукової спадщини видатних учених минулого, що залишили у своїх працях чимало ідей, які можуть надати велику допомогу у розв'язанні низки актуальних питань сучасної науки, дозволяють не тільки бачити й пояснювати, але й деякою мірою прогнозувати основні тенденції розвитку мови, зокрема й нової галузі її функціонування – термінології програмування, мереж, баз даних, обробки інформації.

Література

1. Англо-українсько-російський словник з інформатики, програмування, обчислювальної техніки. – К.: Вища школа, 1995.
2. Комп'ютерний словник. – К.: Україна, 1997.
3. Лейчик В.М. Люди и слова. – М.: Наука, 1982.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т.3 – М.: Просвещение, 1968.
5. Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1926.
6. О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. – Харків: Вид-во Харківського державного університету, 1962.
7. О.О. Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1962.

А.С. Белая

Изучение современной социальной терминологии в русском и украинском языках (сопоставительный аспект)

В традициях многих исследователей, представителей разных филологических школ, были вопросы исторического развития языка и сопоставительного изучения языков. Сопоставительный анализ терминологии на материале близкородственных языков раскрывает не только специфические

признаки каждого языка, но и то общее на разных уровнях, что заложено в данных языках самой их природой.

Термины, как номинанты системы понятий разных сфер деятельности человека, функционируют во всех языковых стилях, но даже в близкородственных языках одни и те же термины могут обнаружить различия в семантической структуре, расхождения в парадигматических отношениях, отражать особенности словообразования данных языков и специфику их грамматической системы и др. Эти явления относятся к любой терминологии, однако, если говорить об их причинах, то в развитии такой терминологии, как общественно-политическая, они будут обусловлены не только внутриязыковыми процессами, но и межъязыковыми ассоциациями, межнациональными взаимоотношениями, связанными с определенными социально-политическими ситуациями.

При сопоставительном изучении семантики общественно-политических терминов на современном этапе в близкородственных языках — русском и украинском — устанавливаются сходства и отличия в функционировании терминов, принадлежащих к разным тематическим группам, что помогает решать некоторые прикладные задачи (нормализация и систематизация терминологии, изучение ее в социолингвистическом плане, предупреждение лексико-семантической интерференции и др.). Такой подход к рассмотрению данной терминологии требует всестороннего понимания особенностей самого процесса коммуникации в современном мире, отличающемся нестабильностью и резкими переменами на всех уровнях общения — политическом, экономическом, культурном. Коммуникант реализует те языковые средства, которые наиболее полно отражают его языковую культуру, его социальную и психологическую ориентацию в любой сфере деятельности.

История формирования общественно-политической, или социальной, терминологии — процесс длительный и давний. Ее истоки можно обнаружить в литературных памятниках и официальных документах XIV века, когда сформировался язык великорусской народности, или проследить в более ранних памятниках XI—XII вв.

Первая половина XX в. отмечена бурным развитием социальной терминологии в русском и украинском языках, когда особенно активно формировался общий русско-украинский терминологический фонд. Если в 20—30 годы это осуществлялось путем прихода украинизмов в русский язык с целью передачи национального колорита (хлеборобы, селяне, селянство, незаможник, побратим, повстанцы...) и русизмов в украинский язык (чаще это кальки — виконроб, дошка пошани...), то позднее наблюдается формирование межъязыковой лексической синонимии. В украинском языке наряду с национальным термином часто употреблялся русский (політкерівник — политрук, соцумова — соцдоговір, куркуль — кулак, громада — общество и т. д.). Длительное сосуществование в языках лексических синонимов сопровождалось все более четкой их семантико-стилистической дифференциацией. Нередко украинские языковые элементы употреблялись как экспрессивно-эмоциональные синонимы к стилистически нейтральным русским словосочетаниям.

Языковые факты свидетельствуют о том, что с изменением общественных реалий количественно и качественно изменялся состав социальной

терминологии: архаизировались одни термины, подвергались семантическим изменениям другие или продолжали сосуществовать старые и новые слова.

Наряду с процессом образования новых терминов происходил иной — выпадение из общенародного употребления отдельных слов, которые репрезентировали устаревшие формы общественных отношений (чиновник, департамент, дума, губернатор...). Однако через определенное время некоторые термины — архаизмы вернулись в разряд активных коммуникативных единиц (дума, губернатор, рада, громада и др.).

Процесс регенерации слов осуществляется и в наши дни, в конце XX века. Прежде всего, возвращаются термины — наименования, дифференцирующие понятия в области социальных, экономических и культурных преобразований в жизни русского и украинского народов, чему способствуют новые экстралингвистические факторы. Все это оказывает влияние на состав и сигнификативную направленность терминологии. В ее тематических группах, постоянно пополняющихся и изменяющихся, происходит семантическая градация внутри терминологических подгрупп. В большинстве случаев пополнение идет путем заимствования и образования описательных словосочетаний, т. е. дескриптивных терминологических сочетаний. Большая часть таких сочетаний отличается семантической устойчивостью, т. к. они передают конкретное, закрепившееся в сознании коммуникативное значение. Степень активности их функционирования обусловлена контекстом и речевой практикой. В современной социальной терминологии дескриптивные сочетания очень активны. Замена их однословными синонимами почти недопустима (экономический потенциал страны, рыночные отношения, дикий капитализм, политическая ситуация, экономические реформы и т. д.). Заимствованные термины, не имеющие точного аналога при переводе, также описательны (консенсус, инвестор, спонсор, маркетинг, дивиденд, брокер...), но их описательность имплицитна. Одним словом передать их значение часто невозможно ни в русском, ни украинском языках. Большинство из этих терминов при раскрытии их смысла становятся многословными описательными сочетаниями. Однако известно, что никакой перевод не дает полного представления о семантике слова, функционирующего в другом языке. А при переводе социального термина респандирующими становятся не только лексические, грамматические и семантические особенности слова, но и ввелингвистические факторы — сфера функционирования данного слова в родной ему языковой стихии, степень его речевого освоения, социальные факторы, способствующие развитию в данном слове-термине соответствующих коннотаций и т. д.

Национально-специфические черты в терминологии русского и украинского языков отражают их самобытность. При этом велика роль тех лексических элементов, которые дифференцируют словарный состав двух близкородственных языков (межязыковые омонимы, разные по семантике заимствованные слова в двух языках, разнокоренные слова и т. д.). Они представляют собой все-таки особую функциональную подсистему. Их отличительное место в общей лексической системе обусловлено не только семантикой, лексико-грамматической принадлежностью, но и сферой реализации их содержания

в конкретних текстах наукового характеру, где терміни функціонують в своєму прямому значенні.

Взаємодія мов, особливо близькородствених, оказує благотворний вплив на розвиток термінології: розширюється сочетаємость слів, збільшується обсяг лексико-семантичних груп, поповнюється інтернаціональний термінологічний фонд і т.д. Пуристическі тенденції, полічивші неке́торое розвитие в наше время, в своєму стремленні очистити рідну мову від заимствований, ніко́гда не способствовали розвитку комунікативних можливостей того чи іншого мови. Сравнительно-сопоставительний підхід до вивчення мов показує, як велике значення процесів взаємодії та взаємобогащення мов. Необхідно зберігати та підвищувати авторитет будь-якої національної мови. При цьому повинна діяти, зокрема, культурна мотивація.

Т.В. Михайлова

Антонімія

в українській науково-технічній термінології

Сучасні українські термінологи, досліджуючи становлення й особливості розвитку терміносистем різних галузей науки, обов'язково звертаються до проблеми системних відношень у термінологіях. За нашими спостереженнями, найчастіше термінознавці розглядають проблеми омонімії, полісемії та синонімії, оскільки саме ці лексико-семантичні явища ускладнюють унормування сучасних терміносистем, і хоч ці проблеми ще не вирішені остаточно, однак за останні роки зроблено дуже багато для упорядкування терміносистем шляхом зняття багатозначності термінологічних одиниць й усунення невиправданих синонімів. Антонімічні зв'язки між термінами також не залишаються поза увагою вчених, проте, зауважимо, що в науковій літературі щодо них точиться менше дискусій. Деякі питання антонімії в українській науково-технічній термінології (далі – УНТТ) стали об'єктом уваги в цій статті.

Антонімічними вважаємо термінологічні одиниці, що помінують наукові поняття, які належать до того самого ряду явищ об'єктивної дійсності, але мають протилежні значення. У цьому визначенні зафіксовані парадигматичні властивості термінів-антонімів, оскільки саме особливості семантики термінів є визначальними під час встановлення їх антонімічності. Для з'ясування наявності антонімічних зв'язків між термінами дослідники використовують також їхні синтагматичні властивості, а саме можливість їх регулярного відтворення в тих самих синтагматичних умовах, однак ці властивості не завжди є безперечними. Семантична структура лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) антонімічних термінів характеризується наявністю семи (сем), яка передає спільну для цієї пари родову ознаку, і диференційних сем, що передають полярно протиставлені видові ознаки.

Термінологи визнають важливість дослідження антонімічних відношень термінологічних одиниць, оскільки й окреме спостереження над антонімією

термінів різних наук, і всебічне вивчення всіх взаємопов'язаних семантичних відношень, у тому числі й антонімічних, у терміносистемах дозволить глибше пізнати і природу антонімічних зв'язків, і, зрозуміло, термінологічних одиниць. Українські антонімічні термінологічні номінації науковців Ф. Бацевич, І. Галенко, Т. Дячук, Л. Малевич, Б. Михайлишин, Т. Панько, Л. Симоненко, М. Сташко, Н. Цимбал та інші, підкреслюючи системативність такої категорії, як антонімія, і зосереджуючись на питаннях походження, семантичних типів і структурних особливостей термінів-антонімів. Характеризуючи антонімічні відношення із залученням лінгвістичних, логічних і філософських категорій, сучасні термінознавці розуміють явище антонімії досить широко і визнають протилежними не лише різнокореневі номінації, але й спільнокореневі. Проте зазначимо, що одні вчені традиційно заперечують антонімічність протиставлень, що ґрунтуються на контрадикторних несумісних поняттях, а інші, підкреслюючи зв'язок антонімії із запереченням, яке може бути "вираженням або не вираженням формальними засобами" [1:21], вбачають у запереченні "інваріант обох видів несумісності" [2:8] і пропонують вивчати антоніми на базі спільної категорії несумісних понять. Ми підтримуємо думку тих мовознавців, які визнають антонімічні відношення, що базуються і на контрарних, і на контрадикторних поняттях (М.П. Кочерган, В.О. Михайлов).

Досліджуючи українську науково-технічну термінологію, ми виокремили значну кількість антонімічних одиниць, що свідчить про те, що антонімія в УНТТ є досить поширеним явищем, оскільки "одним із типів відношень між речами, явищами, процесами тощо є відношення протилежності" [1:22], а фахівці науково-технічної галузі вивчають саме протилежні явища, процеси, властивості тощо, які існують в об'єктивній дійсності матеріального світу: *намагнічування* – *розмагнічування*, *притягувати* – *відштовхувати*, *проникність* – *непроникність*. До того ж, технічні фахівці мають справу з величинами, що вимірюються (тобто з величинами, що мають розмір, вагу, температуру тощо), а отже, мають такі ознаки, які за своєю шкалою можуть переходити у граничні протилежності, наприклад: *високошвидкісний* – *низькошвидкісний*, *легкоплавкий* – *тугоплавкий*, *довгохвильовий* – *короткохвильовий*.

Антонімічні відношення найчастіше виявляються в УНТТ між термінами, що протиставляються за такими ознаками:

- 1) властивості предметів, явищ: *товстостінна (конструкція)* – *тонкостінна (конструкція)*, *однойменні (заряди)* – *різнойменні (заряди)*;
- 2) наявність – відсутність ознаки: *поршнева (помпа)* – *безпоршнева (помпа)*;
- 3) кількісні відношення: *одножильний (кабель)* – *багатожильний (кабель)*, *високолегована (сталь)* – *низьколегована (сталь)*;
- 4) локалізація: *міжкристалітна (корозія)* – *внутрішньокристалітна (корозія)*;
- 5) спрямованість дій, ознак, функцій: *висхідний (потік)* – *низхідний (потік)*, *впускний (клапан)* – *випускний (клапан)*, *поляризувати* – *деполяризувати*;

6) час: *початковий (цикл) – кінцевий (цикл), швидкотужавіючий (цемент) – повільнотужавіючий (цемент)*;

7) стан: *упорядкований – неупорядкований, стабільний – нестабільний*;

8) взаємозв'язок: *насичені (сполуки) – ненасичені (сполуки), вільний (електрон) – зв'язаний (електрон) тощо.*

Поширеним є положення про те, що слова, які означають конкретні поняття, в антонімічні зв'язки не вступають [див. 3:36], і обґрунтовується воно тим, що слова з конкретними значеннями “називають такі поняття, які не мають прямих, співвідносних за протилежністю, відповідників” [4:95]. Однак спостереження над УНТТ засвідчують, що в УНТТ антонімізується невелика кількість термінологічних номінацій-іменників з конкретною семантикою. Такі одиниці можна згрупувати певним чином. До першої групи зараховуємо назви пристроїв, антонімічність цих назв можлива, бо вони вмотивовуються назвами протиставлюваних процесів, на яких базуються принципи їхньої дії (назви процесів передають абстрактні поняття, тому такі антонімічні зв'язки стають можливими між конкретними номінаціями): *вмикач – вимикач (вмикати – вимикати), адсорбер – десорбер (адсорбувати – десорбувати), інвертор – випрямляч (інвертувати – випрямляти), модулятор – демодулятор (модюлювати – демодюлювати)*. Другу групу складають назви елементів певних структур, наприклад: *мікроелемент – макроелемент, мікрокристал – макрокристал*, а також назви елементарних частинок фізичної матерії: *нейтрон – антинейтрон, електрон – позитрон, аніон – катіон тощо*. Подібне явище стає можливим за умов “релятивізації” їх предметних меж” [5:134]. В УНТТ виявляємо також групу термінів, що номінують речовини, які застосовуються в технічній сфері людської діяльності. Такі одиниці вступають в антонімічні відношення, оскільки мають все-таки не конкретну, а узагальнену семантику, бо вони номінують речовини, які характеризуються якимись спільними ознаками: *каталізатори – інгібітори, метали – неметали, провідники – діелектрики*.

В УНТТ, як і в кожній терміносистемі, можна виділити як різнокореневі (*прискорення – сповільнення, позитив – негатив*), так і спільнокореневі антоніми (*синхронний – асинхронний, феромагнетик – антиферомагнетик*); як терміни-слова (*корозійний – антикорозійний, намагнічувати – розмагнічувати*), так і терміни-словосполучення (*мікроструктура металу – макроструктура металу, модуляція коливань – демодуляція коливань*). Проте найцікавішим, на нашу думку, є функціонування в досліджуваній термінології еквідних одиниць, що утворилися внаслідок поєднання: а) з логічного погляду – двох протилежних понять в одне; б) з лінгвістичного – двох протилежних (або конверсивних, або взаємопов'язаних, що перетворилися на антонімічні в цій терміносистемі) термінів. Такі одиниці знаходимо, наприклад, у термінологіях з обчислювальної техніки і радіотехніки: *приймально-передавальний пристрій, система “ведучий-ведений”, система замків і ключів, стартстопний термінал*. Подібні термінологічні номінації зумовлені особливістю структури і можливістю цих пристроїв виконувати протилежні функції.

Досліджувана українська науково-технічна терміносистема є сукупністю менших терміносистем, які відповідають галузям науки, що утворюють науково-технічну сферу людської діяльності, тому в УНТТ знаходимо велику

кількість термінологічних номінацій професій та спеціальностей. Такі терміни найчастіше мають дві форми вираження – форми чоловічого і жіночого родів, що вказують на стать виконавців дій у спеціальній сфері, наприклад: *вагранник-вагранниця, кранівник-кранівниця, наладник-наладниця*. На відміну від інших назв, що називають осіб, вказуючи на стать, і визнаються вченими антонімічними (Ю. Апресян, В. Ключова, Л. Новиков), вважаємо, що подібні номінації не є антонімами. Статева ознака у сфері термінологічних назв за професіями (спеціальностями), на наш погляд, не є диференційною, не є суттєвою для протиставлення цих назв, оскільки в сучасній УНТТ існує певна кількість термінів на позначення осіб за родом діяльності без розрізнення за статтю (тобто лише чоловічого роду): *газоварник, гідротехнік, регенераторник, токар* тощо.

Як правило, сприймання одного антоніма поза контекстом викликає в людській свідомості асоціативні зв'язки з протилежними поняттями, однак якщо вилучити окремі терміни науково-технічної галузі з контексту, то асоціативні зв'язки можуть призвести до помилок у тлумаченні термінів, які є схожими на антоніми. Так, спільнокореневі терміни із заперечними префіксами і без них часто можуть не бути антонімічними, характеризуючи різні, неспіввідносні предмети, явища, властивості, наприклад: терміни *активний – реактивний, септики – антисептики, генератор – регенератор* у технічній галузі не є антонімічними. Отже, під час користування УНТТ не слід піддаватися асоціаціям, а доцільно користуватися тлумачними словниками та іншою довідковою літературою.

В УНТТ з погляду антонімічних зв'язків між ЛСВ лексичних одиниць можна виділити такі три основні групи термінів-антонімів. До першої групи, вузькогалузевих, антонімічних термінів, зараховуємо терміни, значення яких протиставляються лише в межах досліджуваної терміносистеми і які у свою чергу можна поділити на дві підгрупи: а) терміни-антоніми, які в загально-вживаній мові мають окремі ЛСВ, що в антонімічні відношення не вступають: *вільний (електрон) – зв'язаний (електрон), простий (зв'язок) – кратний (зв'язок)*; б) терміни-антоніми, які вживаються лише в терміносистемі науково-технічної галузі: *макрокоманда – мікрокоманда*. Друга група – це міжсистемні, або міжгалузеві, антонімічні терміни, тобто такі, що в окремих своїх ЛСВ антонімізуються і в інших українських терміносистемах: терміни *гомогенний-гетерогенний* вживаються, окрім технічної, ще й у математичній, геологічній, біологічній, хімічній галузях. Терміни науково-технічної сфери мають відповідні антонімічні пари в таких галузях науки, як математика, біологія, геологія, економіка, мистецтвознавство тощо. Третю групу складають терміни-антоніми, що антонімізуються в окремих ЛСВ і в УНТТ, і в загально-вживаній мові. Це міжстильові антонімічні терміни: *нагрівання – охолодження, увігнутий – опуклий, позитивний – негативний, прискорювати – сповільнювати*.

Проаналізувавши антонімічні відношення в УНТТ, ми дійшли висновків, що антонімія в термінології відіграє лише позитивну роль в організації терміносистем, позначаючи полярні точки мінімального семантичного термінологічного поля, яскравіше виділяючи глибинну сутність протиставлених понять, сприяючи цілісному сприйняттю науково-технічної

інформації. Отже, антонімічні відношення природно існують в УНТТ, суттєво її впорядковуючи, точно визначаючи місце кожного терміна в ній.

Література

1. *Миллер Е.Н.* Природа лексической и фразеологической антонимии. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 224 с.
2. *Михайлов В.А.* Генезис антонимических оппозиций. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. – 80 с.
3. *Новиков Л.А.* Антонимия // *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 686 с.
4. Сучасна українська літературна мова: В 5-х т. – Т.4. – Лексика і фразеологія / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 440 с.
5. *Шмелёв Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

О.В. Плаксий

Термінологічне словосполучення і фразеологізм (на матеріалі економічної термінології)

Сучасний стан розвитку мовознавчої науки, особливо в останні роки, відзначається посиленням інтересом до проблем термінознавства. Формування галузевих терміносистем та їх розбудова, специфіка терміна, його місце в науковому контексті й поза його межами, внутрішня форма й мотивованість термінів, їх системні відношення, теоретичні засади термінотворення, передумови вироблення національних стандартів – ось далеко не повний перелік проблем, які знаходять висвітлення у роботах українських науковців. Активну участь у цьому процесі беруть і харківські вчені, ґрунтуючись на традиціях, започаткованих О.О. Потебнею, Л.А. Булаховським, М.Ф. Наконечним, К. Німчиновим, М. Йогансенем, Б. Ткаченком. Дослідження останнього десятиріччя у галузі термінознавства пов'язані з іменами Л.Г. Боярової, Л.В. Веневцевої, В.С. Калашника, І.В. Муромцева, М.І. Філона, О.А. Покровської, А.А. Сагаровського, В.Г. Гончаренка та ін. Працюють у цій сфері і молоді науковці. Так, вже захищені та готуються до захисту дисертаційні дослідження О.А. Лисенко, О.В. Медведь. Не стоїть на місці й термінографічна робота, вже вийшли з друку “Короткий російсько-український словник сучасних математичних і економіко-математичних термінів” (1993) і “Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів” Л.Г. Боярової та О.П. Коржа (1997), “Російсько-український метеорологічний словник” Ю.Ф. Кобченка, О.О. Дудки, М.І. Філона (1998). Вчені нашого університету виступають не лише авторами та укладачами словників, але й консультантами, редакторами-лексикографами. Так, за участі викладачів кафедри української мови вийшли “Словник-довідник з палеонтології, палеоекології, еволюційної теорії, стратиграфії” (1995), “Російсько-український картографічний словник” (1997), “Радіологічна термінологія” (1999).

Незважаючи на значні успіхи й досягнення термінологів, є ряд питань, які на сьогодні є недостатньо вивченими й потребують подальшої уваги.

Одне з них пов'язане з аналітичними термінами. Аналітичні терміни – це один з основних способів термінологічної номінації. Їх кількість, за спостереженнями дослідників, у різних терміносистемах коливається в межах 60-70% термінів. Але превалювання синтаксичного способу термінотворення у галузевих терміносистемах не зумовило відсутності дискусійних питань у цій сфері. Нашу увагу привернула проблема лінгвістичного статусу терміносполучень. Зокрема, йдеться про віднесення аналітичних термінів до фразеологічного фонду мови.

Питання співвідношення термінологічного словосполучення (далі ТС) та фразеологічної одиниці (далі ФО) вже перебувало у полі зору дослідників, унаслідок чого у сучасному мовознавстві сформувались два протилежні погляди. Представники одного з них усі ТС відносять до фразеології. Започаткував цю традицію В.В. Виноградов, у класифікації якого складені терміни належать до фразеологічних єдностей. З деякими розбіжностями щодо належності ТС до фразеологічних єдностей чи фразеологічних сполучень у цілому відносять ТС до фразеології О.С. Ахманова, С.Д. Береснев, І.К. Білодід, С.Г. Гаврин, М.Л. Брицин.

Проти правомірності розгляду ТС як фразеологічних виступають Б.О. Ларін, М.Ф. Алефіренко, Б.П. Михайлишин, О.Н. Толікіна, О.М. Молотков, М.Т. Тарієв, Т.І. Панько. Крім представників цих полярних позицій, є дослідники, які відносять до фразеології не увесь корпус ТС, а лише певну їх частину (С.І. Ожегов, В.П. Даниленко, В.С. Калашник та О.А. Покровська, О. Сербенська).

Безсумнісно, такий стан речей не випадковий, кожен із науковців має свої аргументи щодо віднесення або невіднесення ТС до фразеологічного фонду мови. На наш погляд, ототожнення цих абсолютно різних за своєю природою лінгвістичних одиниць не має серйозних підстав і ґрунтується суто на зовнішній схожості ТС та ФО, що ми і спробуємо довести.

Перш за все наведемо міркування Б.О. Ларіна, який писав у “Нарисах з фразеології”: “...нові наукові складні терміни зовсім не належать до фразеологічних словосполучень” [3:222]. Доходить автор такого висновку на основі історичного методу дослідження фразеологічного матеріалу. Дослідник аналізує російські та литовські фразеологізми, ретельно відтворюючи увесь той складний шлях, який проходить вільне словосполучення, перш ніж перетворитись на фразеологічну одиницю. Б.О. Ларін зазначає, що семантична єдність фразеологічної одиниці утворюється раніше, а для утворення граматичної нерозкладності потрібні століття. Зрозуміло, що ТС не є продуктами цього процесу. Поєднувати ТС та ФО – означає “скинути з рахунку процес історичного розвитку як такий, що не має скільки-небудь принципового значення” [8:163].

Важливість історичного аналізу обстоює і Б.П. Михайлишин, розглядаючи ширше поняття лексикалізації. “Саме діакронність, – констатує автор, – є визначальною у виникненні та закріпленні у лексичному складі мов стійких сполучень слів, відокремленні їх від вільних поєднань” [4:74].

Фразеологізація, як зазначає О.Н. Толікіна, є чисто лінгвістичним явищем, яке відбувається за законами мови. “У цьому процесі немає місця активному волевиявленню мовців, ніхто не може внести в нього поправки або “упорядкувати” за своїм розсудом” [8:162]. Далі дослідниця підкреслює,

що в цьому й полягає різниця між ТС та ФО. ФО своїм виникненням не пов'язана безпосередньо з відображенням реального світу в процесі пізнання подібно ТС, вона виникає як наслідок внутрішньомовного процесу фразеологізації на основі трансформації смислу й структури словесних комплексів номінативного характеру, які вже існують у мові і функціонують також як назви [8].

Отже, якщо розглядати співвідношення ТС та ФО в діяхронічному аспекті, стає зрозумілим, що появи цих одиниць передують абсолютно різні процеси, відтак, ототожнювати ТС та ФО немає жодного сенсу. Ті ж науковці, які вивчають ТС та ФО на рівні синхронії, мають підстави для віднесення їх до одного класу. Це перш за все стійкість, відтворюваність, семантична цілісність та різний ступінь смислової нерозкладності компонентів.

Що стосується стійкості та функціонування у мові у вигляді сталих моделей, таких, що не створюються кожного разу заново, то ці ознаки насправді властиві і ТС, і ФО. Хоча необхідно зазначити, що для ТС неможливе введення або пропущення якогось компонента, бо наслідком цього буде зміна понятійного навантаження усієї конструкції. Для ФО варіативність складників є досить поширеним явищем, напр.: *брати в лежата (лабети); витягати душу (серце); відкинути ноги (копита, ратиці); липнути як бджоли (мухи) до меду; закинути вудку (гачок); тримати язик за зубами (на заиморзі, на приє'язі, на припоні).*

Семантична цілісність та нерозкладність компонентів мають різну природу для ТС та ФО. "Узагальнено-цілісна семантика фраземи формується шляхом конвергенції актуалізованих конотативних і потенційних смислових елементів (сем) його лексичних складників. Основні ж семи лексичного значення слів-компонентів у межах фразем згасають, "розчиняючись" у єдиному фразеологічному значенні", – наголошує М.Ф. Алефіренко. Інакше кажучи, компоненти ФО частково або повністю втрачають своє лексичне значення, утворюючи загальну метафоричну семантику фразеологізму, напр.: *через пень-колоду – недбало, як-небудь; права рука – перший помічник, довірена особа; зробити вишкварки – суворо покарати кого-небудь; дзвонити в усі дзвони – широко розголошувати щось.*

ТС якісно відрізняються від ФО у цьому плані, їх понятійне поле представлене семантикою складників. Кожен член у структурі ТС є показником характерних властивостей означуваного. Тому в кожному з них реалізується частка цілісної смислової єдності, основою якої виступає семантика всіх членів сполуки [2].

Не всі ТС мають однаковий ступінь семантичної цілісності, він вищий у сполуках, складові компоненти яких (один чи кілька) вжиті в переносному значенні (напр.: *захищена акція; інфляційний ризик; джерело фінансування; втеча від грошей; дійна корока*). Такі ТС мають до певної міри ідіоматичність та зв'язаність значень (риси, притаманні ФО), оскільки значення цілого не виводиться зі значень компонентів. Але цілісність семантики будь-якого ТС, у тому числі й образного, створюється прямим, логічно виправданим зв'язком з дефініцією поняття, що виражається, а не ідіоматичністю словосполучення.

Розглядаючи проблему співвідношення ТС та ФО, не можна не сказати про ще одне дискусійне питання, пов'язане з образністю термінів. Емоційно-

експресивне забарвлення ТС є однією з найвагоміших підстав віднесення їх до фразеології.

Ряд мовознавців категорично заперечують наявність конотації емоційності в семантиці терміна (Г.О. Винокур, О.О. Реформатський, Л.А. Капанадзе та ін.). "Термін точний і холодний і сфера експресії для терміна в рамках термінології протипоказана", – наголошує О.О. Реформатський [7:52]. Іншої точки зору дотримуються Р.Г. Піотровський, Н.З. Котелова, В.Н. Прохорова. Так, В.Н. Прохорова стверджує, що крім сигніфікативного компонента значення у термінів може бути присутньою також конотація – певні семантичні нашарування. В це поняття дослідниця включає емоційність, експресивність та образність [6].

Відомо, що поняття науки значно більше, ніж слів для їх номінації. Саме тому одним із способів творення термінів в українській термінології є вторинна лексична номінація – використання наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції – функції найменування. Розрізняють два основних види вторинної номінації: метафору й метонімію, які і зумовлюють образність термінів. Але, як правило, експресивність та образність є характерною ознакою тих термінів та терміносполучень, які тільки входять до певної терміносистеми. З часом, коли термін стає широким вживанням, він втрачає емоційно-експресивне забарвлення.

В економічній терміносистемі наявні ТС, семантика яких містить відчутний конотативний елемент. Пов'язано це з тим, що складовими компонентами ТС, як уже зазначалося, можуть бути не лише терміни, а й слова загальної лексики, які в процесі набуття нового термінологічного значення зазнають семантичної зміни. О.А. Покровська зазначає, що переосмислення відбувається через перехрещення загальноновживаного та термінологічного значень [5].

Враховуючи компонент, який набув семантичного переосмислення, виділяємо такі групи економічних ТС:

1. Модель "прикметник + іменник", де:

а) прикметник має термінологічне значення, іменник – загальноновживане, напр.: *банківська мрія*; *всюдня змія*; *валютна лихоманка*; *грошовий голод*; *золотий парашут*; *податковий зонтик*; *готівкова корова*; *податковий рай*;

б) прикметник має загальноновживане значення, іменник – термінологічне, напр.: *гарячі гроші*; *гнучкий тариф*; *дикий ринок*; *зелені гроші*; *м'які долари*; *смітничкові облигації*; *сірий ринок*; *чорний ринок*; *гумовий чек*; *чорна каса*; *чорний маклер*; *чиста монополія*; *ясельне фінансування*;

в) обидва компоненти зазнали семантичного переосмислення: *дженгельменська угода*; *дійна корова*; *важка дитина*.

2. Модель "іменник + іменник", де:

а) один компонент є терміном, інший має загальноновживане значення, напр.: *втеча від грошей*; *війна цін*; *кредит довіри*; *ножиці цін*; *зонтик цін*;

б) обидва компоненти зазнали семантичного переосмислення, напр.: *зняття вершиць*; *прикрашування вітрики*; *чистка вікон*.

Як бачимо, елементи образності цих та інших ТС, на відміну від ФО, носять додатковий характер, сприяючи виконанню терміном номінативної функції.

Головна відмінність, на думку М.Ф. Алефіренка, в суті лінгво-гносеологічної природи фразеологічної і термінологічної експресії: "...у фраземі вона виникає внаслідок суб'єктивно-емоційного освоєння об'єкта найменування, а в аналітичному терміні – у зв'язку з його предметно-логічним, раціональним пізнанням" [1:86].

Отже, чи мають такі ТС право на існування? О.А. Покровська, вивчаючи термінологію ринкових відносин, відзначає, що компоненти ТС не позбавлені елементів конотації, очевидно, на даному етапі розвитку терміносистеми (підкр. наше – О.П.). Але конотативність семантики, продовжує дослідниця, не перешкоджає цілісному сприйняттю словосполучення як терміна, і переважно суттєва ознака лексичного значення загальномовного слова стає основою термінологічного найменування [5].

Таким чином, наявність в економічній терміносистемі ТС з емоційно-експресивним забарвленням пояснюється тим, що аналізована термінологія в наш час проходить процес активного становлення й нормалізації. Цілком можливо, що з часом ці ТС або набудуть статусу рівноправних членів економічної терміносистеми (на сьогодні ТС такого плану нерідко відносять до термінологізованих жаргонізмів), або вийдуть з ужитку як такі, що не відповідають вимогам до ідеального терміна, позбавленого експресії. Але у будь-якому випадку, на нашу думку, відносити їх до фразеології не варто. І образні, і безобразні ТС повинні належати до одного класу лінгвістичних одиниць і, зважаючи на все вищесказане, це не буде клас фразеологізмів.

Безумовно, проблема співвідношення ТС та ФО потребує більш глибоких студій як з погляду термінології, так і з погляду фразеології. Але зважаючи на всі названі моменти, маємо достатньо підстав не погоджуватися з тими науковцями, які відносять увесь корпус ТС чи певні їх групи до фразеологічного фонду мови. Аналітичні терміни та фразеологізми є мовними елементами різної якості, відтак ці одиниці мають належати до різних рівнів лексичної системи.

Література

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х, 1987.
2. Кожин А.Н. Составные наименования в русском языке (на материале военно-деловой лексики) // Мысли о современном русском языке. – М., 1969. – С. 31–46.
3. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов) // Учен. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. – 1956. – № 198. – Вып. 24. – С. 200–224.
4. Михайлишин Б.П. Лексикалізація як лінгвістичне явище // Система і структура східнослов'янських мов. К., 1998. – С. 73–79.
5. Покровська О.А. Українська термінологія ринкових відносин. Дис... канд. філол. наук. – Х, 1995.
6. Прохорова В.Н. Семантика терміна // Вест. Моск. ун-та. Сер. Филология. – 1981. – № 3. – С. 23–32.
7. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961. – С. 46–55.
8. Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы // Проблемы фразеологии. – М.-Л., 1964. – С. 150–172.
9. Економічний словник-довідник. – К., 1995.
10. Лозовский Л.Ш., Райзберг Б.А., Ратновский А.А. Универсальный бизнес-словарь. – М., 1997.
11. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К., 1993.

Оказіональні номінації осіб у мові української газетної публіцистики

Дослідження некодифікованої української мови залишається чи не найактуальнішим завданням сучасної мовознавчої науки. Традиційна орієнтація лінгвістики (яким би це не видалося парадоксальним) «на людину, яка мовчить» [2:5], не відповідає не лише завданням вивчення мови в усьому розмаїтті її структурно-смыслових одиниць і функцій, а й суперечить самій сутності мови як «певної реально існуючої знакової системи, що використовується в певному соціумі в певний час і в певному просторі» [1:604]. Розмовне мовлення взагалі характеризується специфічними умовами комунікації, з одного боку, і рядом ознак, які роблять його важливим об'єктом вивчення мовної поведінки особистості – з другого. Зокрема, в цій мовній ситуації вільно продукуються нові одиниці різних рівнів, причому за активними моделями їх деривації, та використовуються готові структури, ледь не мовні кліше, застосування яких спричинене автоматизмом протікання мовленнєвого акту, намаганням спростити мовну поведінку.

Українське розмовне мовлення практично не було предметом пильної уваги мовознавців, за винятком побіжних, принагідних звернень до відповідного матеріалу при розгляді проблем фонетики, лексикології, стилістики чи словотвору й граматики (не йдеться про спеціальні праці з діалектології). Депо стримувало лінгвістичні студії розмовної української мови те, що певна кількість мовних елементів зазначеної характеристики скорше належали російській мові і справедливо сприймалися лінгвістичним чуттям дослідників як чужорідний, ненормативний елемент, що не може бути об'єктом пильного вивчення. Безперечно, українська розмовна стихія з об'єктивних причин містить певну кількість російськомовних форм – те, що є благом для інших народів (знання близькоспоріднених мов активізує можливості їх належного вивчення), обернулось для нас порушенням літературномовних і російських, і українських норм, наявністю словесних покручів і суржику. Проте попри існування названих маргінальних форм, які до певної міри гальмують вивчення некодифікованих мовних масивів (хоча й вони, без сумніву, можуть і повинні бути ретельно простудійовані), розмовне мовлення містить чимало одиниць, що їх, як уже зазначалось, потрібно скрупульозно вивчати, хоча би й через те, що вони засвідчують певні, і досить потужні, тенденції, які існують у мові. Нерідко названі мовні форми мають характер okazіональних утворень, функціонування яких може з певною мірою відносності обмежуватися в часі: вони переходять до активного фонду або, архаїзуючись, зникають.

За джерело інформації для лінгвістичного аналізу в нашій роботі вбрана газетна публіцистика, зокрема ті її форми, які своїми жанрово-стильовими характеристиками зближуються із розмовною стихією. Оскільки автори газетних матеріалів володіють і кодифікованою літературною, і некодифікованою мовними системами, це дозволяє їм проводити відповідну селекцію мовних засобів, наближаючи їх до літературних норм при збереженні загаль-

них тенденцій розвитку української, в нашому конкретному випадку номінативної системи. Як джерельна база використані матеріали газети «Молодь України» за 1998 рік, видання, не переобтяженого офіційними матеріалами, з одного боку, і такого, що з належним ступенем об'єктивності відбиває сучасні тенденції розвитку мови, як кодифікованої, так і некодифікованої, – з другого [При цитуванні прикладів у дужках подано номер газети як використаного джерела].

Матеріалом аналізу послужили назви осіб, досить потужний клас слів, який відбиває різноманітні екстралінгвістичні характеристики суспільних, економічних, психологічних та інших властивостей людини. Ономастичні особливості цих назв досить різноманітні, їх форми мотивуються різними структурно-семантичними одиницями.

У колі кодифікованих номінацій осіб в українській мові можна виділити неоднакові за будовою й за походженням назви. Найпотужнішу групу складають питомі одиниці різних словотвірних характеристик. Є значний пласт за позичень; вживаються як особові апелятивні назви стійкі аналітичні словосполучення.

Формування номінативної системи української розмовної мови відбувається загалом за тими ж законами, що й кодифікованої мови, хоча в ній активніше використовуються незузальні форми називання позамовних об'єктів. Ситуативні способи номінації загалом відповідають тим закономірностям формування номінативних одиниць, які існують у мові.

Оказіональні утворення представлені в аналізованих джерелах перш за все афіксальними дериватами різної структури й мотиваційних особливостей. У колі похідних цього типу найпродуктивнішими є афіксальні назви осіб. Серед суфіксальних утворень переважають похідні із питомим суфіксом **-ник**: *Округів поменшало, роботи в «мажоритарників» побільшало* (№ 92), *Бо «одномандатники» теж мають своїх помічників* (там само), *Що тоді робити списочникам* (там само), *Підтвердження депутатами-станочниками: «за» чи «проти»* (№ 24). Такі слова називають осіб за їх належністю до певних об'єднань, що формуються за організаційними, політичними, ідеологічними ознаками. Слідом за частотністю використання йде формант **-іст**, характерний для слів-запозичень: *на думку громадських екологів* (№ 34), що теж утворює назви осіб за професійним заняттям, політичними, ідеологічними симпатіями.

У системі назв осіб за їх типовою дією, названою твірною основою, в українському словотворенні активно вживається суфікс **-ач**. Досліджений матеріал репрезентує його в кількох okazіональних номінаціях, правда, використовується в них переносне значення мотивуючої дієслівної основи: *Інший нанизувач слів в уста густобрового й незабутнього для нашої історії діяча вклав фразу...* (№ 65).

Нерідко продуктивні суфікси використовуються в готових словесних утвореннях, входячи до структури вже відомих лексичній системі нашої мови одиниць. Так, традиційно в українській мові слово **січовик** вживалося в значенні «козак Запорізької Січі». У газетному матеріалі про завод «Мотор-Січ» працівники підприємства теж названі цим словом: *Контрольні пакети дуже легко могли опинитися в конкурентів «січовиків»* (№ 4). Омонімія слів

викликає несподіваний стилістичний ефект, акцентує увагу читача на цій назві, виводить її за межі нейтральних загальноновживаних мовних одиниць.

Рідше вживаються суфікси, дериваційні потенції яких обмежені навіть в узуальній системі словотворення. Так, афікс *-ат* використовується для утворення назв недорослих істот. Ця ономазіологічна спеціалізація, зрозуміло, обмежує його використання. Застосування вказаного форманта в ситуативному контексті надає відповідним похідним відтінку виразної експресивності. Напр: *Налетіли «беркутята», скрутили* (№ 120).

Зрідка в системі okazіональних назв вживаються й «оказіональні» словотвірні засоби. Так, наближенням до афіксальних утворень є слово, мотивоване іменником *реформатор* і вигуком *фе*. У процесі утворення нової словесної одиниці відсікається іншомовний префікс *ре-*. Так виникає назва однієї з гуморесок газети: «*Феформатор*» (№10).

Активно в газетних матеріалах представлений такий спосіб словотворення, як композиція. Складні слова різної дериваційної будови – чисті складення, суфіксально-складні іменники з матеріально вираженими суфіксами і суфіксально-складні іменники з нульовою суфіксацією – лаконічно виражають складний зміст, є своєрідними економними з мовного боку універсалами синтаксичних одиниць. Ці назви значеннєво й емоційно насичені, вони вдало конденсують енергію слова, через що їх вживання в газетній публіцистиці цілком виправдане.

Увиразнюють мову композити з опорним дієслівним компонентом, які називають осіб за дією, названою базисною основою: *З цими владомощцями спілкуються одиниці* (№ 23), *Над текстом досі сушить голову визначений парламентом «придворний» співомовець* (№ 16), *І футболісти, і поети-«брежневославці» і актори, і механізатори* (№ 30), *Серед мандаторборців переважають чоловіки* (№ 23). Рідше використовуються похідні, мотивовані двома повнозначними словами з усіченою першою основою: *Імперіовіністи занесли на нашу Батьківщину ідеологію банди, натовпу, зради* (№ 23), *Кмуца готує Україні нацєвнухів* (№ 141).

Продуктивно вживається як спосіб нової номінації в газетній публіцистиці переосмислення вже відомих слів і сполучень. При цьому одна із сем багатозначної мовної одиниці активізується, живе своїм життям. Ось ілюстрації використання загальноновживаних слів в okazіональному, нетиповому значенні: *Чи не час нашим економічним «терапевтам» змінити професію* (№ 30), *Видатні «спринтери» нашого парламенту за цей час устигають проголосувати за п'ятьох – вісьмох своїх довірливих колег* (№ 25), *Під'юдживши попервах на перегони за посадою голови чималий «табун» із 14 претендентів, «ковбої» лівих закулісних комбінацій, звичайно, зробили ставку на свого фаворита* (№ 59).

Семантично переосмислюватися в процесі виникнення номінацій осіб можуть і словосполучення різного ступеня звязності – від вільних: *Котрась із жінок глянула у вікно: червона мітла йде* (№ 50) до фразеологічно зв'язаних: *І не перекладайте все на плечі якогось умовного «дяді Вані», що винний тільки він, і не сподіваймося на допомогу іншого – «дядечки Сема»* (№59), *Але українським «грошовим мішкам» таки бракує досвіду в цих хитромудрих операціях політичної «купівлі» та політичного «продажу»* (№ 32) та афористичних зворотів: *Нові українці, «глитай, або*

ж павуки», навязують їм (читачам – Л.П.) не газети – сурогати (№ 36).

До екзотичних способів номінації належить пародійна інтерпретація дуже відомих висловів. Наприклад, замість класичного *homo sapiens* журналіст утворює *хтомо з санкою* (№ 45), де міститься виразний натяк на реалії сучасного життя багатьох українців.

Таким чином, okazionalна номінація осіб, репрезентована газетною публіцистикою, використовує найбільш «життєздатні», продуктивні моделі творення нових назв, характерних для загальномовної деривації. Проте некодифікована система виникнення апелятивних особових одиниць нерідко для досягнення мовної виразності, стилістичного ефекту послуговується рядом номінативних засобів і прийомів, характерних тільки для розмовного різновиду літературної мови.

Література

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия. – 1990. – 683 с.
2. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис / Отв. ред. Е.А. Земская. – М.: Наука, 1981. – 276 с.

Н.В. Полупанова

Принципи найменування осіб за професією у морській галузі

Словниковий склад української мови становить упорядковану за певними закономірностями системної організації єдність словесних знаків різної номінативної природи. Цій єдності властива взаємодія таких протилежних за своєю суттю ознак, як відносна кількісна та семантична рівновага, породжувана потребами взаєморозуміння між носіями мови під час усного і писемного спілкування, і певна динаміка, що виявляється у появі нових і значеннєвих змінах старих слів відповідно до конкретних потреб номінації. Лексико-семантична система мови характеризується як відкрита у зв'язку з властивою їй динамікою у плані власне кількісних і якісних змін. Функціонування словникового складу як системи орієнтоване насамперед на позначення найрізноманітніших виявів позамовної дійсності, які також є специфічними динамічними системами денотатів і впливають на об'єднання у певні групи лексичних одиниць, використовуваних для їх позначення [4:126].

Сучасна українська морська термінологія є складовою і невід'ємною частиною лексичної системи мови. Вона формувалася на власній мовній основі за загальномовними словотворчими моделями.

До морської термінологічної лексики належать слова і словосполучення, використовувані для точного, максимально несуперечливого визначення понять, які становлять специфіку морської галузі.

Об'єктивне розчленування поняттєвого континууму морської справи відображають основні лексико-тематичні групи, що становлять відкриті

об'єднання спеціальних номінацій. Однією з таких груп є лексико-тематична група назв осіб за професією.

Необхідність термінологізації найменувань осіб, включення їх до термінологічної матриці з певним спеціалізованим змістом викликається причинами, що лежать за межами мовної системи. Проте результат термінологізації має і лінгвістичний зміст. Уходження слова до термінологічної матриці може бути ядерним, центральним чи периферійним. Від цього залежить ступінь термінологізації [2:42].

Найменування осіб за професією характеризуються найбільшим ступенем термінологізації. Насущні потреби організації праці привели до того, що назви професій потрапили в умови, однакові з термінами. Диференціація і розподіл праці викликали появу великої кількості нових професій і, таким чином, появу нових назв чи використання старих слів у термінологічному значенні. Так, до групи назв професій морської галузі в останні роки ввійшли терміни *електромеханік, електрорадіонавігатор, рефрижераторний механік, капітан-механік, багермейстер, матрос-моторист, форман, стивідор, тальман, головний*

судновий механік. З іншого боку, у сучасний період відбувається поповнення складу пасивної лексики. Це слова, вживані для позначення професій морської галузі, які припинили своє існування у зв'язку з суспільно-політичними і соціально-побутовими змінами (*перший помічник капітана* або *помполіт* – помічник з політичної роботи, *четвертий помічник капітана*).

Зв'язок назв професій з оплатою праці, системою профорієнтації і працевлаштування закріплює системність цієї групи лексики жорсткими рамками соціальних умов, а всередині неї діє тенденція до регулярності позначень, що виявляється в переважанні однотипних найменувань (*третій механік, другий механік, перший механік, старший механік, головний механік; третій помічник капітана, другий помічник капітана, старший помічник капітана; електромеханік, старший електромеханік; матрос, старший матрос*).

Назви осіб за професією, спеціальністю, посадою не завжди чітко розмежовуються. Номенклатура посад співвідноситься, а іноді й перехрещується з професійним складом: професії і посади можуть збігатися за найменуванням (*моторист, машиніст, матрос, електрик, радіооператор, матрос-моторист*) або не збігатися (професія – *інженер-судноводій, спеціальність – капітан далекого плавання, посада – капітан, лоцман, капітан порту, капітан-наставник, старший помічник капітана*).

Терміни – назви осіб за професією, посадою, спеціальністю створюють основу лексико-семантичних груп, ті “ядерні структури”, за якими “моделюються” нетермінологічні найменування. Чим ближче до центру термінологічної матриці, тим більший контроль, тим офіційніше галузь використання, тим шпигуніше новоутворення [2:43].

До складу морської лексики входять найменування, утворені від термінів або створені за їх моделями, але такі, що виходять за рамки термінологічної матриці, не властиві даній термінології, а тільки супроводжують її, використовуючись у повсякденному професійному спілкуванні. Так, від назв професій у розмовній мові моряків утворюються найменування *старпом*

(від *старший помічник капітана*), *стармех* (від *старший механік*), *майстер* (від англ. *master* – *капітан*), *чіф* (від англ. *chief mate* – *старший помічник капітана*),

Розмежування назв професій, що використовуються офіційно-діловою мовою, і професіоналізмів закріплюється практикою справочинства, державними стандартами.

Тематична група назв осіб за професією є традиційною для морської галузі, значною за обсягом і такою, що постійно поповнюється новими найменуваннями. Це пов'язано з розширенням міжнародних зв'язків, науково-технічним прогресом. Особливості формування даної тематичної групи лексики дозволяють виділити деякі загальні закономірності, що характеризують механізм номінації, створений у результаті взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку мови.

Розвиток лексики, крім зовнішніх чинників, визначається впливом таких внутрішньомовних тенденцій, як тенденція до регулярності, з одного боку, і тенденція до експресивності – з іншого. Ці тенденції взаємодіють на різних рівнях мовної системи. При цьому вони стикаються з рушійними силами, джерела яких слід бачити у сфері таких категорій, як традиція, мовний авторитет, літературний стандарт [3:255].

Підходячи з цих позицій до назв осіб за професією, можна виявити означені взаємодії, визначити типи номінативних одиниць, що беруть участь в оформленні даної групи найменувань.

Більша частина назв осіб за професією морської галузі об'єднується обмеженим набором моделей, що дає можливість говорити про їх формальну близькість: *моторист, машиніст; артільник, камбузник; штурман, лоцман; радіооператор, електрорадіонавігатор*.

Спільність змісту виражається в узагальненому словотвірному значенні “той, хто...”, яке підтримується граматичною семою предметності, що знаходить своє формальне вираження в категоріях істоти, роду, числа, відмінка.

Назви осіб за професією, спеціальністю, посадою у морській галузі входять у дві ономазіологічні категорії, виражаючи відношення до діяльності (*судноводії, бортпровідник, помічник капітана, матрос-водолаз, капітан-наставник*) і відношення до субстанції (*машиніст, моторист, радіотехнік*). Типові диференціальні семи можуть бути визначені відповідно до мікротерміногруп таким чином: найменування осіб за предметом, що визначає їх професійну діяльність – *артільник, камбузник, електрик*; “локальна належність” – найменування осіб за їх належністю до плавскладу, берегових служб, служби експлуатації судна, служби технічної експлуатації судна – *електрорадіонавігатор, тальман, старший помічник капітана, донкерман*; “соціальна належність” – найменування осіб за їх належністю до командного складу, суднової команди – *капітан, електромеханік, боцман, матрос*.

Ті чи інші категоріальні значення виражаються за допомогою певних мовних засобів. Важлива роль у визначенні їх співвідношення і взаємодії належить дериваційній ономазіології. Це пов'язано з тим, що українська мова має розвинену систему словотворення і характеризується існуванням певних традицій та продуктивних словотворчих моделей.

Чільне місце у створенні системи назв осіб, які працюють у морській галузі, займає морфологічний словотвір, що полягає у поєднанні афіксаль-

них морфем з мотивуючою основою слова. Найпродуктивнішими є суфіксальний спосіб творення за допомогою суфіксів: -ник, -ист/-іст, -тор (*машиніст, моторист, камбузник, артильник, радіооператор*).

За загальномовними словотвірними моделями творяться назви професій – складні слова. Ці назви утворені на основі складання незалежних одне від одного слів (*бортпроводник, судномеханік, судноводій*).

Окремою групою серед складних найменувань виділяються слова з міжнародними компонентами – блоками: *радіо, електро (електрорадіонавігатор)*.

Синтаксичний спосіб творення назв морських професій позначається переважно структурними моделями *прикметник+іменник, прикметник + іменник + іменник, іменник+ прикметник +іменник, іменник+ іменник* (*судновий врач, третій помічник капітана, адміністратор пасажирської служби, капітан порту*).

Характерною особливістю української морської термінології є значна кількість чужомовних запозичень, які активно використовуються для найменування осіб за професією. Лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови в різні історичні періоди і різними шляхами. З голландської мови українська мова запозичила: *матрос, лоцман, шкіпер, боцман, штурман*. Серед нового лексичного поповнення у системі сучасної української морської термінології виділяємо інтернаціоналізми (переважно запозичення з англійської мови, яка виконує роль засобу міжнародного спілкування у морській галузі) – *шипчандлер* (від англ. ship chandler – агент, що забезпечує технічне постачання суден), *талъман* (від англ. tallymen – особа, яка веде обіг вантажу під час його навантаження на судно). Зовнішніми причинами появи запозичень є розширення міжнародних зв'язків, що зумовлені потребами спільного розв'язання економічних і правових питань мореплавання, професійного спілкування моряків.

Розглянута лексико-семантична група назв осіб за професією не існує ізольовано в українській морській термінології. Терміни, які входять до її складу, вступають в гіпонімічні, антонімічні, синонімічні відношення, виступаючи важливим чинником її системності, постійного розвитку й удосконалення.

Література

1. Мурамцева О.Г. Развитие лексики украинской литературной речи во второй половине XIX – на начало XX ст. – Харьков: Вища школа, 1985.
2. Современные проблемы русской терминологии / Под ред. В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1986.
3. Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука. 1982.
4. Сучасна українська літературна мова / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько та ін. / За ред. А.П. Грищенка. – 2-е вид. – К.: Вища шк. 1997.

Функціонування жаргонної лексики у сучасній українській уснорозмовній мові

Основна сфера функціонування жаргонної лексики (ЖЛ) – уснорозмовна мова. Саме в індивідуальному усному мовленні, як писав О. Потебня, чи не найповніше виявляється енергія думки; спрощення цього мовлення відповідно веде до послаблення розумової енергії. Лінгвокреативні здібності індивіда у сфері – жаргоновжитку демонструють становлення і розбудову стихійних форм побутування сучасної української мови.

Якщо в писемному тексті ЖЛ може сприйматися як порушення літературного стандарту і чинник “забруднення чистоти української мови”, то в усній комунікації ЖЛ слід визнати нормою слововжитку, адже вона збагачує розмовно-просторічний лексикон, розширює експресивні можливості невимущених, іронічних, інтимно-фамільярних стилів. ЖЛ постає в результаті розширеного вживання жаргонізмів, що функціонують у межах певної соціальної групи, яка об’єднує людей за ознакою професії, інтересів, віку. ЖЛ сучасної української мови постала в результаті розширеного функціонування таких соціалодетермінованих субмов: жаргон декласованих елементів (загальнокримінальна, тюремна лексика; лексика з мови повій, наркоманів та ін.), молодіжний жаргон (загальномолодіжні та спеціальні молодіжні жаргони: школярів, студентів, солдатів та ін.), професійні жаргонізми, що з різним ступенем активності проникають у розмовний лексикон. Суттєво відзначити, що значною мірою асимілятивні процеси ЖЛ уснорозмовна мова опосередковує молодіжна субмова, адже молодь сприйнятлива до незвичного, влучного, “низького” слівця, яке активно резонує в різно вікових групах населення, що належить до різних соціальних прошарків, із необхідними лексико-семантичними, морфологічними, фонетичними, функціональними соціально-стильовими модифікаціями ЖЛ. Словники жаргонної лексики фіксують певний лексичний інваріант жаргонізму та існують на його базі фразеологізми із структурованою ієрархією значень, що віддзеркалює реальну мовну практику жаргононосців. В умовах невимущеної уснорозмовної комунікації, спонтанного мовлення інваріантна “застиглість” жаргонізму руйнуються, що зумовлено творчим і вільним характером мовного самовияву особистості у згаданих сферах спілкування. Мовець підпорядковує ЖЛ індивідуальним прагматичним та лінгвокреативним інтенціям, але експресія лексичної новачки усвідомлюється на тлі лексикографічно зафіксованого інваріанту. Дослідники українського арго ХІХ–ХХ ст. (О. Горбач, Й. Дзендзелівський, Г. Аркушин) у міні-словниках фіксують варіабельність досліджуваного вокабуляру. Неабиякий інтерес становить вивчення варіативних змін сучасного жаргоновжитку.

Результати анкетування різновікових груп населення, спостереження за уснорозмовною мовою у сфері публічної і приватної комунікації, матеріал художньої літератури, яка стилізує сучасне жаргоновживання, дали змогу виявити основні тенденції функціонування ЖЛ в сучасній уснорозмовній мові: 1. Семантична модифікація ЖЛ при збереженні її інваріантної лексич-

но-звукової форми. 2. Лексична модифікація жаргонізмів у розмовній мові, що мотивує появу семантично ізofункціональних синонімів, маркованих відповідно як “жаргонне”, “розмовне”. 3. Словозмінна та словотвірна модифікація ЖЛ. 4. Зміни у звуковому складі ЖЛ. 5. Неточності та помилки у вживанні ЖЛ.

6. Метамовна рефлексія, що супроводжує сучасне жаргоновживання. Коротко розкриємо кожну з названих тенденцій.

1. Семантична модифікація ЖЛ має кілька аспектів:

а) жаргонізм утрачає імаєнтно притаманні йому соціосеми, натомість акцентуються інші диференційні семантичні ознаки. Напр., **бик** у молодіжному жаргоні передає значення “здоровий неотесаний хлопець, переважно з села”; в уснорозмовній мові сема “соціальне походження” виявляється не актуальною, натомість акцентується ознака “здоровий, фізично сильний”, а також потенційні семи, що стосуються зовнішності та психологічних характеристик: “чоловік з розтріпаним волоссям” “миршавий, який має неприємну зовнішність”, “неохайний”, “обірванець”, “неосвічений”, “некультурна людина, яка не знає елементарних норм поведінки”. Подібне перегрупування сем спостерігається в словах **лох**, **бомж**, що зумовлює їх синонімізацію з **“бик”**. Розмовно-ситуативні синонімічні ряди, елементи яких об’єднані периферійною семою спостерігаємо в таких мікросистемах: **лох**, **рогуль** – “придурок”, **фраер**, **перець**, **кент**, **крендель** – “той, хто любить чепуритись”. Професійні жаргонізми втрачають соціосеми, пов’язані з характером професійної діяльності; отже, відбувається розширення їх семантики: **грачунати** (з мови водіїв) – “підвозити пасажирів” – “заробляти гроші лівим шляхом”; **солянка** (муз.) – “концерт багатьох виконавців” – “посидання чогось (предметів, явищ тощо);

б) жаргонізми – назви професій використовуються у вторинній функції для називання людських ознак і властивостей: **мент** – “пронира”, “хабарник”, **кольоровий** – “співробітник міліції” – “зрадник”.

в) нейтралізація вихідної соціосеми, “заміщення” її семою іншого соціокультурного аспекту. Так, у семному складі слова **жлоб** перебуває ознака “людина з села”, але у розмовній мові акцентуються семи, співвіднесені з етнонімами – “жид”, “український народ”;

г) ситуативні соціосеми індукуються у тих словах, де на правах домінуючих перебувають ознаки “зовнішність”, “психологічна характеристика”: **штими** – “тупа людина, з якою важко спілкуватись” – “міліціонер”; **бульдог** – “повна людина” – “охоронець”;

д) індукція нових оцінно-характеристичних сем в емоційно нейтральних жаргонізмах: **жобіта** – “молода жінка” – “непомірно повна жінка”, **фейс** – “обличчя” – “обличчя нахальної людини”, “гарне обличчя”;

е) нейтралізація оцінно-характеристичних сем у словах, що набувають емоційно нейтральних соціосем: **соска** – “дівчина, що вульгарно виглядає” – “дівчина-підліток”, **шмара** – “дівчина легкої поведінки”, **чікса** – “дівчина, до якої автоматично виникають сексуальні наміри” – “ровесниця”, **штрих** – “людина, чия суть незрозуміла” – “хлопець”;

є) розвиток полісемії ЖЛ в уснорозмовній мові: “частина тіла” – “особа”: **хавчик** – “рот” – “ненажера”; “частина” – “ціле”: **дюндель** – “ніс”, **гризло** –

“рот” – “обличчя”; “особа” – “явище”: баклан – “той, хто любить розмовляти” – “розмова”;

ж) семантичне наповнення ЖЛ модифікується залежно від екстралінгвальних факторів, що зумовлюють динаміку денотативного ряду; напр., фауст традиційно вживалось у значенні “пляшка 0,7, 0,8 л”, але коли у продаж з’явилися літрові пляшки зі спиртним, то ця номінація почала автоматично позначати нову реалію.

2. Лексична модифікація ЖЛ в уснорозмовному мовленні мотивує виникнення ізофункціональних синонімів: мішутін кіт – у крим. жарг. “дурень” – мішигінний; колгоспник – у молод. жарг. “державна програма радіо” – селянське радіо; снайпер – “той, хто просить цигарки” – стрілок, стрілець. У спонтанному мовленні можуть виникати контактні синонімічні пари, марковані як “жарг.”, “розм.”: “Лох нещасний! Теля довбане!”

В уснорозмовній мові поповнюються жаргонний фразеологічний ряд: шнурки в склянці – молод. жарг. “батьки вдома” – шнурки на хаті на автопілоті – молод. жарг. “підсвідомий контроль у стані сп’яніння” – увімкнуті автопілот.

3. Відзначена А. Мейє потужна словозмінна варіабельність соціальних діалектизмів повністю підтверджується при аналізі сучасного жаргоновжитку: фінаги – “гроші” – філкі, двір – “дівчина” – двора, бомж – бомжа; нюхале – “ніс” – нюхло; шістьора – шиха, шоха; шнобель – шнапак, шнабак, шлопак, чікі-пакі – “все добре” – чікі-чікі.

В умовах українсько-російської двомовності активізуються суржикові форми ЖЛ: до фені, беспредел та ін.

Словотворення у сфері ЖЛ полягає насамперед в активізації суфіксальних засобів, що історично закріплені за жаргоновжитком: дух – духан; хрон – хронидло; лаве – лавуха, бомж – бомжара, бомжар, бик – бикус, бичара, бакси – баксюк. Як національну особливість жаргонотворення слід відзначити високу частотність зменшено-пестливих суфіксів: катінька (сто грошових одиниць) від катя; зелененькі – “долари” від зелені; йоржик – “суміш горілки з пивом” йорж та ін. Додаткову іронічну експресію можуть надавати суфікси книжності у структурі новотвору: лох – лоходрон; а також імпліцитне паронімічне зближення лексем: лохотрон – „гра, в якій неможливо виграти” від лототрон.

4. Звукові модифікації ЖЛ пов’язані, в першу чергу, із субституцією початковим фонем, що постає засобом підсилення виражальності слова, яке сприймається на слух. За частотністю й універсальністю початкового заміщення виділяється шишлячий ш, на роль якого у фонетичному способі оформлення арготизмів та жаргонізмів звертали увагу такі дослідники, як В. Бондалетов, І. Ревзін та ін. Напр.: хльорка – “повія” – шльорка; стріляти – “просити цигарки” – шкіляти, нобелівська премія – шнобелівська (мотивація паронімічним зближенням Нобель (жарг.) – Нобель). Про функціональну значимість такого типу фонетичної субституції переконливо свідчить трансформація нежаргонних лексем: шарабан – “барабан” – у знач. “живіт”; хвойда – у знач. “хвойда”.

5. Неточність і помилки жаргоновживання:

а) використовується нежаргонне слово, у нежаргонному значенні яке звуковим складом збігається з жаргонізмом, але внутрішня форма якого

ближче до індивідуального мовного тезаурусу мовця: **затоваритись** – “купити спиртне” – замість **затаритись**.

б) сплутування близькозвучних жаргонізмів, що передають різне значення: **на автостопі** – “в стані сп’яніння” – замість **на автопілоті**; **шухер** у значенні **шахрай**.

в) асоціювання внутрішньої форми вживаного жаргонізму з узвичасним для мовця поняттям: **больдельєро** – “місце, де можна весело провести час” від **бордель** – **бардак**;

г) відсутність будь-якої мотивації при вживанні жаргонізмів у невластивому їм значенні: **цвиркати** – “пловатись”, “говорити дурниці” – **нацвирканий** – “гордий, гордий чоловік”; **мандячити** – “йти”, “працювати” – “вести порожні розмови”; **стрьом** – “небезпека” – “неприємність, почуття сорому”, **облом** – “невдача” – “підсліпуватий”.

6. Будь-які відхилення від норм літературної мови у спонтанному мовленні сучасний мовець схильний коментувати “як кажуть у жаргоні”. Така мовна поведінка може бути виправдана, адже інколи термін “жаргон” застосовують на позначення викривленої, неправильної мови. Але коли вживається власне жаргонізм (тусовка, розбірка та ін.), то відповідний термін (чи його синоніми **арго**, **сленг**) ніколи не фігурує ні в приватній, ні в публічній комунікації; натомість звучать метамовні рефлексії типу **як кажуть в народі**, **як тепер модно казати**, **грубо кажучи**, що є, до речі, переконливим свідченням повної асиміляції окремих жаргонних лексем розмовною мовою.

Ф. Луцкая

Поэтические образы,

лежащие в основе народных названий растений

А.А. Потебня в своих лекциях по теории словесности последовательно проводит мысль о том, что отдельно взятое слово во всех отношениях можно рассматривать как небольшое поэтическое произведение. Для примера он приводит несколько народных наименований цветов, раскрывая их первоначальное, этимологическое значение (внутреннюю форму) и отыскивая образ, легший в основу этого значения.

Действительно, если обратиться не к официальной ботанической номенклатуре, а к народным названиям растений, в них можно обнаружить и отражение древних мифологических представлений, и сказочные мотивы, и переосмысление в духе народной этимологии, и заимствования и кальки с других языков, как близкородственных, так и древних.

Ботанические наименования славянских языков относятся к очень древнему пласту лексической системы. Некоторые по своему происхождению принадлежат еще к праславянской и даже индоевропейской языковой общности.

Иногда в основе названий растений в разных языках лежат одни и те же мотивационные признаки, что ведет к типологическим сходжениям. Некоторые названия и образы растений превращались в эмблемы и символы.

Для иллюстрации высказанных выше утверждений приведем примеры:

1). **Мифологические образы**, послужившие названиями растений: Адонис, Нарцисс, Гиацинт, Дафна (лавр), Мирра.

2). **Названия, отразившие сказочные мотивы**: мать-и-мачеха, иван-да-марья, польское *bratku*.

3). **Переосмысление в духе народной этимологии**: зверобой (из тюркского джерабай), любисток (из греческо-латинского *Levisticum* через немецкое *Liebesstöckel*, то есть «цветок, имеющий отношение к любви»), украинское барвінок (из позднелатинского *pervīnca*).

4) **Названия-кальки**: незабудка, гвоздика, стрелоцвет, медвежья ушки и др.

5). **Заемствования**: роза (из иранского вошло в греческий, латинский, а оттуда во многие европейские языки); украинское троянда (как и идентичные названия в румынском и молдавском) означает «цветок из Трои»; русское ромашка, украинское роман, ромен-зілля — это «римский цветок», «цветок Рима».

6). **Типологические схождения**: в качестве примера приведем сходное поэтическое истолкование образа ивы: сравните русское плакучая ива и английское *weepweeping willow*, а также украинский песенный образ: «там три верби схилялися, мов журяться вони». Ср. также грустную песню Офелии об ивушке.

7). **Собственно поэтические образы**, отразившиеся в названиях растений: крученые паньчи, кукушкины слезки, ночная красавица, львиный зев, пастушья сумка, колокольчик, подснежник, одуванчик, чертополох, перекаати-поле и др.

8). **Использование образов и названий цветов и растений в качестве эмблем и символов**: роза в мировой поэзии — символ женской красоты и любви; кроме того, еще с римских времен роза была эмблемой молчания, тайны, что нашло продолжение в обрядах католической церкви. Роза часто встречается в поэзии символистов (Блок) как символ чистой, святой любви. Такое же истолкование находим у Леси Украинки в драме «Блакитна троянда».

Лилия — символ чистоты и девственной невинности. Лилия была, как известно, эмблемой французской королевской династии.

Эмблемами и символами служили также ветви таких деревьев, как лавр (лавровый венок, лауреат), пальма (один из видов наград, сравните пальма первенства), олива (венки из оливковых ветвей носили победители олимпийских игр). Позже оливковая ветвь становится символом мира.

В средние века и период Возрождения издавались специальные стихотворные сборники на латинском языке с описанием разных цветов и растений, их внешнего вида и целительных свойств, а также с объяснением применения их образов в качестве эмблем и символов.

**Про матеріали до словника російської говірки
с. Кам'янецьке Сумської області,
зібрані П.І. Мартем'яновим**

Ім'я філолога Мартем'янова Павла Івановича не відоме широкому загалу вітчизняних чи зарубіжних мовознавців. Але він був добре знаний і глибоко шанований як фахівець і прекрасна людина в колективі філологічного факультету, та й у всьому Харківському університеті, де він навчався, а потім працював понад 20 років.

Вступивши на філологічний факультет ХДУ в 1939 році, Павло Іванович повернувся з навчання після війни, яку пройшов від Сталінграда до Відня і Будапешта.

Успішно закінчивши українське відділення філологічного факультету, а потім аспірантуру, Мартем'янов П.І. залишається в університеті на викладацькій роботі, веде курси сучасної української мови, історичної граматики, діалектології, старослов'янської і польської мов.

Будучи свого часу учнем Ю. Шевельова (до речі, разом із О. Гончаром), Л. Булаховського, М. Баженова, О. Фінкеля, В. Бесєдіної-Невзорової, М.Ф. Наконечного, Павло Іванович мав надзвичайно глибокі філологічні знання, загальну ерудицію, різноманітні дослідницькі інтереси, пов'язані із проблемами загальної теорії мови. Знав, крім німецької, більшість слов'янських мов. Його лекції біли змістовними, цікавими. Спілкування з Павлом Івановичем завжди було повчальним і легким, бо він володів витонченим почуттям гумору, завжди доречним. На лекціях він був швидше цікавим співрозмовником, ніж лектором, але спілкування з ним не було простим, бо вимагало певного рівня як від студентів, так і від колег.

П.І. Мартем'янов виховав не одне покоління учителів-філологів, учених-мовознавців, журналістів, які з вдячністю згадують Павла Івановича і зараз, а за його життя часто звертались до нього за порадою, бо були певні, що ця порада буде високопрофесійною, об'єктивною.

Павло Іванович не зміг (та й не прагнув!) реалізувати себе у ступенях і званнях. Він реалізувався у своїх учнях, своїх студентах.

Прекрасний перекладач, стиліст, він тонко відчував слово, його потенціальні можливості. Досліджуючи історію слів, вільно оперував українськими, російськими, білоруськими, польськими, чеськими мовними паралелями. Багато працював над проблемами становлення українського правопису, над українською ономастикою. Знаючи досконало старослов'янську мову, Павло Іванович уклав реєстр широковживаних слів і виразів, що походять з біблійних текстів. Усі ці матеріали він активно вживав на навчальних заняттях.

Але, мабуть, найцінніше, що залишилося в архіві П.І. Мартем'янова, це матеріали до словника говірки с. Кам'янецьке, що в Тростянецькому районі на Сумщині. Сам носій цієї говірки, бо це його батьківщина, він практично все свідоме життя працював над укладанням цього словника,

що відбиває процеси функціонування російського говору у щільному українськомовному оточенні.

Матеріали до словника говірки села Кам'янецьке Тростянецького району Сумської області складаються з картотеки й словопоказчика. Словопоказчик в основному відбиває лексеми, зафіксовані на картках, але має й відмінності: фіксуються слова (подекуди з тлумаченнями), відсутні в картотеці, іноді наводяться додаткові варіанти лексем. Тож у словопоказчику, очевидно, зафіксовано трохи більше лексем, ніж у картотеці. Згідно зі списком кількості слів на кожну літеру (крім Ї і Ф), словопоказчик містить 6370 діалектних лексем. Це, на нашу думку, велике багатство.

Для порівняння наведемо дані з двох словників по літерах А і Б. У словопоказчику Мартем'янова на літеру А – 70 слів, на Б – 407 слів. У словнику «Русские говоры Сумской области», де представлені матеріали з 36 сіл, на літеру А – 37 слів, на літеру Б – 220 слів. Цей словник, як і картотека Мартем'янова, «передбачає в першу чергу фіксацію лексичних діалектизмів», тобто орієнтується на диференційний принцип у підборі слів до словника. На відміну від нього Словник говірки с. Деуліно Рязанського району Рязанської області спрямований на принцип повної фіксації лексики однієї системи (див. ССРНГ, 11). Навіть за таких умов кількість слів у ньому на літеру А – 14, на літеру Б – 350.

Матеріали до словника с. Кам'янецьке є надзвичайно цінними в кількох відношеннях. Вони відбивають говірку з регіону, ще дуже мало представленого у діалектній лексикографії. У словнику російських говірок Сумської області даних по с. Кам'янецькому немає.

Це значний за обсягом «протословник» діалектної лексики однієї системи. Як показав деулінський словник, лексикографічний опис такого об'єкта дозволяє формулювати й вирішувати специфічні проблеми, на мікрорівні аналізувати діалектну лексику й семантику. Повнота виявлення діалектизмів (матеріали зорієнтовані на диференційний принцип) забезпечена тим фактом, що їх фіксував носій говірки і описував кваліфікований філолог.

Інформація, що міститься на картці, представлена по-різному:

1. діалектне слово: «а?гєнт», «а?льбо», «а?нба»;
2. діалектне слово і його «переклад» лутературною мовою – російською або українською:

«аблака'т – адвокат»;

«абсолю'тно (апсалью'тна, асалью'тна) – набуло значення: – саме так, іменно, так, точно, тобто значить те саме, що словосполучення «абсолютно точно». Безумовно».

3. діалектне слово – «переклад» – коментар щодо вживання:

«абы'как – как-нибудь, все равно как. Редко употребляется»

4. діалектне слово – «переклад» – коментар – цитати з діалектного мовлення:

«абы' – лишь бы, только бы.

Абы здоровья хватила

Меля языком, абы только дурна балакать.

В значении «чтобы» не употребляется».

5. діалектне слово – граматична або стилістична характеристика – «переклад» – цитата: